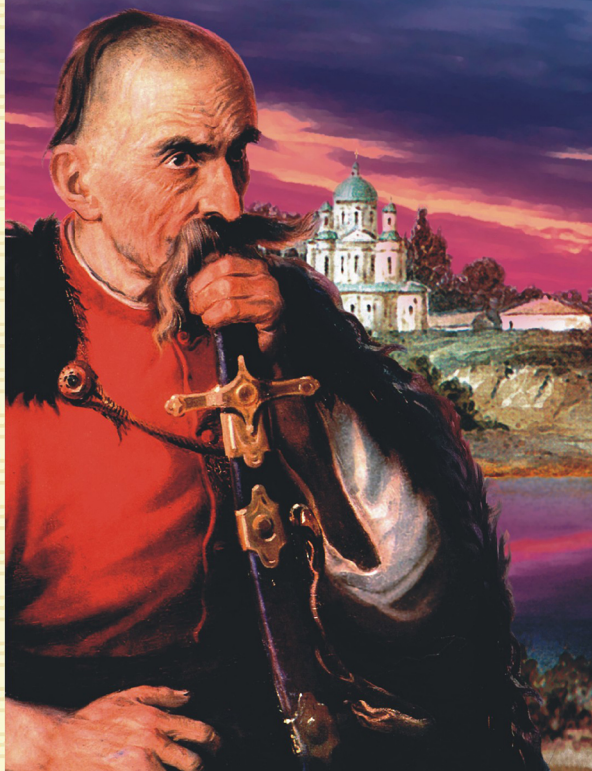

У К Р А І Н С Ь К А К Л А С И Ч К А

Пантелеймон Куліш

ЧОРНА РАДА

У К Р А Ї Н С Ъ К А К Л А С И К А

Пантелеймон
Куліш

ЧОРНА РАДА

Роман, оповідання, вірші

Харків
«Фоліо»
2011

ПРОЗОВІ ТВОРИ

ЧОРНА РАДА

ХРОНІКА 1663 РОКУ

I

По весні 1663 року двоє подорожніх, верхи на добрих конях, ізближались до Києва з Білогородського шляху¹. Один був молодий собі козак, збройний, як до війни; другий, по одежі і по сивій бороді, сказать би, піп, а по шаблюці під рясою, по пістолях за поясом і по довгих шрамах на виду — старий козарлюга. Коні в їх потомлені, одежа й тороки позапилювані: зараз було знати, що їдуть не зблизька.

Не доїздячи верстов зо дві чи зо три до Києва, взяли вони у ліву руку, да й побрались гаєм, по кривій доріжці. І хто тільки бачив, як вони з поля повернули в гай, усяке зараз домислялось, куди вони простують. Крива доріжка вела до Череваневого хутора, Хмарища. А Черевань був тяжко грошовитий да й веселий пан із козацтва, що збагатилось за десятилітню війну з ляхами. Річ тут про Богдана Хмельницького, як він років з десяток шарпав з козаками шляхетних ляхів і недоляшків. От тоді-то й Черевань доскочив собі незчисленного скарбу да після війни й сів хутором коло Києва.

Було вже надвечір. Сонце світило стиха, без жару; і любо було поглянути, як воно розливалось по зелених вітах, по суковатих, мохнатих дубах і по молодій травиці. Пташки співали і свистали усюди по гаю так голосно да гарно, що все кругом неначе усміхалось. А подорожні були якось смутні. Ніхто б не сказав, що вони їдуть у гості до веселого пана Череваня.

Отже вони вже й під Хмарищем. А те Хмарище було окрите гаями, справді наче хмарами. Кругом обняла його річка з зеленими плавами, лозами й очеретами. Через річку йшла до воріт гребелька. А ворота в Череваня не прості,

¹ Білогородський шлях — шлях на захід від Києва, через село Білогородка.

а державській¹. Замість ушул² — рублена башта під гонтовим щитом, і під башту вже дубові ворота, густо од верху до низу цвяховані. Бувало тоді, у ту старовину, таке, що і вдень і вночі сподівайсь лихого гостя — татарина або ляха. Так над ворітьми у башті було й віконце, щоб роздивитись перше, чи впускати гостя до господи, чи ні. Над щитом — гостроверхий гребінь із дубових паль, а округ хутора — годящий вал.

Під'їхавши гості під браму, почали грюкати шаблею в цвяхи. По гаю пішла луна, а в хуторі не озивавсь ніхто; да вже нескоро хтось за ворітьми почав кашляти, і стало чути, як щось або старе, або недуже береться в башті по сходах до віконця, лізе та й гуторить само з собою.

— Враг його, — каже, — знає, який тепер люд настав! Прийде казна-що, казна-звідки та й грюкотить, як воріт не розламле. А якби років п'ятнадцять або двадцять назад, так усяке сиділо по Україні тихо та смирно, наче бджола в зимовнику. Ге, тото-бо!.. Якби вражі ляхи, собі на лихо, не потривожили козацького рою, то й досі б, може, так би сиділи. Погано було за ляхів, та вже ж і наші гуляють не в свою голову! Ох, Боже правий, Боже правий!

— Се Василь Невольник, — каже тоді піп. — Однаковий і досі.

— Хто там грюкає, наче в свої ворота? — питає Василь Невольник крізь віконце.

— Да годі тобі розпитувати! — озвався піп. — Бачиш, що не татаре, то і впускай.

— Боже мій правий! — аж скрикнув Василь Невольник. — Та се ж паволоцький Шрам!.. Не знаю ж, чи одчиняти ворота, чи перше бігти до пана.

— Одчини перше ворота, — озвався Шрам, — а потім біжи собі, куди хоч.

— Правда, правда, добродію мій любий! — каже старий ключник да й почав іспускатися униз, усе-таки розмовляючи сам із собою. — Гора з горою не зійдеться, а чоловік з чоловіком зійдеться. Ох, не думали ж мої старі очі вбачати пана Шрама!

От одчинились ворота. Полковник Шрам із сином (той молодий козак був його син) схилившись і в'їхали. Василь Невольник з великої радості не знав, що й робити: кинувся до Шрама і поцілував його в коліно.

Далі до сина:

¹ Державський — дідичевський. (Прим. авт.)

² Ушули — стовпи в брамі. (Прим. авт.)

— Боже правий! Боже правий! Та се ж твій Петрусь! Орел, а не козак!

Петро нагнувся із сідла і поцілувавсь із Василем Невольником.

— Орел, а не козак! — каже знов Василь Невольник. — Що, якби таких друзяк припливло хоч дві чайки до Кермана¹, як я пропадав там у неволі? Ох, Боже правий! Далась мені та проклята неволя добре знати, не забуду її довіку!

Справді, Василь Невольник був собі дідусь такий мізерний, мов зараз тільки з неволі випущений: невеличкий, похилий, очі йому позападали і наче до чого придивляються, а губи якось покривились, що ти б сказав — він і зроду не сміявся. У синьому жупанкові, у старих полотняних шароварах, да й те на йому було мов позичене.

Петро, старого Шрама син, скочив на землю і взяв од панотця коня.

— Веди ж нас, Василю, до пана, — каже полковник Шрам. — Де він? Чи в світлиці, чи в пасіці? У нього здавна була охота до бджоли; так тепер певно вже пасічникує.

— Еге, добродію, — каже Василь Невольник, — благу часті ізбрав собі пан Черевань — нехай його Господь на світі подержить! Мало куди й виходить з пасіки.

— Ну, да все ж од людей іще не одцурався? Чи, може, справді зробивсь пустинножителем?

— Йому од людей одцуратись! — каже Василь Невольник. — Та йому й хліб не піде в душу, якби його люде покинули. У нас і тепер не без гостей. Побачиш сам, що в нас за гість тепер у Хмарищі.

Да, одчинивши дідусь у пасіку хвірточку, і повів Шрама попід деревом.

Що ж то був за Шрам такий, і як се він був разом піп і полковник?

Був він син паволоцького попа, по прізвищу Чепурного, учився в Київській братській школі², і вже сам вийшов був на попи. Як же піднялись козаки з гетьманом Остряницею³, то і він устряв до козацького війська; бо гарячий був чоло-

¹ Керман — Акерман, турецьке місто-фортеця у гирлі Дніпра.

² Київська братська школа — навчальний заклад, заснований 1615 р. Київським братством — національно-релігійною громадською організацією київських міщан, що виникла при Богоявленському (з 1616 р. — Братському) монастирі на Подолі.

³ Остряниця (Острянин) Яків (?—1641) — один з керівників селянсько-козацького повстання 1638 р. проти польсько-шляхетських загарбників та української шляхти.

вік Шрам і не всидів би у своїй парафії, чуючи, як ілється рідна йому кров за безбожний глум польських консистентів і урядників над українцями, за наругу католиків і унітів¹ над греко-руською вірою. Тоді-бо дійшло безладде в Польщі до того, що робив усякий староста, усякий ротмістр, усякий значний чоловік, що йому в божевільну голову прийде, а найбільш із народом неоружним, з міщанами і хліборобами, которі не мали жодного способу супротив його стати. Почали жовніри консистуючи в городах і селах, беззаконні окорми і напитки од людей вимагати, жінок та дівчат козачих, міщанських і посполитих безчестити і мордовати, людей серед зими по ломках льодових у плуг запрягати, а жидам приказували їх бичувати й поганяти, щоб, на один сміх і наругу, лід плугом орали й рисували. А тим часом католицькі пани з нашими перевертнями усилювались унію на Україні прищепити і не в одну церкву попом уніта на огиду людям поставили; віру благочестиву мужицькою вірою називали, а оддаючи жидам у оренду села, не раз із селами й церкви їм на одкуп оддавали. І нікому було на такі наруги жаловатись, бо й самого короля сенатори, пани да єпископи у руках держали. Городова ж козацька старшина за коронного гетьмана, за старост, за державців і їх намісників і орандарів руку тянула, а між себе ділилась козацькою платою — по тридцяти злотих на всякого реєстрового од короля і Речі Посполитої². То й реєстровим, чи городовим, козакам³ було тісно. Багато з них до підданства старостам і державцям приневолено; которі ж остались реєстровими козаками, тії робили в своєї старшини всяку роботу по дворах. Шість тисяч тільки їх оставлено в реєстрі, да й тії, будши в великій неволі в старшини, тягли, хотя й нехотя, за ляхів руку і тільки вже при Хмельницькому одностайне за Україну повстали. Так як би їм земляки у своїй тісноті й нуждах жаловались?.. Жаловались миряне і попи благочестивії тіль-

¹ *Уніти* — уніати, прихильники унії — об'єднання православної і католицької церков на українських і білоруських землях, проголошеного 1596 р. у Бресті.

² *Річчю Посполитою*, чи то республікою, називалось усе вкупі — Польща, Литва і Русь; а Руссю звались Галичина, Поділля, Волинь і Україна. (Прим. авт.)

³ *...реєстровими, чи городовими, козаками...* — У 1572 р. польський уряд сформував з козаків війська для боротьби проти народних рухів на Східній Україні й охорони її південних кордонів. Прийняті на державну службу вписувалися в реєстр (звідси й назва — реєстрові козаки).

ко далеким своїм землякам — козакам запорозьким, которі, живучи в диких степах, за порогами, старшину свою самі з себе вибирали і гетьману коронному узяти себе за шию не давали. От і виходили з Запорожжя один за одним гетьмани козацькіі: Тарас Трясило¹, Павлюк², Острияниця — з мечем і пожежею супротив ворогів рідного краю.

Тільки ж ненадовго підіймали українці під їх корогвами похилу голову. Ляхи держались міцно за руки з недоляшками, гасили хутко полوم'є і знов по-своєму обертали Україну. Аж ось піднявсь страшений, негасимий пожега із Запорожжя — піднявсь на ляхів і на всіх недругів отчизни батько Хмельницький. Чого вже не робили ті старости і комісари з городовими козаками, тіі консистенти-ротмістри з своїми жовнірами, да й наші перевертні-недоляшки з надвірною сторожею. Як уже не вмудрялись, щоб погасити теє полум'є! Як уже не перегороджували степові дороги своїми заставами, щоб не пустити нікого з України на Запорожжє, так де ж? Кидає пахар на полі плуг із волами, кидає пивовар казани в броварні, кидають шевці, кравці і ковалі свою роботу, батьки покидають маленьких дітей, сини — немощних батьків і матірок, і всяке манівцем да ночами, степами, тернами да байраками чимчикує на Запорожжє до Хмельницького. І отоді-то вже «розлилась козацька слава по всій Україні...».

Де ж пробував, де тинявсь попович паволоцький, Шрам, десять рік од Острияниці до Хмельницького? Про те багато треба б було писати. Сидів він зимовником серед дикого степу на Низу³, взявши собі за жінку бранку-туркеню; проповідував він слово правди Божої рибалкам і чабанам запорозьким; побував він на полі й на морі з низовцями; видав не раз і не два смерть перед очима да й загартовався у воєнному ділі так, що як піднявсь на ляхів Хмельницький, то мав з його велику користь і підмогу. Ніхто краще його не ставав до бою; ніхто не крутив ляхам такого веремія⁴... У тих-то случаях пошрамовано його вздовж і впоперек, що козаки, як прозвали його Шрамом, то й за-

¹ *Трясило* Тарас — Федорович Тарас (XVII ст.), гетьман запорозьких нереєстрових козаків.

² *Павлюк* (Павло Михнович Бут; ?—1638) — гетьман нереєстрових козаків, керівників селянсько-козацького повстання проти польсько-шляхетських загарбників і української шляхти.

³ *Низ* — Великий Луг, лугова й степова смуга в нижній течії Дніпра, що входила до території Запорозького війська.

⁴ *Веремій*. Крутить веремія — чинити бистрі атаки. (Прим. авт.)

були реєстрове його прізвище. І в реєстрах-то, коли хочете знати, не Чепурним його записано.

Било козацтво в ту війну на те, що або пан, або пропав, то не кожен писався власним прізвищем.

Отже минули, мов короткі свята, десять рік хмельнищини. Вже й сини Шрамові підросли і допомагали батькові у походах. Двоє полягло під Смоленським, оставсь тільки Петро. Іще таки й після Хмельницького не раз дзвонив старий Шрам шаблею; далі, почуваячись, що вже не служить сила, зложив з себе полковництво, постригсь у попи да й почав служити Богові. Сина посилав до військового обозу, а сам знав одну церкву. «Вже, — думав, — Україна ляхам за себе оддячила, недоляшків вигнала, унію стерла, жидову передушила. Тепер нехай, — каже, — живе громадським розумом».

Коли ж дивиться, аж ізнов негаразд починається на Україні. Свари да чвари, і вже гетьманською булавою почали ігратись, мов ціпком. Повернулось у старого серце, як почув, що козацька кров ілється понад Дніпром через Виговського¹ і через навіженого Юруся Хмельниченка², що одержав після його гетьманованне; а як досталась од Юруся булава Тетері³, то він аж за голову вхопився. Чи молитись, чи Божу службу служить, — одно в його на думці: що ось погине Україна од сього недруга отчизного і похлібці лядського. Було, чи вийде серед церкви з наукою, то все одно мирянам править: «Блюдітеся, да не порабощенні будете; стережітеся, щоб не дано вас ізнов ляхам на поталу!»

Як же вмер паволоцький полковник, що після Шрама уряд держав, да зійшлась рада, щоб нового полковника вибрати, він вийшов серед ради у поповській рясі да й каже:

— Діти мої! Наступає страшна година: перехрестить, мабуть, нас Господь ізнов огнем да мечем. Треба нам тепер такого полковника, щоб знав, де вовк, а де лисиця. Послужив я православному християнству з батьком Хмельницьким, послужу вам, дітки, ще й тепер, коли буде на те ваша воля.

¹ *Виговський* Іван Остапович (?—1664) — український гетьман (1657—1659), виступав проти експансіоністської політики царизму на Україні.

² *Хмельницький* Юрій Богданович (бл. 1641—1685) — молодший син Богдана Хмельницького, ще за життя батька був проголошений гетьманом.

³ *Тетеря* Павло Іванович (?—бл. 1670) — переяславський полковник, з 1663 р. гетьман Правобережної України. Орієнтувався на союз з Річчю Посполитою.

Як почула ж се рада, то так і загула од радості. Зараз окрили Шрама шапками, військовими корогвами, дали йому до рук полковницькі клейноди¹, вдарили з гармат, да й став панотець Шрам полковником.

Тетеря аж здригнувся, як почув про таке диво. Що б то робити? Да нічого не зміг, бо так велось у ту старосвітщину, що рада була старша од гетьмана. Мусив Тетеря прислати Шрамові універсал на полковництво. Обидва ж вони політикуються, подарунками обсилаються, а нишком один на одного чигають.

Отже думав Шрам, думав, як би Україну на добру дорогу вивести; далі, надумавшись, пустив таку поголоску, що нездужає, нездужає полковник; передав осаулові Гулаку свій рейментарський пірнач², а сам виїхав ніби кудись далеко на хутір для спокою, да ото й махнув із сином з Павлочі. Куди ж він махнув і що в його було на думці, незабаром того довідаємось.

II

Скоро ввійшов ото Шрам у пасіку, іще не помоливсь і святому Зосимові, що стоїть по пасіках, як слухає — у Череваня щось іграє.

— Е, да се в вас і бандура!

— І бандура, — каже Василь Невольник, — та ще чия бандура!

— Так се в вас Божий Чоловік? — спитав тоді Шрам.

— А то хто ж би так загрив у бандуру? Такого кобзаря не було, та, може, вже й не буде між козацтвом.

Ідуть вони, аж бандура заговорила голосніше. Оддалеки — так наче сама з собою розмовляла, а тут і голос почав підтягувати до неї.

Гляне Шрам — аж сидять на траві під липою і Божий Чоловік, і Черевань, а перед ними стоїть полудень. Звався Божим Чоловіком сліпий старець-кобзар. Темний він був на очі, а ходив без проводиря; у латаній свитині і без чо-біт, а грошей носив повні кишені. Що ж він робив із тими грішми? Викупляв невольників із неволі. Іще ж до того

¹ Полковницькі клейноди — ознаки полковницької влади: булава, пірнач тощо.

² Рейментарський пірнач — полковницька булава, яка мала зверху, замість кулі, металеві пластинки, що розміщувались навколо стержня (палиці).

знав він лічити усякі болісті і замовляти усякі рани. Може, він помагав своїми молитвами над недужим, а може, і своїми піснями; бо в його пісня лилась, як чари, що слухає чоловік і не наслухається. За теє-то за все поважали його козаки, як батька; і хоть би, здається, попросив у кого остатню свитину з плечей на викуп невольника, то й ту б йому оддав усякий.

Тепер він розпочав смутную думу про Хмельницького, як умирав козацький батько:

Ой настала жаль-туга да по всій Україні...

Не один козак гірко плакав од сії думи, а Черевань тільки похитувавсь, гладючи черево; а щоки — як кавуни: сміявсь од щирого серця. Така була в його вдача.

Полковник Шрам, стоячи за деревом, дививсь на їх обох. Давно вже він не бачив свого смішливого приятеля, і хоть би кришечку перемінився Черевань; тільки лисина почала наче більш вилискуватись. А в Божого Чоловіка довга, до самого пояса, борода іще краще процвіла сидинами; а на виду дідусь просіяв якимсь світом. Співаючи пісню, од серця голосить і до плачу доводить, а сам підведе вгору очі, наче бачить таке, чого видющий зроду не побачить.

Слухав його Шрам довго, а далі вийшов із-за дерева да й став напроти Череваня. Як схопиться ж мій Черевань:

— Бгатику, — каже (бо трохи картавив), — чи се ти сам, чи се твоя душа прилетіла послухати Божого Чоловіка?

Да й обнявсь і поцілувавсь із Шрамом, як із рідним братом.

Божий Чоловік і собі простяг руки, як зачув Шрамів голос. Зрадів дідусь, що аж усміхавсь.

— Бувай же, — каже, — здоров, панотче і пане полковнику! Чули й ми, як Господь наустив тебе взятись ізнов за козакованне.

А Василь Невольник, стоячи коло них, собі радується, похитуючи головою.

— Боже, — каже, — правий, Боже правий, єсть на світі такі люде!

— Яким же, бгате, оце случаем? — питає зараз Черевань.

Шрам одвітовав, що на прощу до Києва, да й спитав сам у Божого Чоловіка:

— А тебе ж, діду, звідки і куди Господь несе?

— В мене, — каже, — одна дорога по всьому світу. Блаженні милостивії, яко тії помиловані будуть...

— Так, батьку мій! Так, мій добродію! — перебив йому Василь Невольник. — Нехай на тебе так Господь оглянеться, як ти на мене оглянувся! Три годи, як три дні, промучивсь я в проклятій неволі, на турецькій каторзі, на тих безбожних галерах; не думав уже вбачати святоруського берега. А ти виспівав за мене сто золотих червоних; от я ізнов між хрещеним миром, ізнов почув козацьку мову!

— Не мені дякуй за се, Василю, — каже Божий Чоловік, — дякуй Богові да ще тому, хто не поскупивсь викинути за тебе з череса сотню дукатів.

— Хіба ж я йому не дякую? — каже Василь Невольник. — Ченці звали мене у монастир, бо я таки й письменний собі трошки; низове товариство закликало мене до коша, бо я всі гирла, як свої п'ять пучок, знаю; зазивав мене і кошовий, і отаманне, як проходив я, повертаючи з неволі, через Запорожжє, а я кажу: ні, братчики, піду я тому служити, хто визволив мене із бесурменської землі; буду в його грубником, буду в його хоч свинопасом, аби як-небудь йому подякувати.

Так говорив Василь Невольник. А Черевань, слухаючи, тільки сміявся.

— Казнає-що ти, — каже, — городиш, бгате! Буцім уже сто червоних таке диво, що зроду ніхто й не бачив. Після Пилявців¹ та Збаража² носили козаки червінці приполами. Ну, сядьмо лиш, мої дорогії гості, та вип'єм за здоров'я пана Шрама.

Випили по кубку. Тоді Шрам і питає:

— Скажи ж мені, Божий Чоловіче, ти всюди вештаєшся і всячину чуєш: чи не чував ти, що в нас діється за Дніпром?

— Діється таке, — одвітує Божий Чоловік, важко здихнувши, — що бодай і не казати! Не добре, кажуть, починає на сій Україні Тетеря, а за Дніпром чиниться щось іще гірше. Жодного ладу між козаками.

— А старшина ж із гетьманом на що?

¹ Після Пилявців... — Мається на увазі перемога українського повстанського війська на чолі з Б. Хмельницьким над польсько-шляхетською армією у бою біля Пилявців.

² Після... Збаража... — Йдеться про облогу польського війська в м. Збаржі армією Б. Хмельницького.

— Старшини там багато, да нікого слухати.
— Як нікого? А Сомко¹?
— А що ж Сомко? Хоть він і розумом, і славою узяв над усіма, да й йому не дають гетьмановати.
— Як же се так?
— А так, що диявол замутив голову Васюті Ніженському². Уже й чуприна біла, як у мене, і зовсім уже дід; доживав би віку на полковництві: так отже захотілось на старість гетьмановати. Багато козаків і його слухає. А як він собі мається добре, то й бояре, що на Москві коло царя, що хотя́ роблять, і тії за його тягнуть руку. А Сомко, бачте, навпростець іде, не хоче нікому придіте поклонімося. Отаке як завелось міждо старшими головами, то й козаки пійшли один против одного. Де зустрінуться, чи в шинку, чи на дорозі, то й зітнуться. «Чия сторона? — «А ти чия?» — «Васютина». — «Геть же к нечистому, боярський підніжку!» — «Ти геть к нечистому, переяславський крамарю!» — Себто, бач, що Сомко має в Переяславі свої крамні комори в ринку, так васютинцям і звадливо. Отак зітнуться, да й до шабель.

Слухаючи таку невеселу повість, полковник Шрам і голову понурив.

— Да потривай же, — каже, — адже ж Сомка вибрали одностайне гетьманом у Козельці?

— Одностайне, — каже, — і сам преосвященний Методій був там і до присяги козаків приводив; да як Сомко собі чоловік прямота, то й не в догад йому, що святий отець думав, мабуть, заробити собі яку сотнягу чи дві червоних на рясу. А Васюта Ніженський водивсь у старовину з ляхами, так проноза вже добрий: брязнув капшуком перед владикою — той і вимудрував щось на Сомка, да й послали в Москву лист. От і пішла така вже поголоска, що рада козелецька не слухна; треба, кажуть, ізозвати зуповную раду, щоб і військо з Запоріжжя було на раді, щоб одностайне собі гетьмана обрали і одного вже слухали; бо Васюта хоче собі гетьманства і не слухає Сомка-гетьмана, а запорожці собі гетьманом Брюховецького³ зовуть.

¹ Сомко Яким Семенович (?—1663) — наказний (тимчасовий) гетьман Лівобережної України.

² Васюта Ніженський — Золотаренко Василь Никифорович (?—1663), ніжинський полковник.

³ Брюховецький Іван Мартинович (?—1668) — отаман запорозького козацтва, на Чорній раді 1663 р. в Ніжині обраний гетьманом Лівобережної України.

— Якого се Брюховецького? — аж скрикнув Шрам. — Що се ще за проява?

— Проява, — каже, — така, що слухаєш, да й віри няти не хочеться. Ви знаєте Іванця?

— Отак! — кажуть. — Іще б не знати чури Хмельницького!

— Ну, а чули, яку наругу прийняв він од Сомка?

— Чули, — каже Шрам. — Що ж по тому?

А Черевань:

— Здається, Сомко налаяв Іванця свинею, чи що?

— Не свинею, а собакою, да ще старим собакою, да ще не на самоті чи там напідпитку, а перед отаманнем, перед генеральною старшиною, на домовій раді в гетьмана.

— Га-га-га! — засміявсь Черевань. — Одважив солі добре!

— Одважив солі добре, — каже Божий Чоловік, — да зробив негаразд. Іванець був собі не значний товариш, да за свою щирю службу старому Хмельницькому мав велику в його повагу і шанобу. Бувало, проживаєш у гетьманському дворі, то й чуєш: «Коханий Іванець! Іванець, друже мій єдиний!» — озветься до його під веселий час, за чаркою. «Держись, Юру, — каже, бувало, синові, — держись Іванцевої ради, як не буде мене на світі: він тебе не ошукає». От Юрусь і державсь його ради, і вже, було, що скаже Іванець, те й свято. А Сомко, знаєте самі, доводиться Юрусеві дядько, бо старий Хміль держав уперве його сестру Ганну; так він і не злюбив, що чура орудує небожем. Да ото раз, як з'їхалась до молодого гетьмана старшина да почали радовати про військові речі, от Іванець і собі до гурту — немовби гетьманський чура — да щось і блявкнув з простоти. А Сомко знаєте який? Зараз загориться, як порох. «Пане гетьмане, — до Юруся, — старого пса не пристойно мішати в нашу компанію...» От як воно було, панове, коли хочете знати. Я сам там лучивсь, то й чув своїми ушима. Да при мені ж зчинився й гвалт уночі, як Сомко піймав Іванця з ножем коло свого ліжка. Да ото й судили його військовою радою і присудили усікнути голову. Воно б же й сталось так, панове, да Сомко видумав Іванцеві гіршу кару: звелів посадити верхи на свиню да й провезти по всьому Гадячу.

— Га-га-га! — зареготав ізнов Черевань. — Котузі по заслугі.

А Шрам усе слухав мовчки да й каже понуро:

— Се все ми знаємо.

— Знаєте, — каже кобзар, — а чи чували, що після того вкоїв Іванець?

— А що ж він, бгате, вкоїв? — питає Черевань. — Якби на мене, то враг би його й знав, що й чинити після такого сорому! Як тобі здається, бгате Василю?

Той тільки мовчки похитав головою.

— От що зробив Іванець, — прийняв ізнов слово Божий Чоловік. — Мабуть, нечистий напутив його. Почав гроші збирати, почав усякому годити, почав прохати уряду в гетьмана. Той і настановив його хорунжим. Як же ото Юресь не зміг держатись на гетьманстві да пішов у ченці, так Іванець, маючи в себе од усіх льохів гетьманських ключі, підчистив шире срібло, скільки його там осталось, да й махнув на Запорозжє. А там як сипнув грішми, так запорожці за ним роєм: «Іван Мартинович! Іван Мартинович!» А він, ледачий, з усіма обнімається, да братається, да горілкою поїть...

— Ну, що ж із сього? — ізнов-таки спитав понуро Шрам.

— А от що з сього. Запорозжці так собі його вподобали, що зозвали раду, да й бух Іванця кошовим.

— Іванця! — аж скрикнули всі у одно слово.

— Ні, вже його тепер ніхто не зове Іванцем, — додав Божий Чоловік, — тепер уже він Іван Мартинович Брюховецький.

— Сила небесная! — закричав, ухопившись за голову, Шрам. — Так се його зовуть запорожці гетьманом?

— Його, панотче, його самого!

— Боже правий, Боже правий! — сказав Василь Невольник. — Переведеться ж, видно, ні на що славне Запорозжє, коли такі гетьмани настали!

А Черевань тільки сміявся:

— Га-га-га! Оце так, бгатці, що штука! І вво сні такого дива не снилось нікому!

— Братте моє миле! — рече тоді полковник Шрам. — Тяжко моєму серцю! Не здолаю більш од вас таїтись! Їду я не в Київ, а в Переяслав, до Сомка-гетьмана; а їду от чого. Україну розідрали надвоє: одну часть, через недоляшка Тетерю, незабаром візьмуть у свої лапи ляхи, а друга сама по собі перевернеться кат знає на що. Я думав, що Сомко вже твердо сів на гетьманстві, — а в його душа щира, козацька, — так міркував я, що якраз підійму його з усіма полками на Тетерю, да й привернем усю Україну до одної булави. Гіркої підніс ти моєму серцю, Божий Чоловіче, да ще, може, як-небудь діло на лад повернеться. Їдьмо зо

мною на той бік: тебе козаки поважають, твоєї ради послухають...

— Ні, панотче, — перебив його кобзар, — не слід мені встрявати до тії заверюхи.

Не нам теє знати,
Не нам про те, за те раховати:
Наше діло Богові молитись,
Спасителю хреститись...

А більш, — каже, — мені не по нутру ота мізерная пиха, що розвелась усюди по Гетьманщині¹. Почали значні козаки жити на лядський кшталт із великої розкоші. І вже байдуже їм тепер старосвітськії співи, що й людям у подобу, і Богові не противні: держать коло себе хлопців із бандурками, що тільки й знають різати до танців. Дух мій не терпить сього!.. І наша темна старчота, ради тієї ледащиці-горілки, бринчить їм на кобзах усячину. Забули й страх Божий. Уже ж ти не бачиш нічого, уже тебе наче взято із сього світу: так чого ж тобі вертатись до гріхів людських? Умудрив Господь твою сліпоту, то співай же добрим людям, не прогнівляючи Господа; так співай, щоб чоловік на добре, а не на зле почувся!

— Бгатці! — сказав Черевань. — От я почувсь на добре. Ходімо лиш до хати. Там нам дадуть таких вареників, що всяке горе на душі одлигне. Годі вже вам гуторити про свої смутки. Я радуюсь, що Господь послав мені таких гостей, а ви тільки охаєте та стогнете. Не засмучайте моєї гостини, забудьте свої гіркії думи хоч на сьогоднішній вечір.

Так говорячи, устав да й повів своїх гостей до хати.

Шрам ішов за ним, хитаючи понуро головою. Василь Невольник голосно журився, на нього гляючи. Божий Чоловік ясен був на виду, мов душа його жила не на землі, а на небі.

III

Заглянув Черевань у пекарню:

— Е, — каже, — та се ж ти мені й жениха привіз, пане бгате! (А в пекарні давно вже сидів Петро Шраменко, розмовляючи з Череванихою і з її дочкою Лесею.) Бач, як у їх

¹ *Гетьманщина* — назва території Лівобережної України разом з Києвом після Андрусівського перемир'я 1667 р., яке закріпило за Річчю Посполитою Правобережну Україну і Білорусію, а за Москвою — Смоленськ, Сіверську землю та Лівобережну Україну і Київ.

весело! Не так, як у нас! Шебечуть, наче горобці. Що то за милий вік молодецький! Веди ж, Василю, гостей у світлицю, а я поздоровкаюсь із молодим Шраменям.

Світлиця в Череваня була така ж, як і тепер буває в якого заможного козака (що ще то за луччих часів дід або батько збудовав). Сволок гарний, дубовий, штучно покарбований; і слова з Святого Письма вирізані; вирізано і хто світлицю збудовав, і якого року. І лавки були хороші, липові, із спинками, да ще й килимцями позастилані. І стіл, і божник із шитим рушником округи, і все так було, як і тепер по добрих людях ведеться. Одно тільки диво було в Череваня таке, що вже тепер ніде не зуздриш. Кругом стін полиці, а на тих полицях срібні, золоті й кришталеві кубки, коновки, пляшки, таці і всяка посудина, що то на війні поздобувано. Як палили козаки шляхетські двори і княжеські замки, то все те мішками виносили. Так-то Бог тоді погодив козацтву, що ті вельможні каштеляни і старости пишнії, несказано горді, що гукали на гайдуків, сидя із сими кубками да конвами поза столами, пішли в неволю до Криму або полягли головою в полі, а їх кубки стоять у козака в світлиці. Іще ж по стінах висять і їх шаблі, пищалі під сріблом, старосвітські сагайдаки татарські, шиті золотом ронди, німецькі гаркебузи, сталеві сорочки, шапки-сисюрки, що вкриє тебе залізною сіткою — і ніяка шабля не візьме. Отже ніщо теє не оборонило ляхів і недоляшків: допекли козакам і поспільству до самого серця. То от тепер і ті луки, і ті шаблі, і вся та зброя сіяє не в одного Череваня в світлиці і веселить козацькі очі.

Тільки ж Петру, Шрамовому синові, здалось найкраще у пекарні, хоч там не було ні шабель, ні сагайдаків, а тільки самі квітки да запашні зілля за образами й поза сволоком, а на столі лежав ясний да високий хліб. Так Леся ж усе скрашала собою так, що вже справді годилось би сказати: «У хаті в неї, як у віночку; хліб випечений, як сонце; сама сидить, як квіточка». І розговоривсь з нею Петро, як брат із сестрою. А сама Череваниха була пані ввічлива: знала, як до кого з речами обернутись. Так моему козакові луччої компанії було й не треба: тут би він і засів на весь вечір, дивлячись на чорні дівочькі брови да на шиті рукава.

Як ось і лізе Черевань, сопучи, через поріг. Уваливсь у хату да, розставивши руки, до його:

— А, бгатику! — і почав ціловатись. — Ну, — каже, — бгате, не вниз ідеш, а вгору. То був козак над козаками, а те-

пер іще став кращий!.. Меласю! — обернувся до жінки. — От нам зятьок! Лесю, от жених тобі під пару, так-так! Га-га-га! Бач, бгате, який я чоловік? Сам набиваюсь із своїм добром. Так не бере ж бо ніхто, та й годі! Ходімо, бгате, в світлицю; нехай вони тут собі пораються. Жіноча річ коло печі, а нам, козакам, чарка та шабля.

Да, взявши Петра за руку, і потяг до світлиці. Обернувсь козак, переступаючи через поріг, — і серце в його заграло: Леся не спускала з його очей, а в тих очах сіяла й ласка, й жаль, і щось іще таке, що не вимовиш ніякими словами. Сподобавсь, видимо, козак дівчині.

— Ось подивись, дідусю, — каже Черевань, привівши Петра до Божого Чоловіка, — чи той се Шраменко, що переплив Случ під кулями? Йй-богу, я й досі дивуюсь, що таке молоде, та таке сміле! Пробравсь у лядський табір, убив хорунжого й корогов його приніс до гетьмана. Що ж би тепер воно зробило!

Божий Чоловік положив Петрусеві на голову руку да й каже:

— Добрий козак; по батькові пішов. Одвага велика, а буде довговічний і на війні щасливий: ні шабля, ні куля його не одоліє, — і вмре своєю смертю.

— Нехай лучче, — сказав батько, — поляже од шаблі і од кулі, аби за добре діло, за цілість України, що ось розідрали надвоє.

— Ну, годі ж, годі вже про се! — каже Черевань. — Ось я вам дам краще діло до розмови.

І дістав із полочки жбан, прехимерно з срібла вилитий і що то вже за приукрашений! Не жалували пани грошей для своєї пихи і потіхи. По боках бігли босоніж дівчата — інша і в бубен б'є; а зверху сидів, мов живий, божок гречеський Бахус. Тим-то Черевань і звав свій жбан б о ж к о м.

— Шкода мені, дідусю, твоєї темноти, — каже кобзареві. — Ось на лиш полапай, яке тут диво. Се я в Польщі таке собі доскочив.

— Суета суетствій! — каже той, усміхнувшись.

— Ні, бгатику, не суета! Ось як вип'ємо з божка по кухлику, то, може, не так заговориш.

— Із божка? — каже Шрам. — Так отсей чортик зовється в тебе божком?

— Нехай він буде й чортик, — одвітує Черевань, — тільки кажуть, що в старовину у греків... Був народ греки, так, примірно, як ми тепер козаки. Народ непобідимий, — от

що!.. Так у тих-то греків сьому божку, кажуть, була велика шаноба.

— А в тебе вже не така? — питає Шрам.

— Ні, — каже, — на мене він не нарікатиме, а от коли б ви його не зневажили.

І дістав мальовану тацю, сріблом ковану. А на таці було намальоване таке, що всяке б засміялось. Жидок дає запорожцеві напитись горілки з барильця. Запорожець так і припав до барила, а жид — одно од страху, а друге од скнарості — держить та й труситься. А зверху і підписано: «Не трусись, псяюхо: губи поб'єш!» От на таку-то тацю поставив Черевань п'ять кубків-ріпок да й почав наливати якусь настойку з того божка.

— Се, бгатці, — каже, — така в мене настойка, що мертвий устав би з домовини, якби випив добру чарку.

Да й обніс усіх; не минув і Василя Невольника, хоч той стояв собі оддалік, мов у монастирі служка перед ігуменом.

— Ну, бгате Михайле, — каже, повеселівши трохи од того трунку, Шрам, — загадаю ж я тобі про твого божка загадку: стоїть божок на трьох ніжках; король каже: «Потіха моя!», краля каже: «Погибель моя!»

— Ну, бгатику, — каже Черевань, — хоч убий, не втропаю. Дак як, як? Король на трьох ніжках, а краля каже: «Погибель моя?»

— Не король, а божок на трьох ніжках, як от і твій. Король каже: «Потіха моя!», краля каже: «Погибель моя!»

— А, пек же його матері, як мудро!.. Король каже: «Потіха моя!». Себто, бач, як чоловік уп'ється, то вже тоді кричить: «Я король!» А жінка: «Ох, погибель же моя! Де ж мені тепер дітися?»

— Якраз так! Тільки, бгатику, твоя жінка не злякалась би тебе, хоть би ти й королем ізробивсь!

— Іще не одгадав! — каже Черевань. — Ану ж ти сам!

— Мені не диво, а от якби ти показав свою премудрость!

— Моя премудрость, бгатику, — сказав Черевань, — знає тільки налити та випити; а там собі мізкуйте, як хот'я. На те ви попи, на те ви мужі совіта, на те ви народні голови.

— Не вадило б і не попам, — одвітує Шрам, — не вадило б і не мужам совіта знати, що король тут — тіло, а кра-

ля — так се душа. Тіло потішається, як чоловік зап'є, а душа погибає; от і все.

— Пгавда, бгатіку, їй-богу пгавда! — сказав, похитуючи головою, Черевань. — Вип'єм же ще по кубку!

Аж ось увійшла до гостей Череваниха, молодиця свіжа й повновида, пряма, як тополя, — замолоду була дуже хороша. Підійшла до Шрама під благословеніє. Він її поблагословив, да, як пані була гожа, і вони ж таки давні приятелі, то ще схотів і попросту з нею привітатись, да й каже:

— Позвольте з вами привітатись, добродійко?

А вона каже:

— Да як же zvolите, добродію!

Да й поцілювались любенько.

Тоді Череваниха ще обнесла гостей.

Черевань випив на радощах повний кубок, бризнув під стелю да й каже:

— Щоб наші діти отак вибрикували!

А Череваниха почала вести за чаркою розмову:

— Так отсе, — каже, — ви на прощу, панотче? Святе діло!.. От, моя дружино, — обернулась до чоловіка, — от як добрі люде роблять: аж із самої Паволочі їдуть молитись Богу. А ми живемо ось під самим Києвом, да ще не були сю весну й одного разу у святих угодників. Аж сором! Да вже ж як собі хочеш, а в мене не дурно ридван наготовлений. Причеплюсь за пана Шрама, да куди він, туди й я.

— От божевільне жіноцтво! — каже Черевань. — Куди він, туди й я!.. А як же пан Шрам махне за Дніпро?

— То що ж? Я б не махнула? Доки сидіти нам у сьому воронячому гнізді? Ось уже которий раз переказує мій брат, щоб приїхала до його в гості! І чому б не поїхати?

— Да, їй-богу, Меласю, — каже Черевань, — я рад би душею, коли б мене хто взяв та й переніс до твого бгата, під Ніжень. Кажуть, і живе добре — таки зовсім по-панськи. Не дурно його козаки прозвали князем.

— Отсе буцімби за достаток його князем зовуть! — перебила Череваниха. — У його жінка — княгиня з Волині, ляшка. Як руйновали наші Волинь, так він собі вподобав якусь бідолашну княгиню; от і самого прозвали князем.

— Князь Гвинтовка! — зареготавши, каже Черевань. — То були Вишневецькії да Острозькії, а тепер пішли князі

¹ *Гвинтовка* — один з прибічників Брюховецького в його боротьбі за гетьманську булаву.

Гвинтовки... Знай наших! А добра, кажуть, людина з тії княгині! Поїхав би до Гвинтовки хоч зараз, коли б не далеко!

Гуторять попиваючи, аж ось — двері рип! І — так, як сонце засіяло: увійшла в світлицю Леся.

— От моя й краля! — каже Черевань, беручи її за руку:

В світлоньку входить,
Як зоря сходить.
В світлоньку ввійшла,
Як зоря зійшла...

А що, бгате? Чи нічим же похвалитись на старість Череваневі?

Нічого не сказав Шрам, тільки дививсь на Лесю.

А вона ж то стояла, підійшовши під благословеніє, хороша да прехороша! Іще трошки засоромилась перед поважним гостем, то й очиці спустила в землю, а на виду аж сіяє. На диво була в Череваня дочка, да й годі. Тим-то Петро, як побачив, то й умер, дармо що видав доволі світу!

— Ну лиш, доню, — каже Черевань, — піднеси нам по кубку, як там кажуть, із білих ручок.

Леся поблагословицалась і піднесла. І що то вже, як хороше вдасться! Чи заговорить, чи рукою поведе, чи піде по хаті — усе не так, як хто інший: так усі й дивляться, і так усякому на душі, мов сонечко світить.

Випив старий Шрам із білих рук од Череванівни да й каже Череваневі:

— Ну, брат Михайло, тепер і я скажу, що є тобі чим на старість похвалитись.

А Черевань тільки сміється.

— А що ж, приятелю? — каже Шрам далі. — Хоть би мені годилось би про одного вже помишляти, да, може, тепер година щаслива; щоб її нам не занедбати — чи не оддав би ти своєї Лесі за мого Петра?

А Черевань йому:

— А чом же не оддав би, бгате? Нехай нашим ворогам буде тяжко! Хіба ти не Шрам, а я не Черевань?

— Так чого ж довго думати? Давай руку, свате!

Да й подали собі руки, да й обнялись, да й поцілувались. Тоді за дітей, да й кажуть:

— Боже вас благослови! Поцілуйтеся, діти!

Петро од радості не знав, де він і стоїть, мов сон йому сниться! Про що він тільки подумав, зараз воно йому й єсть. А Леся чогось ніби злякалась да й каже:

— Татусю! Хіба ж ви не бачите, що не всі в хаті?

Обернувся Черевань — немає жінки. Аж ось вона знов увійшла в світлицю.

— Меласю! — каже Черевань. — Чи бачиш, що тут у нас діється?

— Бачу, бачу, пишний мій пане! — дала вона такий одвіт да зараз і взяла од його дочку за руку.

Глянув Петро: де ж та ласка у очах у Лесі? Де ж той жаль дівся, де ділось те, чого не вимовиш ніякими словами? Вона схилила головку на материне плече і перебирає в неї на шиї дукати, а на Петра й не гляне. Гордо піднялась її губка — не добрий знак для залищання!..

— Ну, нічого сказати, панотче! — каже Череваниха Шрамові. — Швиденько ви добуваєте із своїм сином замки! Отже ми вам доведемо, що жіноче царство стоїть кріпше над усі царства.

Черевань тільки сміявся.

А Шраму було не по нутру.

— Враг мене візьми, — каже, — коли з іншим замком не скоріш ісправишся, ніж із бабою! Тільки ж не знаю, що за одсіч ви нам ізробите? Чим я вам не сват? Чим син мій не жених вам?

Черевань, стоячи збоку, усе дививсь на Шрама, роззявивши рот, да слухав. Як же Шрам замовк, тоді він повернув шию до жінки, що то вона скаже.

А та вже тоді медовим голосом:

— Панотче, пане полковнику, приятелю наш любий! Нема на Україні чоловіка, щоб не знав, чого стоїть старий Шрам, і який старшина, який полковник не оддав би дочки за твого пана Петра? Не к тому, панотченьку, тут річ. З дорогою душею раді й ми оддать за його свою дитину; тільки ж бо треба чинити таке діло по-християнськи. Наші діди й баби, як думали заручати дітей, то перше їхали з усею сім'єю на прощу до якого монастиря да молились Богу. От Бог давав дітям і здоров'є, і талан на всю жизнь. Се діло святе: зробімо ж і ми по-предківськи.

Знала Череваниха, що сказати: так і посадила Шрама, мов горщик од жару одставила.

— Ну, брате Михайло, — каже він Череваневі, — благословив тебе Господь дочкою, да не обидив же й жінкою.

— Га-га-га! — каже Черевань. — Еге, бгате! Моя Мелася не зневажила б себе і за гетьманом.

— По сій же мові да буваймо здорові! — каже Череваниха, піднісши гостям по кубку.

— Щоб нашим ворогам було тяжко, як добре мовляємій сват! — каже Шрам.

— А діти наші нехай отак вибрикують! — додав Черевань, бризнувши з кубка на стелю.

— Амінь! — каже Череваниха.

На тім і застряло сватанне. Старі вже більш і не згадували, бо і в Череваня, і в Шрама була така думка, що ще поспіють з козами на торг. Не так думав Петро: він зараз догадавсь, що Череваниха б'є на якогось іншого зятя, да й сама Леся їм гордує. І вже йому тоді здалось, що ні для чого більш і на світі жити; а на душі така пала туга, така печаль, що й сказати не можна!

Леся, викрутившись із того сватання, зникла в світлиці і не ввійшла на вечерю; а після вечері зараз порозходились на спочинок.

Старого Шрама і Божого Чоловіка положили в світлиці, а Петро по-козацьки ліг у садку під чистим небом.

Не знаю вже, яковó-то йому після того сватання спалось. Як же вернувся вранці до світлиці, то Божого Чоловіка вже не було в компанії: поплентавсь дідусь іще до схід сонця із Хмарища. Усі повдягались у довгі подорожні сукні і ждали тільки старого Шрама. Той, стоя перед образом, дочитував своїх молитов. По стінах і по полицях у світлиці не видно було більш ні дорогої зброї, ні срібних кубків; бо в тую неспокійну старосвітщину, одлучаючись, не кидай було плохо дома нічого, а ховай по тайниках, по підземних скарбницях.

Старий Шрам звелів синові сідлати коні; як ось і Василь Невольник виїхав із-за садка з ридваном. Погодив тоді Бог козакам надрать у своїх ворогів усячини, що не один старшина, мов який дука, їздив ридваном. Блищали мідяні, позолотистії герби на ридвані в Череваня; миготіла в очах дорога горорізьба — леви, струсеві пір'я, булави з бунчуками; а тих, може, перевелось і кодро, що сими гербами величались...

Мати з дочкою сіли в ридван, а Черевань не покидав-таки козакування — поїхав на прощу верхи. Шрам із ним держав перед того поїзду.

Петро хотів їхати поруч із верховими, да й сам не знав, як оставсь коло ридвана, мов прив'язаний. Їде сердега мовчки і голову понурив. Далі, надумавшись, і каже:

— Паніматко! Учора діло пішло було на лад, да й розв'язалось із твоєї ласки. Не по правді ви зі своєю Лесею робите. Я до вас із щирим серцем, а ви до мене з хитрощами. Лучче б уже одрізати попросту, да й годі. Ну, що в вас на мислі? Скажи, паніматко, щиро, чи думаєш ти оддати за мене Лесю, чи в тебе другий єсть на прикметі?

— І єсть, і нема; і нема, і єсть, — каже, сміючись, Череваниха.

— Що отсе в вас за загадки? — аж скрикнув з досади Петро. — Уже коли рвати, то рви не дьоргавши! Скажи мені, паніматко, щиро, кого ви собі маєте на думці?

— Е, паниченьку! — каже Череваниха. — Потривай-бо трошки: ще рано брати нас на ісповідь!

Замок Петро, понурив голову, а на виду поблід, мов хустка: доняла йому до живого Череваниха. Вже й сама Леся, заглянувши на матір, похитала головою.

Усміхнулась горда мати да й каже:

— Ну, козаче, коли вже тобі так пильно припало, то от тобі уся історія. Леся моя родилась у чудну планету; ще як я нею ходила, приснився раз мені сон дивен-дивен на прочудо. Слухай, козаче, та на ус мотай. Здалось мені, ніби посеред поля могила; на могилі стоїть панна, а од панни сяє, як од сонця. І з'їжджаються козаки і славні лицарі з усього світу — од Подолля, од Волині, од Сівери¹ і од Запорожжя. Вкрили, бачся, все поле, мов маки зацвіли по городах, вкрили да й стали битись один на один, кому буде та ясная панна. Б'ються день, б'ються другий, — як де не взявся молодий гетьман на коні. Усі склонились перед ним, а він до могили — да й поняв ясную панну. Такий-то був мені сон, козаче! Проходить день, другий — ніяк його не забуду. Ударилась я до ворожки. Що ж ворожка? Як ти думаєш?

— Я думаю тільки, — каже Петро, — що ти, паніматко, з мене глузуєш, от і все!

— Ні, не глузую, козаче. Слухай да на ус мотай, що сказала ворожка. «А що ж, — каже, — пані, сей тобі сон пророкує дочку із зятем. Дочка в тебе буде на весь світ красою, а зять — на весь світ славою. Будуть із'їжджатись з усього світу пани й гетьмани, дивоватимуться красі твоєї доні, дароватимуть їй срібло-злото, та ніхто її не обдарує краще од судженого. Суджений буде ясен красою між усі-

¹ *Сівера* — Сіверщина, народна назва території, що входили до складу давньоруського удільного Сіверського (Новгород-Сіверського) князівства.

ма панами і гетьманами; замість очей будуть зорі, на лобі — сонце, на потилиці — місяць». Так промовила мені, віщуючи, стара бабуся. Як ось, справді, дав мені Господь дочку — справдилось бабусине слово: нівроку їй, не послідуша між дівчатами. Трошки згодом зашуміло по Україні, закипіло, мов у казані, і стали з'їжджатись у Київ пани да гетьмани — справдилось друге бабусине слово. Усі дивувались на мою дитину, дарували їй сережки, дорогі перстені; тільки ж ніхто так не обдаровав її, як той гетьман, що мені снився. Дорожчий над усі подарунки був його подарунок, і краший над усе панство і лицарство був молодий гетьман: замість очей — зорі, на лобі — сонце, на потилиці — місяць. Справдилося ще раз ворожчине слово. Усіх панів і гетьманів затемняв він красою. І говорить мені: «Не отдавай же, паніматко, своєї дочки ні за князя, ні за лицаря; не буду женитись, поки виросте — буду їй вірною дружиною». Дай же, Боже, і ти, Мати Божа, щоб і се справдилось на щастє й на здоров'є!

Тут саме виїхали вони із-за гори. Перед ними так і заблищало, так і замиготіло, так і замережило церквами, хрестами, горами і будинками. Святий город сіяв, як той Єрусалим. Сонце ще не піднялось високо; так не то що церкви й хоромини, да й зелені сади, і все, що загляділо око в Києві, усе горіло, мов парча золототканая.

Прочане перехрестились і сотворили молитву. А Петро їде собі, і не бачить, і не чує нічого: так опентала його Череваниха.

IV

Весело й тяжко згадувати нам тебе, старий наш діду Києве! Бо й велика слава не раз тебе осіяла, і великії злигодні на тебе з усіх боків збирались... Скільки-то князів, лицарства і гетьманів добуло, воюючи за тебе, слави; скільки-то на твоїх улицах, на тих старосвітських стогнах, на валах і церковних цвинтарях пролито крові християнської! Уже про тих Олегів, про тих Святославів¹, про тії ясири половецькії нічого й згадувати. Ту славу, тії злигодні вибила нам із голови безбожна татарва, як уломився Батий у твої Золоті ворота. Буде з нас і недавніх споминок про твою руїну.

¹ Ідеться про київських князів IX—XI ст., які уславились військовими походами і культуротворчою діяльністю.

Ще ж от і дванадцяти літ не налічив Шрам, як у той нещасливий Берестецький рік¹ прийшов до Києва Радзивілл із литвинами², усе попалив і пограбував, а міщане, сівши на байдаки, мусили до Переяслава втікати.

Та люта пожежа іще не зовсім загладилась: куди не кинь оком, усюди виден був по їй прослідок. На коморах, на станях, на огорожах, поміж свіжим деревом чорніють колодки, а інде гарний колись сад стоїть пустирем незагороджений; на спустошалому дворіщі стирчать тільки печі да ворота; а де чи ділованне, чи щит над ворітьми, чи яка хоромина, то все те нове, іще й дерево не посиніло.

Смутно було дивитись Шрамові на тії признаки пожежі. Тільки й краси було в Києві, що церкви Божі, да городи з червоними маками, да ще тії гори крутоярі, з зеленими покотами.

Тоді ще трохи не весь Київ містився на Подолі; Печерського не було зовсім, а Старий, або Верхній, город після Хмельнищини безлюдовав. Де-не-де стояли по Подолу кам'яниці; а то все було дерев'яне: і стіни з баштами круг Подолу, і замок на горі Киселівці. Улиці були узенькі, плутались то сюди, то туди; а інде замість улиці майдан, і ніхто його не забудовує, і нічого на йому нема, тільки гуси пасуться.

Їдуть наші прочане по тих закоулках, аж дивляться, — посеред улиці збились вози у купу. Шрам послав сина прочистити дорогу. Поскочив Петро до возів; гляне, аж за возами, коло хати, перед ганочком, сидить юрба людей. Посередині килим, на килимі пляшки, чарки і всяка страва.

Петро зараз догадавсь, що се, мабуть, чоловікові дав Бог родини абощо, так на radoшах частує всякого, хто б не йшов або їхав улицею. Юрба гостей зібралась уже чималенька, і все були міщане. Знаті були міщане раз уже з того, що не носили шабель, — тільки ніж коло пояса: одні пани да козаки ходили при шаблях. А вдруге знаті були з того, що підперізувались по жупану, а кунтуші носили наопашку (тоді було коли не пан або не козак, то по кунтушу й не підперізууйсь, щоб інде носа не втерто). Іще ж із того були вони знаті, що не важились ходити у кармазинах: ходили тоді в кармазинах тільки люде значні да шаб-

¹ У бою під Берестечком, на Волині у 1651 р. військо Богдана Хмельницького через зраду татарського хана зазнало поразки.

² *Радзивілл* Януш (1612—1655) — литовський коронний гетьман. У 1648—1654 рр. стояв на чолі литовсько-шляхетського війська, що діяло проти селянсько-козацьких військ.

льовані, а міщане одягались синьо, зелено або в горохвяний цвіт; убогії носили личакову одежу. Через те козаки дражнять було міщан личаками, а міщане дражнили козаків кармазами.

Гості сиділи за трапезою не мовчки: балакали-таки й геть-то голосненько, що Петро мусив добре гукнуть через вози «добридень». Обернулось тоді до його дві чи три голови.

— Пане господарю! — каже. — І ви, шановная громадо! Просить паволоцький Шрам пропуску через табор.

Скоро назвав Шрама, зараз деякі повставали да й дивляться; а господар пізнав Петра да й каже:

— Де ж той Шрам? Це хіба десята доля старого Шрама.

— Де тобі десята! — підхопили шуткуючи гості. — Хіба сота!

— І сотої нема! — закричали усі гурбою. — Хоч тисячу таких красних жупанів ізложи докупи, то все-таки не буде Шрама!

Усі були раді з такої вигадки; інші аж реготали: клюкнули вже зранку добре. Як ось під'їхав і сам Шрам. Скоро заглядели його сиву бороду, зараз вози поодкочували геть і повиходили до його назустріч. Господар із пляшкою й чаркою попереду.

— От наш старий Шрам! — кричали міщане. — От наш батько!

— Що се, Тарасе? — каже тоді Шрам господареві (а господар колись був у охочих козаках у Шрама сурмачем). — Супротив кого се ти заложив такий табір? Здається ж, тихо на Україні?

— Де тобі тихо, пане полковнику чи панотче?.. Я вже не знаю, як тепер тебе й величати, — каже Тарас Сурмач. — Де тобі тихо? Сьогодні народивсь у мене такий лицар, що аж земля затрусилась. Дав мені Бог сина, такого ж, як і я, Тараса. Коли миш голови не одкусить, то й він по-батьківськи трубитиме козакам на приступи; та й тепер уже трубить на всю хату.

— Нехай велик росте да щаслив буде! — каже Шрам.

— Чим же тебе шанувати, вельможний пане?

— Нічим не треба, Тарасе.

— Як то нічим? — здивовавшись, каже Сурмач. — Хіба зарок положив?

— Не зарок, Тарасе, а, прибувши до Києва, всяк християнин повинен перше поклонитись церквам Божим.

Не таківський же був і Тарас, щоб угомонивсь одразу.

— Добродію мій, — каже, — любезний! Коли б я знав, що така мені на старість буде честь од пана Шрама, то враг мене візьми, коли б я засурмив вам хоч на один приступ! Хіба ж ти не рад моєму Тараскові, що не хочеш попорськати його пелюшок? Тобі, мабуть, байдуже, чи виросте з його добрий козак, чи закорявіє, як жидовча!

— Рад я йому з щирого серця, — каже Шрам, — пошли йому, Господи, щасте й долю; тільки ж не та пора тепер, щоб гуляти напідпитку.

— Та на добре діло, добродію, завсіди пора. Дивись, скільки возів коло хати! Ніхто не одцуравсь моєї хліба-солі. Інший на ярмарок брався, інший у гай по кілле, інший з пашнею до млина; та отже, коли припало пильне діло, що треба привітати нового чоловіка, то нехай ярмаркує собі хто хоче, нехай свині лазять у город, а жінка рве на собі волосся, — тут ось треба запобігти, щоб новому чоловікові не гірко було на світі жити. А то скаже: «От у мене батько такий-сякий був! Поскупивсь ісправити як слід родини, а тепер і їж хліб пополам із слізьми!»

— Одумайся, Бога ради, Тарасе! — каже Шрам (уже йому докучило слухати п'яне верзюканнє). — Чи до речі ж отсе чоловікові, приїхавши до церков Божих, до мошей святих, застряти на хрестинах?

— Та що ти, куме, коло нього панькаєш? — сказав хтось ізбоку товстим голосом. — Хіба не знаєш, що се таке? Знай нас, панів! От воно що! Сказано — кармазини. Цебто вже наш брат їм не кунпанія, — от воно що!

Як сказав, то наче іскру в порох укинув. Усі так і загорілись, бо міщане вже давно на городове козацтво да на старшину важким духом дихали.

— Е, пек же його матері! — закричало десятеро разом. — Так ми тільки тоді кунпанія кармазинам, як треба виручати їх із-під кормиги лядської?

— Пхе, — каже господар, — якого ж чорта нам коло них панькати?

— К дияволу кармазинів! — загукала громада, роздродившись, як бугаї. — Вони тільки вміють бряжчати шаблями; а тоді де були сі брязкуни, як безбожний Радзивілл загуркотав із гармат у городські ворота?

Закипів же й Шрам, почувши такі речі.

— А ви ж, — каже, — прокляті салогуби, де тоді були, як ляхи обгорнули нас під Берестечком, мов горшок жаром?

Де ви тоді були, як припекли нас з усіх боків, що трохи не половина війська википіла? Ви тоді бряжчали не шаблями, а талярами да дукатами, що понабирали од козаків за гнилі підошви да діряві сукна! Га! А Радзивілл прийшов, так ви, окаянні, не одвітали йому й разу з гармати! Плюгавії страхополохи! Оддали самохіть Радзивіллові місто і, як тії баби, заголосили: «З г о д а!» Як же запалав Київ да почали литвини душити вас, що овечок, так хто підскаочив до вас на підмогу, коли не козаки? Бідолаха Джеджелій¹ із жменею тих сіромах улетів у Київ, як голуб у гніздо за шуляком; а ви підперли його, зайці нікчемні? Дурень покійник був! Я не Литву, я вас би сік да рубав, бісові діти! Я вас навчив би боронити, що одвоювали вам козаки!

— Який гаспед одвойовував наше добре, опріч нас самих? — кричали міщане. — Одвоювали козаки!.. Та хто ж були ті козаки, коли не ми самі? Се то тепер, з вашої ласки, не носимо ми ні шабель, ні кармазину. Козацтво ви собі загарбали, самі собі пануєте, ридванами їздите, а ми будуй власним коштом стіни, палісади, башти, плати чинш, мито і чорт знає що! А чом же би і нам по-козацьки не причепити до боку шаблі да й не сидіти, згорнувши руки?

— Козаки сидять, згорнувши руки! — каже Шрам. — Щоб ви так по правді дихали! Коли б не козаки, то давно б вас чорт ізлизав, давно б вас досі ляхи з недоляшками задушили або татарва погнала до Криму! Безумнії глави! Да тільки козацькою одвагою і держиться на Україні предся Русь і благочестива віра! Дай їм усім козацьке право! Сказали б ви се батьку Богданові: він би якраз потрощив об ваші дурнії голови свою булаву! Де в світі видано, щоб увесь люд жив при однаковому праві? Усякому своє: козакам — шабля, вам — безмін да терези, а поспільству — плуг да борона.

— Коли усякому своє, — каже Тарас Сурмач (а пляшкою махає так, що аж горілка ллється), — коли усякому своє, то чом же нам шаблю і козацьку волю не назвати своєю? У козаків не стало війська, — ми сіли на коні; у козаків не було грошей, — ми дали їм і грошей, і зброю; укупі били ляхів, укупі терпіли всякі пригоди, а як прийшлося до розквитання, то козаки zostались козаками, а нас у поспільство повернено! Що ж ми таке? Хіба ми не тії ж козаки?

¹ *Джеджелій* — Джалалій Філон (XVII ст.), кропивнянський полковник, сотник Переяславського полку.

— Хіба ми не тії ж козаки? — підхопила громада, позакладавши із зневагою руки за пояси. — Хто жив із нами запанібрата, дак тепер гордує нашим хлібом-сіллю!

Шрам не раз починав говорити, так куди! Галас той так і покриває слова його.

— Та постривайте, постривайте, пани кармазини, — гукнув один товстопикий синьокаптанник, — швидко ми вам хвоста вкрутимо! Не довго гордуватимете нами! Налетять зозулі, що нас не забули... Добрі молодці не дадуть нам загинути. Справимо ми вам чорну раду; тоді побачимо, хто яке матиме право!

— Ого, — каже Шрам, — он воно куди діло хилиться!

— А то ж як? — кажуть, стоячи кóзирем, міщане. — Не все тільки козакам на радах орудовати. Схаменулись і на нас січові братчики¹!

Да й оглянулись на чубатого запорожця. Запорожець сидить коло хати, да мов і не він, мов і не чує, що круг нього наче море грає.

— Еге-ге! — каже тоді Шрам. — Так се із Низу такий вітер віє!

Да й догадавсь, що вже вогню підложено, уже тільки роздуть, то й зніметься пожежа по всій Україні. Серце в його зомліло, як зміркував собі, що то з того може за лихо уродитись! Де ділась зараз і вся досада на міщан!

— Шановна громадо! — каже. — Не думав же я й не гадав, щоб кияне пошанували отак мою старість! Чи давно ж ми були в вас із батьком Хмельницьким? Тоді ви з хлібом-сіллю виходили до нас назустріч, з плачем і радістю нас привітали; а тепер ось старого Шрама, що поруч їхав із батьком Богданом, отак зневажаєте!

— Панотченьку ти наш коханий! — каже йому Тарас Сурмач, бо зараз така мова його вгамовала. — Хто ж тебе зневажає? Чи се ж проти тебе, батьку, говориться? Є такіі, що душать нас, узявши за шияку; а ти зроду нікому злого не заподіяв. Не вважай на їх галас. Мало чого не буває, що п'яний співає! Їдь собі з Богом, поклонись церквам Божим, та й за нас, грішних, прочитай святу молитву.

А Черевань тим часом усе ждав, поки замовкнуть, бо не любив ніяких сварок; да ото, як побачив, що вже почав той гомін утихати, виїхав із-за Шрама да й каже:

¹ Січові братчики — запорізькі козаки. Запорозька Січ називалась братством, а запорізькі козаки — братчиками.

— Казнає за що ви завелись оце, бгатці! Дайте тільки заглянуть нам хоч у одну церкву, а тоді я отут із вами сяду і вже не знаю, хто переп'є мене в Києві, опріч пана війта.

Міщане вже взяли своє: зігнали трохи криком серце; а Череваня таки й любили, і шанували, бо був козак дружка: уже кому чи яка нужда, чи що, то зарятує й визволить. От і давай уже хоть коло сього леститись.

— Оце, — кажуть, — пан, так пан! Дай, Боже, і повік таких панів! Нема в нього ні крихти гордості!

— За те ж йому Господь дав таку золоту й панію, — казали деякі.

— За те ж йому дав і дочку краще маку в городі, — добавили ще інші.

— Ну, пропустіте ж нас, коли так, — каже Шрам.

— Пропустімо, пропустімо ясных панів! — сказав Тарас Сурмач да й розтовпив своїх гостей.

Розступились і дали проїхати верховим і ридванові.

Довго їхав Шрам, понуривши голову: тяжко стало старому на душі. Далі здихнув важко, од серця, да й каже, так ніби сам до себе:

— Вскую прискорбна єси, душе моя, і вскую смущаєши мя? Уповай на Господа!

А Черевань, їдучи поруч, прислухавсь, що він собі мимрить.

«Е, — думає, — отже, мабуть, вражі личаки справді допекли йому. Треба його розважити».

— Бгате, — каже, — Іване! Удар ти лихом об землю! Чого таки тобі журитись?

— Як чого? — каже Шрам. — Хіба не чув, що на умі в сих мугирів¹? Задумали чорну раду іродові душі!

— Та враг їх бери з їх чорною радою, бгате!

— От тобі на! А хіба ж ти не бачиш, звідки сей вітер віє? Се вже коїть не хто, як проклятуший Іванець із низовими комишниками. Так хіба нам сидіти, згорнувши руки, коли огонь уже підложено і ось туж-туж пожежа схопитьсь по Україні!

— А що нам, бгате, до України? Хіба нам нічого їсти або пити, або ні в чому хороше походити? Слава тобі, Господи, буде з нас, поки нашого віку! Я, бувши б тобою, сидів би лучче дома та їв би хліб-сіль з упокоєм, аніж мені битись на старість по далеких дорогах та сваритись із міщанами.

¹ Мугир — мужик. (Прим. авт.)

— Враг візьми мою душу, — закричав із серця Шрам, — коли я ждав од Череваня такої речі! Ти Барабаш¹, а не Черевань!

Що ж би ви думали? Черевань так і помертвів од сього слова.

— Що ж оце ти сказав, бгатику? — ледві промовив через силу.

— Те, — каже, — що, так як Барабаш казав Хмельницькому:

Ми дачі не даєм,
В військо польське не йдем:
Не лучче б нам з ляхами,
Мостивими панами,
Мирно проживати,
Аніж піти лугів потирати,
Своїм тілом комарів годувати?

Так оце й ти говориш. Нехай гине отчизна, аби нам було добре! Нема ж тобі тепер у мене й другого прізвища, як Барабаш!

— Бгате Іване! — каже Черевань, а сам аж тремтить. — Років десять назад правовався б ти зо мною за се порохом та кулею. Тепер я вже не той, тільки ж нехай враг візьме мою душу, коли я хочу зостаться з таким паскудним прізвищем. Покажу я тобі, що я не Барабаш; їду з тобою за Дніпро так, як от сиджу на коні, — з жінкою, з дочкою і Василем Невольником, і хоч би ти, як кажеш, для отчизни кинувсь із мосту в воду, то й я за тобою.

— Отсе так по-козацьки! — сказав Шрам, да аж печаль свою забув, як побачив, що в Череваня ще не зовсім загнуло козацьке серце. — Дай же, — каже, — руку да обіщайсь от перед Братством Сагайдачного², що держатимешся за мене у всякій долі.

— Даю і обіцяю, бгате! — каже Черевань, сміючись: рад був, що розважив Шрама.

¹ *Барабаш* Іван (?—1648) — осавул реєстрового козацького війська, прибічник польської шляхти.

² Київське церковне братство мало свою школу. Активну участь у діяльності цієї організації брав гетьман українського козацтва Сагайдачний, який, щоб відстояти братство від утисків з боку шляхетської Польщі, у 1620 р. разом з усім військом Запорозьким увійшов до його складу.

Сагайдачний — Конашевич-Сагайдачний Петро Кононович (?—1622), гетьман українського реєстрового козацтва, талановитий полководець, відзначився своїми походами проти татар і турків.

Тут вони саме прибули до братства, що на Подолі.

— Ходімо ж, — каже Шрам, — да помолимось, щоб Господь допоміг нам у нашому доброму ділі.

V

Рідко, може, єсть на Україні добра людина, щоб ізжила вік, да не була ні разу в Києві. А вже хто був, то знає братство на Подолі, знає ту високу з дзигарками дзвіницю, муровану кругом ограду, ту п'ятиголову, пишно, з переднього лица, розмальовану церкву, тії високі кам'яниці по боках. Отже років за двісті назад, тоді, як отой-то Шрам був у Києві, все те було інше. Тоді ще стояла дерев'яна церква гетьмана Петра Сагайдачного; і ограда, і дзвіниця, і всі братські школи, — усе те було дерев'яне. У середині в монастирєві стояв тоді густий старосвітський сад. Була то колись благочестива пані Ганна Гулевичівна¹, що подарувала на братство свій двір із садом; і на тому-то дворі гетьман Сагайдачний церкву збудовав і монастир братський з школами устроїв, щоб теє братство дітей козачих, міщанських і всяких учило, людям у темноті розуму загинути не давало.

Постоявши прочане наші в церкві, подали срібла панотцям братським на школи і прогаялись геть-то, оглядуючи монастир. А було тоді на що там задивитись. Придавсь один чернець на мальованне і пообмальовував не то церкву, да й саму ограду округи братства, що вже де на яку дивовижу, а в братство миряне йшли дивитись на мальованне. Що тільки в Біблії прописано, усе чернець той мов живе списав скрізь по монастирєві. То ж святе саме по собі, а то таки й наше козацьке лицарство було там скрізь по ограді помальоване, щоб народ дививсь да не забував, як колись за батьків та за дідів діялось.

Був там намальований і Нечай, і Морозенко². Круг його горять костьоли й замки, а він січе-рубасє, топче конем ляхів з недоляшками. Іще й підписано: «Лицар славного війська Запорозького»; а над ляхами: «А се

¹ Ганна Гулевичівна — Гулевичівна Єлизавета (Галшка) Василівна (1575—1642), дружина київського воєводи Степана Лозки. Відіграла значну роль у заснуванні Київського братства, монастиря і школи при ньому. В 1615 р. подарувала братству садибу на Подолі з усіма її прибутками.

² Нечай Данило (?—1651), герой народно-визвольної війни 1648—1654 рр., сподвижник Богдана Хмельницького. Морозенко — популярний герой народної думи.

прокляту щі ляхи». Знаєте, тоді ще Хмельницина тільки що втихла, так любив народ, дивлячись, споминати, як наші за себе оддячили. А ченці собі любили мирянам у голову задовбувати, що нема в світі ворога над католика. Пали, рубай його, вивертай з коренем, то й будеш славен і хвален, як Морозенко.

Був там і козак Байда, що висів ребром у турків на гаку, а не зламав своєї віри. Так і те все там помальовано, щоб усяке знало, які-то колись були лицарі на Україні.

Був і Самійло Кішка¹, що й досі про його співають кобзарі, як він попавсь у турецьку неволю і п'ятдесят чотири роки був на галерах у кайданах, за замками, як йому Господь допоміг і себе, і товариства півчвартаста визволити і як, узявши ту галеру, приплив до козаків і корогви хрещаті давні у кишені козакам привіз — не зневажив козацької слави.

Дивляться наші на тії намальовані дива, доходять уже до дзвіниці, аж слухають — за огорою щось гуде, стугонить, наче грім гримить оддалекі, і музики грають.

— Се, — каже ченчик, що проводжав їх по монастиреві, — се добрії молодці-запорожці по Києву гуляють. Бачте, як наші бурсаки-спудеї біжать за ворота? Жодною мірою не вдержиш їх, як зачують запорожців. Біда нам із сими іскусителями! Наїдуть, покрасуються тут, погуляють; дивись — половина бурси і вродиться за порогами.

Тим часом музики, галас і тупотня підходили все ближче. Люде один одного пхає та біжать дивитись на січових гуляк. Тільки й чути: «Запорожці, запорожці з світом прощаються!»

Що ж то було за прощання з світом? Була то в запорожців гульня, на диво всьому мирові. Як доживе, було, котрий запорожець до великої старості, що воювати більш не здужає, то наб'є черес дукатами, да забере з собою приятелів душ тридцять або й сорок, да й їде з ними в Київ бенкетувати. Дома, у Січі, ходять у семряжках да в кажанках, а їдять мало не саму соломаху, а тут жупани на їх будуть лудани², штани із дорогої саєти³, горілка, меди, пива так за їми в куфах і їздять, — хто стрінеться, усякого частують. Тут і бандури, тут і гуслі, тут і співи, й скоки, і всякі викрутаси. Отсе одкуплять, було, бочки з дьогтем да й ро-

¹ Кішка Самійло (?—1602) — гетьман реєстрових козаків (1599—1602). У 70-х роках XVI ст. потрапив у турецький полон.

² Жупани-лудани — жупани з блискучої матерії або вишиті золотом. (Прим. авт.)

³ Саєта — англійське сукно. (Прим. авт.)

зіллють по базару: одкуплять, скільки буде горшків на торгу, да й порозбивають на череп'є; одкуплять, скільки буде маж із рибою, да й порозкидають по всьому місту: «Їжте, люде добрії!»

А погулявши неділь ізо дві да начудовавши увесь Київ, ідуть, було, вже з музиками до Межигорського Спаса. Хто ж іде, а хто з прощальником танцює до самого монастиря. Сивий-сивий, як голуб, у дорогих кармазинах, вискакує, попереду йдучи, запорожець; а за ним везуть боклагги з напитками і всякі ласощі. Пий і їж до своєї любості, хто хочеш.

А вже як прийдуть до самого монастиря, то й стукає запорожець у ворота.

— Хто такий?

— Запорожець!

— Чего ради?

— Спасатися!

Одчиняться ворота, він увійде туди, а все товариство і вся суета мирська, з музиками і скоками, і солодкими медами, останеться за ворітьми. А він, скоро ввійшов, зараз черес із себе і оддає на церкву, жупани кармазинові з себе, а надіне волосяну сорочку, да й почав спасатися.

Так-то розказують старі люде про тих прощальників.

Отже й тепер, перед Шрамом да Череванем, висипали вони з улиці, як із рукава, танцюючи. Чуприндирі такі, що любо глянути. Ідучи мимо церкви, покладали хрести, били поклони, да знов, схопившись, навприсядки, да через голову, да колесом! А бурсаки, повибігавши за ограду, дивляться на їх да й плачуть.

— Не плачте, дурні! — кажуть їм запорожці. — Дніпро тече просто до Січі...

Дома в себе вони, кажу, ходять, було, у дьогтяних сорочках да в дірявих кожухах-кажанках, а тут повбирались у такі жупани, що хоть би й гетьманові, — і все, щоб тільки показати перед миром, що запорожцю тії сукна й блаватаси все одно, що й семряга. Зараз, чи калюжу вбачить де на дорозі, так у калюжу й лізе в кармазинах; чи ширіт-вас¹ дьогтю зуздрить, так і вскочить туди з сап'янцями. Химерний дуже був народ!

Шрам хоть і сердивсь на запорожців, да й сам не постеріг, як задививсь на них. Добрії молодці багато інколи

¹ Ширітвас — невисока бочка. (Прим. авт.)

діяли людям шкоди по Україні, да, мимо того, якось припадали до душі всякому. Не раз доводилось мені самому слухати, як інший дід, споминаючи їх пакості, зачне, було, їх коренити, а далі, як заговориться, як забалакається про їх звичаї да ходи, то й сам не знає, чого йому й жаль стане сіромах, і зачне сива голова гурорити про них, як про своїх родичів. Чим же то, чим тії запорожці так припадали до душі всякому? Може, тим, що вони безпечно, да разом якось і смутно дивились на Божий мир. Гуляли вони і гульнею доводили, що все на світі суєта одна. Не треба було їм ні жінки, ні дітей, а гроші розсипали, як полову. Може, тим, що Запорожжє іспоконвіку було серцем українським, що на Запорожжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковічні пісні до посліду дней не замовкали, і було те Запорожжє, як у горні іскра: який хоч, такий і розідми з неї огонь. Тим-то, мабуть, воно й славне поміж панами й мужиками, тим воно й припадало так до душі всякому!

Черевань, дивлячись на тії скоки й викрутаси, аж ногою притупував, узявшись у боки.

— От, бгате, — каже Шрамові, — де люде вміють жити на світі! Коли б я був не жонатий, то зараз би пішов у запорожці!

— Не знать, що ти провадиш, свате! — дав йому одвіт Шрам. — Тепер чесному чоловікові стид мішатись між сі розбишаки. Перевернулись тепер уже кат знає на що запорожці. Поки ляхи да недоляшки душили Україну, туди втівав щонайкращий люд з г о р о д і в; а тепер хто йде на Запорожжє? Або гольтяпака, або злодюга, що боїться шибениці, або дармоїд, що не звик заробляти собі насущного хліба. Сидять там окаяннії в Січі да тільки п'янствують, а очортіє горілку пити, так і йде в городи да тут і величається, як порося на орчику. Цур їм із їх скоками! Поїдьмо боржій у Печерський, а то не застанем на службу.

Коли ж тут хтось із-за плечей:

— Овва!

Обернувсь Шрам, аж у його ззаду стоїть запорожець у кармазинах; стоїть і сміється.

— Овва, — каже, — і оце б то наче й правда, а воно зовсім брехня.

— Іроде! — не стерпівши, гукнув на його Шрам; да, схаменувшись, де він, зараз і переміг себе. — Цур тобі, — каже, — опріч Божого дому!

Да скорій до коня, да й поїхав. Черевань із Петром за ним.

Череваниха теж поспішала до ридвана, бо до запорожця пристав другий братчик, і хоть нічого їй не сказали, да поглядали на Лесю так хижо, як вовки на ягницю.

Первий запорожець був здоровенний козарлюга. Пика широка, засмалена на сонці; сам опасистий; довга, густа чуприна, піднявшись перше вгору, спадала за ухо, як кінська грива; уси довгі, униз позакручовані, аж на жупан ізвисали; очі так і грають, а чорні густі брови аж геть піднялись над тими очима, і — враг його знає — глянеш раз: здається, супиться; глянеш удруге: моргне довгим усом так, наче зараз і підніме тебе на сміх. А другий був молодий високий козак, тільки щось азіатське; зараз і видно, що не нашого поля ягода, бо до Січі сходились бурлаки з усього світу: прийде турок — і турка приймають; прийде німець — і німець буде запорожцем, аби перехрестивсь да сказав: «Вірую во Христа Ісуса, рад воювати за віру християнську».

Зрадовалась Череваниха, як наздогнала своїх, мов слобонилась од якої напасті. От і поїхали всі через Верхній город, а далі Михайлівською стежкою через Євсійкову долину, на Печерську гору. А по Печерській горі росла тоді скрізь дика пуща. Дорога через ту пущу була дуже трудна: то крутилась поміж деревом, то спускалась у байраки, то обходила кудлатії кучугури. Ридван, що дальш, усе одставав од верхових; а Петро, після тих чудних Череванишиних речей, не державсь уже жіночого боку. Остались наші прочанки тільки з Василем Невольником.

Аж ось з обох боків дороги закопотіли коні, затріщало сухе гілле під копитами, і показалися крізь зелену ліщину кармазини. Їх наздогнали запорожці, — тих двоє, що одрізнилися коло братства од прощальників.

Череваниха з дочкою самі не знають, чого злякались. Бо сі гультяї їдуть не по-людськи: не глядять і дороги, а так куди здря і мчаться по гаю; тільки все крутяться поміж деревом коло ридвана; не попереджують і ззаду не остаються. А коні наче знають, чого сим шибайголовам хочеться: скачуть, як кози, то сюди, то туди поміж кущами. Аж страшно було дивитись, як та дика степова животина дряпається копитами на кручу, то отсе з кручі кинеться в провалле, і не видно її стане, тільки глухо тупотить і хропе у байраці. Наші не раз уже думали, що кінь перекинувся назад і задавив їздця під собою; аж ось їздець, як вихор,

вискочить знов на кучугуру да й заграє на сонці кармазинами.

Так, поринаючи да крутячись, мов не перед добром, запорожці перекликались через дорогу, як хижії орли, і повели таку розмову, що в наших прочанок і душі не стало.

— От, брате, дівка! — гукне один. — Нехай я буду шмат грязі, а не лицар, коли я думав, що є на світі таке диво!

— Еге, є сало, та не для kota! — озветься другий через дорогу.

— Чом же не для kota? Хочеш, зараз поцілую!

— А як поцілують коло стовпа киями?

— Що мені кий! Та нехай мене хоч зараз рознесуть на шаблях!

Леся боялась, щоб справді він не напавсь на неї; аж тут на дорозі байрак. Запорожці так і кинулись туди, як тії демони.

— Василю! — каже тоді Череваниха. — Куди отсе ми заїхали? Що отсе з нами буде?

— Не бійся, пані, — каже, всміхнувшись, Василь Невольник. — Добрі молодці тільки жартують. Вони зроду дівчат не займають.

А Череванисі щось дуже сумно. Звеліла їхати швидше, щоб наздогнати своїх. Як ось запорожці знов по боках дороги. Жупани позабризували в грязь у байраці, да їм про те байдуже.

— Гей, брате Богдане Черногоре! — гукне знову старший. — Знаєш, що я тобі скажу?

— І вже!.. Путнього не скажеш, прилипнувши до баби.

— Отже почувеш од мене таке, що аж оближешся!

— Ого!

— І не ого! Ось слухай. Хоч Січ нам і мати, а Великий Луг батько, та для такої дівчини можна покинути і батька, й матір.

— Чи вже б то?

— А то що хіба?

— Куди ж тоді?

— Ова!

Тут запорожці знов ізчезли, як мара. Мати й дочка думали, що в їх і справді щось недобре на думці; а Василь Невольник похитав головою да й каже:

— Що за любий народ оці братчики! Ох, був і я колись таким вигадчиком, поки літа не приборкали та проклята неволя не примучила! Гасав і я, як божевільний, по степах

за кабардою; вигадував і я усякі вигадки; знали й мене у городах і на степах, знали мене шинкарі й музики, знали пани й мужики, знало лицарство й хлібороби!

— Ще я не таке скажу тобі! — гукнув, як із бочки, запорожець.

— Було б з тебе й сього, — одвітовав другий, — якби почув батько Пугач: одбив би він у тебе хутко до баб охоту!

— Ні, таки справді, Богдане. Який враг шуткуватиме, як увіп'ються чорні брови, наче п'явки, у душу? Хоч так, хоч сяк, а дівчина буде моя! Чи знаєш що?

— А що?

— Подивитися б, що там у вас за гори!

— Отакої!

— Такої, брате! Нехай не дурно запрошував ти мене до своїх воювати турка. Коли хоч, ухопимо діво й ку, та й гайда в Чорну Гору!..

— І ти оце по правді говориш?

— Так по правді, як я Кирило Тур, а ти Богдан Чорногор. З такою дівкою за сідлом помчався б я хоч і к чорту в зуби, не то до чорногорців.

Отак тії каверзники змовлялись уочевидьки на гвалтовний учинок, і ніхто не розібрав би, що справді в їх на думці. Шалений був народ! Усе йому дурниця: чи жити, чи вмерти — йому байдуже; що людям плач, те йому іграшка. Тим-то Череваниха й боялась, щоб лукавий не підкусив паливод на яку пакость. Аж ось стали наздоганяти своїх. Запорожці бачать тоді, що ба! Да й зникли з очей, як той сон, що чоловік жахається, мучиться, коли ж гляне — аж і нема нічого.

VI

Хто б то мав таке слово пишне да красне, щоб так, як на картині, змалював той монастир Печерський? Щоб хто й не був ізроду в Києві, так щоб і той, читаючи, мов бачив на свої очі тії муровані огradi, ту височенну дзвіницю, тії церкви під золотом та під скульптурою? Се ж то воно так тепер; а років двісті назад треба було слова тихого, понурого, щоб розказати, як тоді знаходивсь монастир Печерський. Далось і йому взнаки батиївське лихолітте. Веліка церква, що прописана в літописях «небесі подобою»,

¹ Чорна Гора — Чорногорія, країна на заході Балканського півострова.

зруйнована була по вікна. Хоть же князь Оленькович Симеон¹ підняв її знов із руїн, тільки далеко їй було до стародавньої ліпоти. Не було ні срібла, ні золота, що тепер сіяє по Лаврі всюди; усе було тоді убогенько.

Е, да були скрізь по стінах у Великій церкві помальовані князі, гетьмани, воєводи благочестивії, що тую церкву боронили й підпирали. Тепер би дорого дали ми, щоб їх узріти! А внизу, поуз стін, скрізь були надгробки тих великих людей, того лицарства православного. І того нічого вже немає!..

Вистоявши службу, Шрам ходив із своїми од одного надгробка до другого. Тут читав, що отакий-то «Симеон Лико, муж твердий вірою і хоробрий, почив по многих славних подвигах». А там — буцім озивавсь до його з того світу пишний князь золотими словами: «Многою сіяв я, — каже, — знатністю, властю і доблестію, а як умер, так з убогим старцем зрівнявся і за широкі свої лани сім ступнів землі взяв. Не дивуйся, — каже, — тому, читачу, бо й тобі те ж буде: нерівними на світ народжаємось, а рівними вмираємо!» А там іще який-небудь пан просить, хто читатиме підпис, то промов, каже, ідучи мимо, благе слово: «Боже! Милостив буди душі раба твого». Хто б і не письменний був, так, дивлячись тільки на ті шаблі, на ті панцирі, бунчуки і всякі клейноди, перемішані з кістками, з Адамовими главами², що повироблювано горорізьбою з міді да з каменю понад тими надгробками, хто б, кажу, був і неписьменний, так і той би догадавсь, против чого-то воно так викомпоновано: усяке багатство, усяка слава — усе воно суєта суєт: і шабля, й булава з бунчуком, і горностайова кирея поляжуть колись поруч із мертвими кістками.

Отже й Шрам, розглядаючи ту горорізьбу да читаючи епітафії, засмутився душею да й каже:

— Колико-то гробів, а всі ж то тії люде жили на світі і всі пішли на суд перед Бога! Скоро й ми підем, де батьки і діди наші.

Да погадавши так, вийняв із-за пазухи щирозлотий обушок, що одбив колись на війні у лядського пана чи в недоляшка, да й повісив на ризі в Богоматері.

Із Великої церкви повернули наші прочане до печер, коли ж дивляться — іде з печер против їх хтось у дорогах

¹ *Оленькович* Симеон — київський князь XV ст. за часу литовського панування в Україні. Походив з династії Ольгердовичів.

² *Адамові глави* — горельєфи або статуї Адама (самого чи з Євою), на саркофагах, у входах до церков тощо.

кармазинах, високий і вродливий; а по кармазинах скрізь комір і поли гаптовані золотом; зверху кирея, підбита сободем; підпиравсь срібною булавою. А за ним купа людей чимала, все в кармазинах да в саєтах. Ченці їх проводжали.

Шрам аж затремтів, як глянув.

— Боже мій! — каже. — Да се ж Сомко!

А той собі зрадів, побачивши Шрама.

Обнялись, поцілювались і довгенько держали один одного, обнявшись.

Далі привітався гетьман і з Череванем.

Черевань так зрадів, що нічого й не зміг сказати на гетьманське привітання, да вже обнявшись, промовив тільки:

— А, бгатику мій любезний!

Череваниху назвав гетьман, вітаючись, рідною ненею. Вона аж помолодшала і вже нащбетала йому всячини.

— А ось і моя наречена! — сказав Сомко, обернувшись до Лесі. — Вам, ясна панно, чолом до самих ніжок!

І взяв її за руку і поцілював як дитину.

— Давно ми, — каже, — не бачились за військовими чварами, да ось немов Господь нас ізведе навіки до купи.

Лєся почервоніла, да аж нахилилась, як повна квітка в траві, і пригорнулась до матері, обнявши її руку.

Тут-то вже Петро мій догадався, що за гетьман снівся Череванісі. У їх, мабуть, давно вже було з Сомком поладжено. Дивно тільки здалось йому, що Черевань про те ані гадки; да, видно, се така була пані, що справлялась і за себе, і за чоловіка.

Тепер уже нічого було думати про Лєсю Петрові. Хоть він був і значний козак, да не против гетьмана; хоть він був юнак уродливий, да не проти Сомка. «Сомко був воїн уроди, возраста і красоти зіло дивної» (пишуть у літописах); був високий, огрядний собі пан, кругловидий, русявий; голова в кучерях, як у золотому вінку; очі ясні, веселі, як зорі; і вже чи ступить, чи заговорить, то справді погетьманськи. Так куди вже із ним міряться Петрові!

Не пустив Шрама Сомко у печери, завернув до себе з усіма на козацьке подвір'є. А козацьке подвір'є було не вкупі з монастирем; бо мирянам здумається гримнути іноді й лишній раз кубком або загомоніти буйними речами; так щоб не вводили братії в іскушення, стояв на одшибі про такий случай хуторець. Туди Сомко повів своїх гостей.

Увійшли у світлицю, а там уже все готове на столі до обіду.

Шрам іще раз обняв Сомка.

— Сокіл мій, — каже, — ясний!

— Батьку мій рідний! — каже Сомко. — Я здавна при-
вик звати тебе батьком!

Тоді Шрам сів конець стола, підпер руками сиву голо-
ву і гірко заплакав.

Усі засмутились. Здивовався гетьман. Знав він Шрамо-
ву тугу натуру; сам був притомен, як принесли до Шрама
козаки сина, сім раз наскрізь пробитого кулями. Старий
попрощавсь із мертвим тілом мовчки і без плачу й жалю
поблагословив на погреб. А тепер ось іллється сльозами,
мов на похоронах у Хмельницького, на тих смутних похо-
ронах, що три дні гримали самопали, три дні сурмили смут-
но сурми, три дні лились козацькїї сльози.

— Батьку мій! — каже гетьман, приступивши до Шра-
ма. — Що за біда тобі склалась?

— Мені! — каже, піднявши голову, Шрам. — Я був би
баба, а не козак, коли б заплакав од свого лиха.

— Та чого ж, Бога ради?

— А хіба ж нічого?.. У нас окаянний Тетеря торгується
з ляхами за християнські душі, у вас десять гетьманів ха-
пається за булаву, а що Україна розідрана надвоє, про те
усім байдуже!

— Десять гетьманів, кажеш? А нехай хоть один за неї
вхопиться, поки я держу в руках!

— А Іванець? А Васюта?

— Васюта старий дурень, з його химери сміються коза-
ки; а Іванець гетьманує тільки над п'яницями. Давно я по-
топтав би сю ледар, да тільки честь на собі кладу!

— Так, ледар-то вони ледар, да й не дають твоїй геть-
манській зверхності розширяться по Україні!

— Хто тобі сказав? Од Самари до Глухова вся старшина
зове мене гетьманом, бо в Козельці на раді всі полковники,
осаули, сотники, всі значні козаки присягли мене слухати.

— Аже ж сьому правда, що Васюта подав у Москву лист
против твого гетьманства?

— Правда, і якби не сива голова Васютина, то зробив
би я з ним те, що покійний гетьман із Гладким¹.

— Ну, і тому правда, що Іванця в Січі огласили геть-
маном?

¹ *Гладкий* Матвій (?—1652) — миргородський полковник, учасник
визвольної війни 1648—1654 рр.

— І тому правда; так що ж? Хіба не знаєш юродства запорозького? У них що ватажок, то й гетьман.

— Знаю я його добре, пане ясновельможний! Тим-то й боюсь, щоб вони не заподіяли тобі якої пакості. Окаянна сірома нишпорить усюди по Україні да баламутить голови поспільству. Хіба не чув ти поголоски про чорну раду?

— Химера, батьку! Козацьке слово, химера! Нехай лиш виїдуть у Переяслав царські бояре, побачимо, як та чорна рада устоїть против гармат! Запорожців тоді я здавлю, як макуху, гетьмана їх поверну в свинопаси, а дурну чернь навчу шанувати гетьманську зверхність!

Подумав Шрам да й каже:

— Од твоїх річей душа моя оживає, яко злак од божої роси. Тільки смущає мене, що запорозькі гультаяї баламутять не одно сільське поспільство, бунтують вони й міщан против козацтва.

— Знаю й се, — каже Сомко, — і, правду тобі сказати, воно мені й дармо. Нехай наш казан закипить іще й з другого боку, щоб ізварилась каша. А то козаки дуже вже розопсіли: «Ось ми-то люде, а то все грязь! Нехай годує нас поспільство, а наше козацьке діло — тільки по шинках вікна да пляшки бити». Потурай тільки їм, то якраз заведуть на Україні шляхетськії звичаї і заколотять миром не згірше. Уже ж, здається, Польща нас добре провчила, уже пора нам знати, що нема там добра, де нема правди. Ні, нехай у мене всяке, нехай і міщанин, і посполитий, і козак стоїть за своє право; тоді буде на Україні і правда, і сила.

Шрам за сі слова обняв і поціловав гетьмана.

— Дай же, — каже, — Боже, щоб твоя думка стала думкою всякого доброго чоловіка на Україні!

— І дай, Боже, — додав Сомко, — щоб обидва береги дніпровії приклонились під одну булаву! Я отсе, скоро одбуду царських бояр, хочу йти на окаянного Тетерю. Виженем недоляшка з України, одтиснем ляхів до самої Случі, да, держачись за руки з Москвою, і громитимем усякого, хто покується ступити на руську землю!

Шрам аж помолодшав од такої речі.

— Боже великий! Боже милосердний! — каже, простягти руки до образу. — Положив еси йому в душу мою найдорожчу думку, поможи ж йому й доказати сю справу!

— Годі ж уже про великі діла, — каже Сомко, — давайте ще про малії. Не добро бути чоловіку єдиному.

Треба, щоб у гетьмана була гетьманша. Отже ознаймую перед усіма, хто тут єсть, що давно вже зложив руки з панією Череванихою за її дочку Олександрю. Тепер благослови нас, Боже, ти, панотче, і ти, паніматко!

Да так говорячи, узяв за руку Лесю, да й поклонились обоє батькові і матері.

— Боже вас благослови, дітки мої! — каже Череваниха.

А Черевань щось хоче сказати, да не зможе вимовити й слова, а тільки — «бгатику!» да й замовкне.

Шрам глянув на свого Петра, а Петро стоїть коло вікна білий, як крейда. Може, старому й жаль стало сина, тільки не такий Шрам був батько, щоб дав кому догадатися.

— Що ж ти нас не благословляєш, панотче? — каже Сомко Череваневі.

— Бгатику, — каже Черевань, — велика мені честь оддати дочку за гетьмана, тільки вона вже не наша, а Шрамова: учора в нас було півзаручин.

— Як же се так сталось, паніматко? — обернувся тоді Сомко до Череванихи.

Вона хотіла вимовитись, но Шрам припинив її, взявши за руку, і рече:

— Нічого тут не сталось, пане ясновельможний! Я сватав Лесю за свого Петра, не знаючи про ваш уклад. А тепер лучче я свого сина оддам у ченці, ніж би став тобі з їм на дорозі! Нехай благословить вас Бог, а ми собі ще найдем. Сього цвіту, кажуть, багато по всьому світу.

— Ну, будь же ти в мене за рідного отця, і благословіте нас укупі.

Тоді Шрам став поруч із Череванем; діти їм уклонились до землі; вони їх і благословили.

Як ось під вікном хтось:

— Пугу-пугу!

Сомко усміхнувся:

— Се, — каже, — наш юродивий Кирило Тур.

І звелів одвітовати по-запорозьки: «К о з а к з Л у г у», бо запорожці здоровкались, мов хиже птаство на степу.

— Не знаю, синку, — каже Шрам, — що за неволя тобі водиться з сими пугачами. Городовому козакові треба стергись їх, як огню.

— Правда твоя, батьку, — каже Сомко, — низовці зледащили після Хмельницького, а все-таки між ними єсть люде драгоцінні. От хоч би й отсей Кирило Тур. Не раз він мені ставав у великій пригоді. Добрий він, і душа щира,

козацька, хоч удає з себе ледащицю і характерника. Да вже без юродства в їх не буває.

— Щоб їх лихий злизав із їх юродством! — каже Шрам. — Їм усе смішки! Не раз і самому Хмельницькому підносили вони гіркої.

— А все-таки не скажеш, батьку, щоб і між ними не було добрих людей.

— Гріх мені се сказати! — одвітує Шрам. — Раз, чатуючи з десятком козаків у полі, попавсь був я у таку западню, що без їх якраз поліг би головою. Обскочили мене кругом ляхи. Уже нас осталося тільки четверо; уже підо мною й коня вбито; я одбиваюсь стоя. А їм, окаянным, хочеться взяти мене живцем, щоб поглумитись так, як над Наливайком¹ і іншими бідолахами. Коли ж тут звідки не візьмись запорожці: «П у г у - п у г у!» Ляхи врозтіч! А було їх із сотню. Дивлюсь, а запорожців нема й десятка.

— О, між ними єсть добрі лицарі! — каже Сомко.

— Скажи лучче, синку, були, да загули. Перевелись тепер лицарі в Січі: зерно висіялось за війну, а в кошу осталась сама полова.

— Овва! — гукнув тут на всю світлицю Кирило Тур, показавшись у дверях.

Увійшов у хату, не знімаючи шлика, узявсь у боки да й дивиться на Шрама, покрививши губу.

Шрам так і загорівсь.

— Що то за «овва»? — каже, підступивши до запорожця.

А той ізнов:

— Овва, панотче! — да й заложив за вухо лівого уса (себто — знай, не боюсь тебе). — Перевелись? — каже. — Де тобі перевелись? Хіба ж дармо співають: «Течуть річки з всього світу до Чорного моря?»

Як вода в Чорному морі не переведеться, поки світсонця, так і в Січі до віку вічного не переведуться лицарі. З усього світу злітаються вони туди, як орли на недоступну скелю... От хоч би й мій побратим... та не про його тепер річ. Чолом тобі, пане ясновельможний! (Тоді вже зняв шлик.) Чолом вам, панове громадо! Чолом і тобі, пане полковнику! Ну, дак як же ти вернувсь до табору, не маючи коня?

¹ *Наливайко* Северин (?—1597) — ватажок козацтва у XVI ст., у 1566 р. очолив повстання проти польських і українських магнатів, яке в бою біля річки Солониці (поблизу Лубен) зазнало поразки. Виданий козацькою старшиною, після страшних тортур страчений у Варшаві.

— Іроде! — сказав Шрам, грізно насупивши на його білії брови. — Коли б не таке місто, то навчив би я тебе шануватись!

— Себто вийняв шаблюку та сказав: «Ану, Кириле, поміряємось, чия довша?» Козацьке слово, я оддав би шалевий свій пояс за таку честь! Та сього зроду не буде! Лучче, коли хоч, розрубай мене надвое од чуба до матні, а я не зніму руки на твої шрами і на твою рясу!

Знав-бо, що й сказати, запорожець. Зараз старий і вгамовавсь.

— Чого ж ти, — каже, — осо, од мене хочеш?

— Нічого більш, розкажи тільки, як ти добравсь піхтурою до табору.

— Пху! Сатано! — каже тоді Шрам, усміхнувшись. — Розкажу, тільки не доводь мене до гріха. Ото й порозбігались ік нечистій матері ляхи, а ватажок тоді: «Е, батьку! Да се в тебе коня нема?.. Братчики, добудемо йому коня!» — да й припустив за ляхами.

— Що ж, добули?

— Добули, вражі діти; вернулись із добрим мериним. Здивовались ми тоді з козаками. Як же й не здивоватись, що в самих коні потомлені, а жеребця такого доскочили, що так і йграє на повіді?

— Еге! Знай наших! Наш брат неспроста воює: часом низовець і чортом орудує.

Так говорив Кирило Тур, розгладжуючи уси і поглядаючи на всю компанію, а очі такі лукаві, що разом, здається, й широко говорить, разом і морочить.

— Да і в мене самого, — каже Шрам, — така думка, що тут без нечистої сили не обійшлося. Питаю: — «Як ви доскочили такого огира?» — «Нам теє знати, батьку. Сідай да їдь собі з Богом: ляхи не за горою; часом жах у них проходить швидше од похмілля».

— Ага! У нас так! — каже Кирило Тур. — Наші не кудкудахчуть, ізнісши яєчка. А воно було ось як. Припустили братчики за ляхами, а ляхи огледілись, що їх женеться жменя, та й зупинились. Поки ж вони до мушкетів, а отаман прицілівсь та і влучив їх ротмістрові якраз межі очі. Ляхи тоді врозтіч! А я за коня... Чи то пак отаман за коня!..

— Що за вража мати! — каже тоді Шрам, протираючи очі. — Да се ж ти, бачу, сам і отаман!

Запорожець тоді в регіт.

— Ага, — каже, — пане полковнику! Так-то ти шануєш давніх приятелів?

— Ну, вибачай, братику, — каже Шрам, обнявши його. — Чи не розкололи ляхи мені голови шаблями да келепами: щось не держиться в їй пам'ять!

— А що ж отсе ми так заговорились? — озвався Сомко. — Давно пора по чарці да й за стіл.

— От, бгатці, розумна річ, так-так! — каже Черевань. — Я так отощав, не ївши зранку, що й радуватись не здужаю.

Випив Кирило Тур горілки да й каже:

— Уже ж, пане ясновельможний, не остав твоєю ласкою і мого побратима.

— Не оставим, — каже Сомко. — Я знаю, що він шаблею ворочає лучче, ніж язиком.

— Не дивуйсь, пане гетьмане, що він мовчить, наче води набрав у рот: він у мене з далекої землі, аж із Чорної Гори — десь аж за венграми. Тепер таки наломивсь балакати по-козацьки, а скоро прийшов до нас, то насмішив братчиків своєю мовою: усе тільки «б р е» та «м о р е»! А добрий юнак, о, добрий! Один хіба Кирило Тур йому в юнацтві рівня. Тим я нікого й не люблю так, як себе та його!

VII

Сомко почав саджати гостей своїх за довгий стіл. Шрама й Череваня посадив на покуті, сам сів на хазяйському місці, кінець стола, а Череваниху й Лесю посадив на ослоні. Запорожець примостивсь на задньому кінці стола із своїм побратимом.

Шрамовому Петрові прийшлося сидіти поруч із Лесею, хоть він би тепер рад був одгородитись од неї горами і морями. Що там не вигадував той запорожець, як там не потішались гості із тих вигадок, він сидів за столом, наче в гаю.

— Ну, скажи ж мені, пане отамане, — питає Сомко в Кирила Тура, — яким вітром занесло тебе в Київ?

— Самим святим, пане ясновельможний, — одвітовав запорожець, — проводжаєм прощальника до Межигорського Спаса.

— Чого ж се ти одбивсь од свого товариства?

— Потривай, пане гетьмане, розкажу все по ряду; дай перше промочити гортань. Тільки в вас такі нікчемні куб-

ки, що ні в віщо гаразд і налити. Святе діло наші січові коряки! У нашому коряці утопиш іншого мізерного й ляшка.

— Пгавда, бгате, їй-богу, пгавда! — озвавсь Черевань. — Я давно кажу, що тільки в Січі і вміють жить по-людськи. Їй-богу, бгате, коли б у мене не жінка та не дочка, то кинув би усяку суету мирськую та й пішов до вас на Запорожже!

— Гм! — каже Кирило Тур, озирнувши його тушу. — Не багато таких потовпилось би в курені!

Усі засміялись, а Черевань наперед усіх. Веселий і негнівливий був собі пан.

— Я з душі люблю сього пройдисвіта, — каже гетьман Шрамові стиха. — Часом він закине й дуже вже круто, да враг його знає, якось так щиро засміється, що нізащо на його не розсердивсь би.

— Погано тільки, — каже Шрам, — що сі братчики, сміючись, чоловіка куплять, сміючись, і продадуть.

— Що правда, то правда, батьку. По їх січовому розуму, ніщо на світі не стоїть ні радості, ні печалі. Філософи, вражі діти! Дивляться на Божий мир із бочки, тільки не з порожньої, як той Діогенес, а по шию в горілці.

— Так вам хочеться знати, чого я одбивсь од товариства? — каже Кирило Тур, спорожнивши кубок. — Ось чого. Може, ви чували коли-небудь про побратимство! Де вже не чувати? Се наш січовий звичай. Як не одрізняй себе од миру, а все чоловіку хочеться до кого-небудь прихилитись; нема рідного брата, так шукає названого. От і побратаються да й живуть довіку вкупі, як риба з водою. «Давай, — кажу я своєму Чорногору, — давай побратаємось». — «Давай». — От і зайшли у братство та й попросили панотця прочитати над нами із Апостола, що нас породило не тіло, а живе Слово Боже; і от уже ми тепер рідні брати, як той Хома з Єремою.

— Ну, а далі?

— А далі... Се вже так завсігди буває, що скоро чоловік зробить добре діло, то сатана, не за хлібом його згадуючи, і підсуне іскушення... Далі дивлюсь, аж стоїть краля така, що тільки гм! Та й годі.

— О, невже таки жіночий рід спокусив хоть раз запорожця?

— Ой-ой-ой, пане гетьмане! Та ще як! І не диво-бо: Адам був чоловік не нашого брата, та й той спіткнувсь на Єву!

— Звідки ж узялась та краля?

— Спитай її сам, звідки! Я такої пишної панни не зумію й зайняти.

І поглянув на Лесю.

— Тю-тю, дурню! — каже, засміявшись, Сомко. — Се моя молода!

— Та мені не те горе, що вона твоя молода, — каже, здихнувши, запорожець, — а те, що зовсім мене причарувала.

Усі зареготали, почувши таке диво.

— Браво! — каже Сомко. — Ведмідь попавсь у тенети! Що ж тепер буде?

— А що ж? Ведмідь піде до свого берлога і тенети за собою потягне.

— Як! Отсе у Січ би то?

— Чого ж у Січ? Хіба тільки й світу, що в вікні?

— І отсе такий жвавий козарлюга, да ще й отаман, ради жінки покине товариство?

— А чом же? Та для такої кралі можна покинути й усе на світі, не то що товариство.

— Ну, куди ж би ти потяг свої тенети?

Кирило Тур засміявсь.

— Ти-бо вже, пане ясновельможний, хочеш усю правду разом випитати. Не хочеться тобі й признаватись, не хочеться й брехати.

— Бо ще, кажеш, ізроду не брехав? — додав, шуткуючи, Сомко.

— Не збрешу й тепер, — каже Кирило Тур. — Дайте тільки гортань промочити.

Да й кашлянув, випивши кубок, і поглянув по всіх гостях, розгладжуючи вуси.

— Треба, — каже, — вам, панове, знати, що Чорна Гора те ж святе, що й наша Січ, тільки що там не цураються бабського роду. А то і поділена так, як у нас: у нас курені, а в їх б р а т с т в а, і над усяким братством обирають отамана. А що вже воювати з бусурменами, так хоч щодня. Та як у їх воюють, коли б тільки ви знали! Як зачне розказувати мій п о б р о, то аж душа вгору росте. Побро мій, знаєте, забрівши на Україну, скучив без своєї Чорної Гори і вже давно зазива мене в гості. І то сказати: чом не погуляти козакові по світу? Чом не подивитись, як живуть інші язики?

Всі слухають, до чого він доведе свою річ. Очаровав усіх запорожець.

— «Добре, — кажу, — поїдьмо, покажем твоїм землякам козацьке лицарство; нехай і нас там знають!» — Ото ж і побратавсь я з ним у братстві, так уже, щоб у нас не було с е м о є, а с е т в о є, а все укупі: щоб помагати один одному

у всякій пригоді, щоб менший старшому був вірним слугою, а старший меншому рідним батьком. Воно б і добре, та як побачив я отсю кралою, так душа й дала сторчака. — «Як хочеш, — кажу, — побро, а я без сеї дівойки не поїду з України!» Не бабак же й мій побратим. — «Море! — каже. — У нас як кому припаде до душі руса коса, то вхопить, як сокіл чайку, та й до попа».

— Се вже по-римськи! — каже, сміючись, Сомко. — А як же в тої чайки єсть брати-орли або родичі-соколи?

— Тим-бо й ба, що юнаки знають і сьому лиху запобігти. Тільки натякни, то самі визвуться! «Гайде, море! Да ті отмемо дівойку!» Себто по-нашому: «Гайда, однімем тобі дівчину!» От і збереться чоловік десять тих отмичарів; спорядяться як на війну, і вже, як попадуть у свої лапи русу косу, то хоч голови положать, а не впускають родичам. Пек його матері! Такий звичай по смаку мені! І вже хіба не я буду, щоб я не доказав такого ж отмичарства. Вони беруть однією хистю, а в нашого брата про запас і характерство єсть!

— Що за баяндрасник отсей прудуус! — каже, сміючись, Сомко. — Мабуть, у вас в Січі тільки й роботи, що потішати один одного вигадками.

— Е, пане гетьмане! Наші братчики, що в Бога день, виробляють такі чудасії, що не треба й вигадок. То вже знаю, що пани-молодці не почують луччої, як я сьогодні викину. Ще такої чудасії зроду ніхто не чував.

— Що ж то буде за чудасія?

— Так, нічого: підхоплю тільки на сідло отсю кралою, та й шукай вітра в полі. Махнем з побратимом навпростець до Чорної Гори. Ох, да дівчина ж гарна! — додав Кирило Тур, поглянувши вовчим поглядом на Лесяю.

Леся вже давно була сама не своя од страху. Зроду вона нікого так не боялась, як сього запорожця. Кріпилась, однак же, сердешна, сидячи за столом. Як же поглянув він отак на неї, то наче аж до серця досяг їй очима. Злякалась голубонька, як дитина, і заплакала з ляку. Затулила руками очі, а сльози між пучки так і капотять. Мати собі стривожилась, устала з-за столу і одвела її в кімнату.

А козакам і байдуже, тільки сміялись.

— О, вражий ти комишнику, — каже Шрам, — бач до чого добалакавсь! Ізлякав справді бідну дитину.

Череваниха вже не вернулась до столу; однак ніхто після обід не догадавсь довідатись, чи не занедужала з пере-

полоху Леся. Тоді ще козак мало зважав на жіноче серце. Жіночі сльози й печаль не скоро проймали йому душу.

Уставши з-за столу, Кирило Тур подякував за хліб, за сіль по-своєму:

— Спасибі Богу та мені, а господарю ні: він не нагодує, то другий нагодує, а з голоду не вмру, — да й потяг із подвір'я з побратимом, не сказавши нікому й «прощайте», наче з свого куреня. Тільки чутно було, як виспівував за ворітьми:

Журба мене сушить, журба мене в'ялить,
Журба мене, моя мати, скоро з ніг ізвалить.

— Чи чуєш? — каже тоді Шрамові гетьман. — Ніхто не розбере, чим дише низовець, поки сам себе не виявить. Отже я знаю, що в сього Кирила Тура щось на душі важке лежить. Удає він із себе паліводу, а постерігав не раз я, куди прямує сей юрода. Дивно во очію, а так воно єсть, що він тільки й живе душі спасенієм.

— Ледачу ж вибрав він дорогу! — каже Шрам.

— На яку натрапив, таку й вибрав, батьку! Сотворив себе буїм і безумним для Бога. От воно що! Господь його знає, куди він зайде; а бачив я раз, як Кирило Тур, молячись серед ночі Богу, обливався гарячими сльозами, і нехай би пустинник зніс таку молитву до Бога, як сей гульвіса! Прислухавшись, я сам... Да що про те розказовати? То діла Божі. Одкрию тобі, панотче, чого отсе я в Києві. Не сватанне в мене на думці. Повінчаєш ти мене, одігнавши ляхів до Случі, щоб моя жінка була гетьманша на всю губу. А тепер перед війною треба нам поставити у Києві твердо ногу, понасіпати горлахи пашнею, припасти доволі пороху і військової зброї да ще спорядити одно діло. Ось ходімо лиш до архимандрити, до нашого порадника. Гізель¹, батьку, тепер у нас такий головатий чоловік, як колись був Могила². Поговоримо з ним де про що з Гадяцьких пунктів³. Не дурень був Виговський, що написав їх, тільки дурень,

¹ *Гізель* Інокентій (бл. 1600—1683) — один з найосвіченіших церковних і освітньо-громадських діячів на Україні в XVII ст., архимандрит Києво-Печерської лаври, ректор Києво-Могилянської колегії.

² *Могила* Петро Симеонович (1597—1647) — політичний, церковний та освітній діяч України, митрополит Київський і Галицький (з 1632 р.), засновник Києво-Могилянської колегії.

³ «*Гадяцькі пункти*» — угода І. Виговського із польсько-шляхетським урядом 1658 р. про скасування возз'єднання України з Росією та відновлення в Україні польсько-шляхетської влади.

що з'якшавсь із ляхами. З ляхами в козаків вовіки-вічні ладу не буде. Чи гаразд, чи негаразд, а з москалем нам треба укупі жити. Се вже так, батьку!

— Ой, синку! — каже Шрам. — Рознюхали ми тепер добре бояр да воєвод московських!

— Се, батьку, як до чоловіка! А москаль нам рідніший од ляха, і не слід нам од його одриватись.

— Бог його знає! — каже, здихнувши, Шрам. — Може, воно так буде й лучче.

— Уже ж бак не гірше, батьку! Бо тут усі слухають одного, а там, що пан, то й король, і всяке ледащо норовить, як би козака в грязь затоптати.

— Не діждуть вони сього, невірнії душі! — каже Шрам, ухопившись за уса.

— Отже, щоб не дождали, батьку, так треба нам з москалем за руки держатись. Се ж усе одна Русь, Боже мій милий! Коли в нас заведеться добро, то й москалю буде лучче. Ось нехай лиш Господь нам допоможе зложити докупи обидва береги Дніпрові, тоді ми позаводимо усюди правнії суди, школи, академії, друкарні, піднімемо Україну вгору і возвеселим душі тих великих київських Ярославів і Мономахів.

Розмовляючи про такі речі, пішли до отця Інокентія удвох чи втрюх, а деякі розійшлись по монастиреві.

Що ж діялось із Лесею? Вона, голубонька, справді рознемоглась. Не жартами здавались їй химерні речі запорожця: вона боялась, щоб не вхопив він її, як шуляк, і просила матері позащипати кругом двері. Чого вже не робила мати, щоб її заспокоїти! Сердешному дівчаті так і стояв перед очима страшенний запорожець. Уже й Черевань, увалившись у кімнату, пробував її уговорювати, щоб не лякалась не знать чого: разів зо два назвав, забувшись, аж бгатіком; далі бачить, що нічого з нею не врадить, махнув рукою да й ліг одпочити; проспав, неборак, аж поки задзвонено до вечерні.

Після вечерні знов позбирались усі у козацьке подвір'є. Гетьман і Шрам вернулись іще веселіші, пили за здоров'є великої, одностайної України, пили й за царя православного і праведного, котрий ні для кого в світі душею не покритить, не так як той король, що оддав козаків магнатам на поталу. Од щирого серця празниковали. Черевань собі був рад, що Шрам повеселішав, і все тільки вигукував за кубком:

— Щоб нашим ворогам було тяжко!

І весь же той гармидер чинивсь через стіну од Лесі. Лежала вона зовсім мов недужа, а про неї ніхто й не сподавав. Сказано — козаки: байдуже їм про жінок, як заходяться з військовими речами. Отже, хоч небожата-жіноцтво вже і знали і корились своїй долі, да защеміло серденько в моєї Лесі од того занедбання; жаль їй було не помалу на свого ясного жениха, на Сомка Якима. Лицар над лицарством, вродливий над вродливими, да, видно, тільки в його і думки, що про гетьманські порядки. А дівочому сердцю що і молодецька краса, що і козацька слава, коли до неї козак не горнеться?

Леся полюбила Сомка іще тоді, як він, було, носить її на руках і дарує їй то золоті сережки, то добре намисто. Іще тоді звав він її своєю судженою і зложив з Череванихою руки. Череваневі здавалось жартами таке залицянне, а вони з Череванихою не жартують словами. З щирого серця зове він її своєю ненею, з щирого серця зове вона його своїм зятем. І зроста Леся, його кохаючи, кохаючи щиро дівочим серцем. Що тільки в піснях виспівують про те коханне, усе вона складала у своєму серці. Отже зове вже він її своєю й молодою, тільки все воно вийшло не так, як то вона собі компоновала. Про інші речі клопочеться він із старим Шрамом, про інші речі широко розмовляє, а її мовби нема йому й на світі. Защеміло горде дівоче серденько, да мовчала небога, не сказала й матері.

А що ж Петро? Петро зараз після обід узяв рушницю і пішов у гай, ніби на полювання. Проблукав сердега по гаю до самого вечора. Вернувсь на подвір'є, аж там усі веселяться. Гомін справили такий, мов справді на бенкеті. Інші й до нього присіпались із кубком, а йому притьмом пришлося так, як співають у пісні:

Чомусь мені, братці, горілка не п'ється:
Коло мого серця мов гадина в'ється!

Сіли за вечерю, аж ось ізнов іде Кирило Тур, тільки вже без побратима.

Леся не вийшла вечеряти. Розгорілась і рознемоглась сердешна дівчина, що притьмом мусила Череваниха послати у хутір до чернечого пасічника по шептуху. Прийшла шептуха і наварила якогось зілля, щоб напоїти на ніч, да й сама бабуся осталась ночувати на подвір'ї. Надвечір ублагала була мати Лесю роздягтись да лягти спати; як же почувала Леся Кирила Тура голос, то так і затрусилась; і вже

шкода було й казати їй про сон! Боялась заснути, щоб не вхопив той пугач її сонну. Не вóнтпила вона, що сей пройдисвіт не своєю силою дише, бо не раз чувала про запорозьке характерство.

А Кирилові Туру, мабуть, були жарти з того дівочого жаху. Сів за вечерю да зараз і почав викидати.

— Ну, панове, — каже, — тепер я вже зовсім налагодивсь у дорогу.

— У яку се? — питає Сомко.

— Та в Чорну ж Гору.

— Усе-таки туди? Ти не покинув своєї думки?

— Коли ж се бувало, пане гетьмане, щоб наші братчики, задумавши що-небудь, покинули свою думку, мов яку химеру? Про що іншому і згадати страшно, те низовець, сидячи над широким морем-лиманом, викомпонує, вимізує і вже хіба лусне, а не покине своєї гадки. Так отсе й мені прийшлося, бачу, або луснути, або доказати слави, бо вже не дурно щось мою Турову голову так заморочили дівочі очі.

— І тобі отсе, запорожцеві, отшельникові, не сором признатись? — каже Шрам, бо й він, старий, розвішав уші, як поніс той свої баляндраси. — А що скаже товариство, як дочується, що курінний отаман так осрамив своїх братчиків?

— Нічого не скаже, бо я вже тепер вольний козак.

— Як то т е п е р вольний? А перше ж хіба був невольний?

— У нас, панове, поки козак не випишеться з коша чи з куреня, то слухай січової старшини, так як ігумена. Знюхайсь тоді, коли хоч, з бабою, то знатимеш, почім ківш лиха! Тільки наш чернечий устав кращий од монастирського. У нас, скоро чоловіка спантеличить мирська суета, то в куну або до кози не саджають, а зараз — іди собі к нечистій матері! Вибрикайсь на волі, коли дуже розжирів на товариському хлібі! І чи раз же то траплялось, що сердешний сіромаха попогасає по г о р о д а х, ухопить, як там кажуть, шилом патоки та, побачивши на власні очі, що чортмає в світі нічого путнього, покине жінку й дітей, вернеться в курінь: «Ей, братчики! Приміте мене знов між товариство! Чортма на світі добра! Не стоїть він ні радості, ні печалі!» А братчики тоді: «А що, ледащице! Ухопив шилом патоки? Бери лишень коряк та випий з нами сієї дури, то, може, порозумнішаєш!» От бідолаха сідає між милим товариством, п'є, розказує про своє городове життя з жінкою та дітьми; а тії слухають, кепкують з його, як із блазня, та тільки за боки беруться. Так і мій покійний

панотець, — нехай царствує, — їздячи колись із прощальником по городах, натрапив на такі очі, що й товариство йому стало не миле — замутив зовсім лукавий йому голову. Ну, виписавсь із куреня, сів хуторком десь коло Ніже-ня, і господарство, і худобчину завів, і діток сплотив двойко — карапуза-хлопчика та скверуху-дівчинку. Тільки років через п'ять, чи що, так йому обридло все в господі і в полі, як приборканому степовому птаху. Сумує та й сумує козак; бо чи статечна пак річ — ісповнити козацьку душу жінкою-квочкою та дітьми-писклятами? Козацької душі і весь світ не сповнив би: увесь світ вона прогуляла б і розсипала, як таляри в кишені. Тільки один Бог може її сповнити...

— Що ж сталось із твоїм батьком? — спитав Сомко. — Ти-бо вже коли говориш, то говори одно; а то разом хочеш бути і за попа, і за дяка.

— Із моїм батьком? — каже Кирило Тур, мов крізь сон, бо звернув свою розмову на такий лад, що й голову понурив... — Еге! Я ж кажу, що мій батько, скоро розчовпав, що пожививсь як собака мухою, та й заскучав по братчиках. Уже не раз казала йому моя мати, так як та жінка в пісні:

Що ти, милий, думаєш-гадаєш?
Мабуть, мене покинути маєш:
Рано встаєш, коня напуваєш,
Жовтенького вівса підсипаєш,
Зеленого сінця підкладаєш;
В сінечки йдеш — нагайки питаєш,
В комору йдеш — сидельця шукаєш,
Дитя плаче — ти не поколишеш;
Все на мене важким духом дишеш!

Тільки батько мій не пускавсь у такі жалібнії розмови, як той козак із своєю жінкою, а надумавшись сам собі, сів на коня, ухопив на сідло карапуза-синка свого, себто мене, ледачого, та й гайда на Запорожже. Не вибігала ж за ним услід моя паніматка, як у тій пісні, не хапала за стремена, не прохала вернутись, напитись варенухи, прибратись у голубий жупан та хоч раз іще подивитись на свою милу. І жупани, і худобу покинув він їй на прожиток, а сам у семрязі убравсь за границю бабського царства. Отже й мені, бачця, доведеться йти батьківським слідом!

— Ну, бери ж кубок, — каже гетьман, — да підкріпись на дорогу. До Чорної Гори не близький світ. Ось і ми поглядимо тобі дорогу.

— Дякуємо тобі, пане гетьмане! — каже Кирило Тур, кланяючись низенько. — Уже коли ти й сам гладиш мені дорогу, то будь певен, що я свою кралю перевезу гарненько в Чорну Гору.

— Що ти думаєш, синку? — каже нишком гетьманові Шрам. — Ти знаєш, що за божевільні люде сі комишники: не розбере їх і сам нечистий. Не вір, бо то звір, хоть не вкусить, то злякає! Держи, синку, в голові сю пословицю. На юродивих іноді справді находить безуміє.

— І-і, батьку! — каже, сміючись, Сомко. — Добре я знаю сього юроду. Нема, може, і в світі такої щирої душі до мене. Як проганяв я ляхів з України да одбивавсь од Юруся, то він зі своїм німим чорногорцем визволяв мене не раз із великої біди. Служив він мені за язика, за шпиґа, за сердюка — і все тільки ради доброго слова да ковша горілки. Не раз я насипав йому шапку талярами, так ідучи й витрусить на порозі. «Звідки, — каже, — се такого сміття набралось?» Такий химера! Було, кажу: «Кириле, скажи, Бога ради, чим мені тебе наградити? Ти ж не раз слобоняв мою голову од смерті!» — «Не тобі, — каже, — награджати мене за се!» От воно що, батьку!

— Справді, — каже Шрам, — се золото, а не козак! Пане отамане, — до Кирила Тура, — ходи сюди, дай я обніму тебе да поцілую.

— За що се така ласка?

— Ходи, мені то вже знати, за що.

Да й обняв і поцілував запорожця.

— Да наградить же, — каже, — тебе Господь за твої лицарські вчинки!

— Е, батьку! — каже запорожець. — То ж іще дурниця, да так мене голубиш; що ж ти скажеш тоді, як украду з-під поли гетьмана молоду?

Черевань більш од усіх уподобав Кирила Тура; усе реготав із його вигадок.

— Враг мене візьми, — каже, — бгатці, коли я бачив такого жвавого молодця! Душа, а не запорожець! Іди, бгатку, й до мене, і я тебе поцілую!

— От добрі люде! — каже Кирило Тур. — У їх крадеш, а вони тебе цілують! Їй-богу, добрі люде! Шкода, що вже більш не побачимось! У Чорну Гору ворон і кісток ваших не занесе. Ну, прощайте ж тепер, панове громадо! Дякуємо за хліб та за сіль! Прощайте! Час лагодитись у дорогу.

І, виходячи з дверей, розпростер руки да й каже:

— Двері одмикайтесь, а люде не прокидайтесь! Двері одмикайтесь, а люде не прокидайтесь!

— Що за неподобна голова в сього Кирила Тура, — сміючись, каже Сомко. — Себто вже ворожить, характерствує.

VIII

Не довго в ніч гуляли наші козаки: поблизу святого міста гуляти довго не годилось. Іще не дійшло й до півночі, а вже всі давно спали. Хропли козаки на весь двір, од самої світлиці, де спочивав гетьман із Шрамом, да аж до стані; там спав Василь Невольник при Череваневих конях. Інші лягли під чистим небом, і хоть уночі надворі було не душно, да тому черствому, гарячому людові байдуже було про холод. Здорово було гулякам надворі, як траві, що прив'яла вдень на сонці. Кругом по гаю щебечуть солов'ї, аж луна розлягається; деколи й пугач скаже своє смутне «п у г у!». Козацьке сонце високо підбилось угору; зорі вкрили все небо, як ризу.

Не німе було козакові те небо, і місяць, і зорі: чи погляне на місяць, на його плями, чи погляне на зорі, то й серце, і думка його розжевріє, як од Божого слова. Чого на місяці тії плями? Він знав, чого. То ще як Каїн убив Авеля, то Бог назнаменав на місяці той гріх своєю рукою: «Дивітеся, — каже, — люде: так як сей Каїн довіку-вічного нестиме на плечах мертве братнє тіло, так усякий душогубець носитиме до віку до суду тяжкий гріх свій». А зорі? То людські душі. Як засне грішне тіло, добрі душі, покинувши землю, зносяться до Господа Бога, купаються, обливаються у небесному світі, підслухають, що говорять на небі ангели. Як же часом покотиться по небу і погасне ясна зоря, козак перехреститься і помолиться за усопшую душу. Інші зорі щастять у його на врожай, інші на скот, а Віз — чумацька щаслива зоря.

Ясна, пишна була ніч над Печерським, да один тільки чоловік дививсь на її дива; не спав, дививсь і нічого не бачив. Вже ж не хто сей один, як той сердега Петро Шраменко. Кому сон, а йому туга, да жаль, да досада. Довго він ворочавсь на своїй бурці; далі встав, натяг жупан да й вийшов у гай хвіртчкою.

Бідний козак таївсь од усіх із своїм коханнєм, бо всяк тільки б із його насміявся. Козаки не дуже вдавались у любощі; знали сю неміч найбільш дівчата да молодиці; вони-

то поскладали й оті пісні, оті ніжні розмови козака з дівчиною або милого з милою, що слухаєш і не наслухаєшся.

Коли б у Петра була ненька рідненька або сестра-жалібниця, може б, їм розказав він про своє лихо. Бо хоть як не гордує, було, козак любощами перед товариством, а як вернеться до господи, як зачне коло його упадати ластівкою мати, як стане голубити сестра, розчісуючи йому кучері, розпитуючи про далекі сторони, про козацькі пригоди, то й тверде, як залізо, серце пом'якшає, і що тільки важке єсть на душі, усе козак своїм щирим жалібникам розкаже. На біду, в Петра не було ні сестри, ні матері; мав він за порадників тільки старого грізного панотця да жартівливе товариство.

Ходить він, сновидає по гаю і сам не знає чого. Місяць став уже на небі нижче; світить навскось по траві, по кущах, по берегах. Ніч уже на ісході. Як ось чує Петро — тупотять коні... Усе ближче, ближче. Розпізнає нешвидку ристь двох ступаків. Звернув з доріжки за кущ, щоб ні з ким не зустрітись. Як ось чує й людську мову. По зорі усяке слово доходить до його чисто. Зараз пізнав Кирила Тура голос, а по чорногорському бре да море пізнав його побратима.

Кирило Тур говорить:

— Що то, брате, скажуть ваші отмичаре про запорозьку хисть, як ми підхопим оцю дівойку.

А Чорногор йому:

— Бре, побро! Мені усе здається, що ти тільки морочиш мене. Не впевнюсь, поки не побачу дива на свої очі!

— Місяць не скоро зайде, — каже запорожець, — побачиш, не повилазять.

— Як же ти от меш дівойку, не наробивши гвалту?

— Еге-ге, пане брате! Чи такі ж дива чинили на своєму віку запорожці? Хіба ж я дармо заворожив усі двері?

— Море! — каже Чорногор. — Ти б уже хоч мене своїм характерством не морочив!

— Що за дурна в тебе голова, брате, — каже Кирило Тур. — А за що б же мене обрали отаманом? Хіба за те, що добре горілку лигаю? Є в нас на се діло іще луччі мистеці, а характерників не багато знайдеш.

Тим часом од'їхали вони далеко, і не стало чути їх розмови.

Тепер Турові речі за вечерею не здавались уже Петру жартами: мабуть, справді скрутивсь од жиру запорожець!

Спершу був кинувсь Петро до гостиниці будити козаків, далі зупинивсь.

— Чого я, — каже, — біжу? Чи видане діло, щоб украсти дівчину з-посеред миру? Запорожець сказивсь, а я й собі біжу, як божевільний.

Да й пішов тихою ступою.

«Треба ж отак із юродства да зайти в голову! — думає, йдучи, Петро. — Отсе не удавай із себе химородника, не бурли, як кабан у кориті!.. Рад би я був, коли б Сомко за сей жарт звелів, жартуючи, погріти йому киями плечі!»

Пройшовши з гони, став так іще думати:

«А що, як справді він характерник? Чував я не раз од старих козаків, що сі бурлаки, сидючи там у комишах да в болотах, обнюхуються з нечистим. Викрадали вони з неволі невольників, да й самих туркень, іноді так мудро, що справді мов не своєю силою. Не дурно, мабуть, іде між людьми поголошка про їх характерство... Утікає од татар, розстеле на воді бурку да й попливе, сидя, на другий берег... Ну, то вже дурниця, що ляхи з переполоху провадять, буцім запорожці ростуть у Великому Лузі з землі, як гриби, або що в запорожця не одна, а дев'ять душ у тілі, що поки його вб'єш, то вбив би дев'ятеро простих козаків. Може, не зовсім правда й про бурку. А що запорожцеві вкрати, що задумає, то мов із гамана тютюну дістати. Вони напускають ману на чоловіка...»

Да й згадав, як у старого Хмельницького сидів у глибці такий, що ману напускав. «Що ви, — каже, — що мене стережете? Як схочу, то лиха встережете мене! Ось зав'яжуть мене в мішок». Зав'язали його да й притягли за тряпки, аж він і йде з-за дверей: «А що, вражі діти! Встерегли?»

«Що ж, — думає, — як і се такий химородник? Підускоріш, щоб справді не вкоїв він якого лиха».

Да ступивши швидкою ходою ступнів з десяток, зупинивсь ізнов, наче об стіну вдаривсь.

«Що, — каже, — я за куряча голова! Кого я йду рятувати? Хіба в неї нема жениха боронити? Що я за вартовий такий? З якої ласки не спати мені по ночах, щоб який опияка, підкравшись, не злякав гетьманської молоді? Коли ти йдеш за гетьмана, то нехай поставить тобі на всіх дверях і воротах варту; а мені яке діло? Хоч нехай усіх вас перехапують сі розбишаки!.. Бачу я тебе заздалегідь, ясновельможний пане, як ти довідаєшся, що вкрадено в тебе з-під поли молоду! Бачу й тебе, горда паніматко: чи так поглядатимеш

звисока і тоді на нашого брата, як твій гетьман із сонцем на лобу проспить молоду, незгірш од іншого гультая! Бачу й тебе, ясна крале, як замчить тебе отсей шибайголова між чорногорці. Там жінкам не дуже догоджають. Скакатимеш ти через шаблю в сього дикого Тура; не раз згадаєш пісню:

Любив мене, мати, запорожець,
Водив мене босу на морозець...

Мізкує так собі Петро, аж ось ізнов закопотіли коні. Слухає, і сам собі віри не йме.

«Невже таки справді сей запорожець знається з нечистою силою? — думає він. — Да постій, чи не самі вони вертаються?.. Ні, справді везуть!.. Проклятий! Мчить, як вовк овечку!»

Коні над'їхали ближче. Дивиться Петро — Кирило Тур держить перед собою Леся на сідлі, як дитину. Аж сумно йому стало. Леся була зовсім як очарована. Сидить, голубонька, схиливши голову, а рукою держиться за плече запорожцю. А той одною рукою піддержує бранку, а другою править коня. Сердешна стогне, мов уві сні щось страшне бачить. Щось неначе й говорить, да за солов'ями не можна розібрати: солов'ї перед світом саме розщобетались.

Жаль Петру стало Лесі; уже хотів вийти з-за куша, заступити отмичарам дорогу да й битись, не вважаючи ні на які чари; да вхопивсь, аж при йому нема шаблі. Уже вони й обминули його, а він іще стоїть, не знаючи, що чинити. Аж ось Леся зразу закричала, мов прокинувшись. По гаю пішла луна, а голос її так і пройняв мого Петра до самого серця. Бігом кинувсь він до подвір'я, ухопив шаблю, допавсь коня, скочив на нього óхляп. Василь Невольник, прокинувшись, думав, чи не цигане пораються коло коней, да підняв гвалт.

— Не кричи, Василю, — каже Петро, — а буди козаків: украдено Череванівну з покоїв!

Василь Невольник підняв ізнов галас на весь двір; а Петро, не слухаючи його, виїхав у хвірточку, схилившись, да й помчавсь, як вихор.

Тим часом отмичари держали свою дорогу, поспішаючи вибратись за ночі з київської околиці. Бідна Леся, мабуть, добре ковтнула знахорчиного зілля од переполоху: хилялась, як п'яна, і нічого не знала, що з нею діється; прокинулась тільки, як пройняв її холодний вітер з поля. Гляне, аж вона серед пуші, на руках у страшного запорожця. Спершу думала небога, що се їй сниться, далі крикну-

ла, да задармо. Розбишаки тільки зглянулись та всміхнулись між собою. Почала була благати, щоб не погубляли її, щоб пустили; так Кирило Тур тільки реготався.

— Що за дурний, — каже, — розум у сих дівчат!.. Щоб оце я, після такої праці, випустив із рук самохить свою здобич! Ні, голубонько, сього в нас не буває. Та й чого тобі убиватись? Хіба я не зумію кохати тебе так, як і хто інший? Не плач, моє серденько: привикнеш, дак житимеш за мною незгірш, як і за гетьманом. Дівка, кажуть, як верба: де посади, там і прийметься.

Не дуже вгамовалась Леся од такого розважання; рвалась, кричала, здіймала до неба руки.

— Моє ти коханне! — каже тоді, одмінивши голос, Кирило Тур. — Не кричи, коли не нажилась на світі. Ти думаєш, як нас наздоженуть, дак я тебе живу випущу з рук? Чорта з два кому після мене дістанешся! Цить, кажу! Ось бач, яка цяця?

І блиснув їй перед очима турецьким запоясником; а очі так поставив проти неї, що сердешне дівча й помертво-ло од страху.

Вийхали з пущі на поле, аж уже на сході сонця зоря перемагає місяць. Почервоніло небо; починає на світ займатись. Дорога то спускалась униз, то знов підіймалась угору. Зїхавши на високий кряж, озирнувся Кирило Тур, аж із-під гаю хтось мчить навзаводи на сивому коні. Він зупинивсь да й каже:

— Не буду я Кирило Тур, коли оцей їздець не за нами! І коли хочеш знати, чи бистре в мене око, то скажу тобі й хто се. Се молоде Шраменя. Пішло по батькові, як орля по орлові. Враг мене візьми, коли я не догадуюсь, який заряд імчить так швидко сю кулю!

— Море, драгий побро! — крикнув Черногор. — Чого ж ми гаємось? Утікаймо!

— Не такий, брате, в його кінь, щоб утекти нам із отмицею. Та й на що воно здасться? Ні, лучче станьмо та даймо бій по-лицарськи.

— Бре, побро! Що ж із того буде? Нас двоє, стріляти нам проти його не приходиться, а на шаблях Шраменкові не вradiш ти нічого. А хоч і вradiш, то нехутко, ще надбіжать та й однімуть дівку.

— Знаю я, брате, — каже Кирило Тур, — як Шраменко рубається; тим-то й не хочу у такому разі показати йому свою спину. Поглянь, поглянь, як махає шаблею! Мов за-

прошує добрих приятелів у гості. Нехай я буду казна-що, а не запорожець, коли сьогодні з нас один не достане лицарської слави, а другий лицарської смерті!

— Дак ти хочеш, побро, один на один битись?

— А то ж як? Лучче мені проміняти шаблю на веретено, аніж напасти вдвох на одного!

Тим часом Петро над'їжджав усе ближче да ближче, а як побачив, що Леся махає хусткою, то ще більш почав гнати коня.

Запорожці тільки що перехопились через узенький місток над проваллєм, що промила вода з одного байрака в другий. Кирило Тур спустив бранку додолу і передав побратимові, а сам зліз із коня, розібрав ветхий місток і покидав пластини в проваллє. А на дні в проваллі рине й реве вода, підмиваючи круті береги.

— Що оце ти твориш, побро? — питає Чорногор.

— Те, щоб Шраменя перш доказало, що згідне воно битись із Кирилом Туром.

— Бре, побро! Коли думаєш, що через проваллє йому не перескочити, покиньмо його, а самі доберемось скоріш до тайника.

— Еге! Може, у вас у Чорній Горі так роблять, а в нас над усе — честь і слава, військова справа, щоб і сама себе на сміх не давала, і ворога під ноги топтала. Про славу думає лицар, а не про те, щоб ціла була голова на плечах. Не сьогодні, дак завтра поляже вона, як од вітру на степу трава; а слава ніколи не вмре, не поляже, лицарство козацьке всякому розкаже!

Тим часом, як низовий розбишака мізковав про лицарську славу, Петро мчавсь на його з шаблею. Уже близько. Як ось кінь — тиць! Зупинивсь над проваллєм, уперсь передніми ногами да аж захріп, настороживши уші.

— Ге-ге-ге! — каже по другий бік, сміючись, запорожець. — Мабуть, не по нутру тобі такі ярки!

— Іродова душа! — крикне йому Петро. — Так-то оддячив ти пану гетьману за гостину!

— За гостину? — каже. — От велике диво! У нас у Січі приїжджай хто хоч, устроми ратище в землю, а сам сідай, їж і пий хоч трісни — ніхто тобі ложкою очей не поротиме. А сі городові кабани усе мають за власне, що перші забрались у баштан!

— Юда ти беззаконний! — кричить Петро. — Тебе обнімають і цілують за вечерю, а ти умишляєш ізраду!

— Га-га-га! — зареготав Кирило Тур. — Хто ж їх, дурнів, силовав мене ціловати? Я їм кажу у вічі, що вкравду при-тьмом панночку, а вони здуру мене обнімають. Да що про те балакати? Ось лучче перескоч через рівчак, то ми з тобою покажемо отському юнакові, як б'ються козаки!

Обернув Петро коня, розігнався — думав якраз перемахнути, — а кінь ізнов зам'явся. Заглянувши в провалле, як там рине вода, аж затрусивсь да й посунув назад, жарко хропучи і водячи очима.

А вражий запорожець аж за боки береться, регочучи.

— Ото проява, а не лицар! — гукає. — Подивіться на такого лицаря! Дівка ось на коні вдвох ізо мною перескочила через рівчак, а він прибіг та й задумавсь!

— Я б тобі швидко заткнув пельку, — каже Петро, — якби не забув ухопити пістолі.

— Зроду я не пійму віри, — одвітовав Кирило Тур, — щоб син старого Шрама бивсь по-розбишацьки, маючи в руках чесну панну шаблюку! Може б, і я зумів би зсадити тебе з коня кулею, та, отже, жду, поки ти надумаєшся, чи скакати, чи додому вертатися.

— Проклята шкура! — каже Петро, зскочивши з свого коня. — Вовки б тебе їли! Обійдусь я й без твоїх ніг!

Да й одійшов назад, щоб розігнатись. Догадавшись, що він задумав, Леся затулила од страху очі і молилась Богу, щоб допоміг йому. Тільки задарма вона лякалась. Хто б не споглянув на його високий зріст, на тонкий да хисткий стан, хто б не завважив молодецьку силу у руках і в ногах, усяк би сказав, що не зовсім іще лихо. Справді, розігнавшись, скакнув Петро і якраз досяг до другого берега. Аж тут берег під ним — хруп! Одколовсь, і вже козак похилився назад. Загуб би якраз головою в саме провалле, да Кирило Тур прискочив і вхопив його за руку.

— Мистець, братику, їй-богу, мистець! — каже весело шибайголова. — Не дармо йде про тебе лицарська слава. Ну, тепер я рад з душі стукнутись із тобою шаблями.

— Слухай, приятелю, — каже, дишучи важко, Петро, — не буду я з тобою битись; тепер моя рука на тебе не підніметься.

— Як се? Ти одступаєшся од бранки?

— Ні, одступлюсь перше од душі!

— Дак якого ж гаспеда ти од мене хочеш?

— Оддай, брате, мені її без бою. Не будем марно крові проливати.

— Га-га-га! — зареготав запорожець. — Ото ще чудасія! Богдане, чи чуєш? Курячий же в тебе, пане Петре, мозок: не зовсім ти пішов по батькові. Який би враг примусив мене жартовати із гетьманом, коли б сам куций дідько не засів мені в серце? Ні, пане-брате, полягти од твоєї шаблі байдуже, а оддати бранку — ой-ой-ой!.. Шкода й казати! Годі дармо балакати! Стукнемось так, щоб аж ворогам було тяжко, і нехай лучче про нас кобзар співає пісню, аніж розійтись чортзна по-якому!

Та й вийняв з піхви свою довгу важку шаблюку:

— Ой панночко, — каже, — наша панночко шаблюко! З бусурманом зустрівалась, та й не двічі цілувалась; поцілуйся ж тепер із оцим козарлюгою так, щоб запорожцям не було сорому перед городовими, а чорногорці щоб не величались своїми юнаками!

— Так ти справді не оддаси її без бою? — питає ще Петро.

— Не йме віри вразьке Шраменя! — каже Кирило Тур. — Щоб же я на Страшний суд не встав, коли ти до її доторкнешся, поки в мене голова на плечах! Буде з тебе, чи, може, вкרוїти тобі жупана?

— Нехай же нас Господь розсудить, — каже Петро, — а мене простить, що знімаю на тебе руку!

Да й собі вийняв шаблюку.

— Коханий побро, — каже тоді Кирило Тур чорногорцеві, — коли я не встою на ногах, не борони йому бранки. Махай у Чорну Гору та скажи там своїм шурам-чорногорцям, що й на Україні рубаються незгірше. Що ж ти, козаче, не нападаєш? — обернувся він до Петра. — Твоє діло нападати, а моє боронитись.

Петро почав козацький грець.

Ще, може, звіку не сходились на сих полях такії два рубаки, одної сили, одної хисті, одного завзяття. Чи встоїть же Петро против здорового, широкоплечого козарлюги Кирила? Той-бо стоїть, як буїй тур, вкопавши ноги в землю. Тільки ж і Петро був козак не дитина: мав батькову постать і силу, ворочав важкою шаблюкою, як блискавкою, а хисткий і проворний, як сугак на степу.

Забряжчали, задзвонили шаблюки страшно. Що один рубне, то другий одіб'є, аж іскри летять. Леся сама себе не пам'ятала од жаху. Той стук, те звяканне, тії блискавиці понад головами — усе те діялось, мов у неї в серці. А чорногорець аж на коні не всидить, дивлячись на ту монома-

хію. Мистець він був у лицарському ділі, так йому страшенна січа побратима з Петром Шраменком була не герцем, а справді ігрищем.

А вони спершу повагом складали шаблюки, мов тільки примірялись; а потім усе скоріш, усе з більшим притиском давали один одному маху. То приступали, то одступали, то розмахувались з усієї сили, що аж шабля свище; то знов один одного тільки манили, а самі чигали, як би рубонутися да й закінчити зразу. І так же то обидва знали тую шермицерію, що ні той того, ні той того не зможе зачепити — одвічають самі шаблі. Тим часом у обох очі вже йграють, як у звірюки; щоки горять; на руках жили понабрякали, як вірвовки, і вже б'ють козаки напрапаше; іскри сипляться густо, і от-от комусь погибель! Аж зразу черк! — Пополам обидві шаблі. Козаки з досади покидали об землю й хрести.

— Ну, як же нам скінчити? — каже Петро: розгарячивсь і вже забув про мирову. — Давай боротись або стріляти на пістолях. Нехай мені ніхто не доказує, що я не справивсь із запорожцем Туром!

— К нечистому з боронням! — важко дишучи, каже запорожець. — Хлоп'яча забавка! Да ти ж мене й не брязнеш так об землю, щоб тут мені й со духи. А вже радніший я піти до чорта в зуби, ніж оддати тобі бранку. К нечистому й пістолі! Не велике диво просадити кулею чоловікові голову. А є в нас, коли хочеш, турецькі запоясники, кинджали, однакі завдовжки і одного майстра. Схопимся за руки по стародавньому звичаю, та й нехай нам Господь милосердний одпуска наші гріхи!

Узяв у чорногорця булатний запоясник, приміряв до свого і подав Петрові. Потім схопились ліворуч та розчали знов грець, лютий, страшніший першого.

— Ей, драгий побро! — крикне чорногорець. — Кінчай боржій, бо вже онде погоня!

— Не бійсь, — каже Кирило Тур, задихавшись, — поки підоспіє, закінчаємо діло!

— О Боже, Спасителю! Се наші їдуть! — закричала Леся, глянувши на дорогу. А то стояла все, мов нежива, коло чорногорця, дивлячись на страшне одноборство.

Справді, по полю мчались козаки. Поперед усіх поспішав Сомко; на ним паволоцький Шрам; за ними ще з півдесятка комонників.

Скоро виїхали з гаю, зараз загледіли на узгір'ї наших рубак. Небо вже на сході сонця почервоніло, і шаблюки

блищали здалеку, як красні блискавиці. Не вонпив старий Шрам, що його Петро укладе Тура, дармо що Тур такий коренастий. Як же покидали козаки шаблі да взялись за поясики, так у нього й в душі похолонуло: не раз-бо в такому одноборстві падали перед їм обидва разом. Так же й тут сталось. Доскакує Сомко із Шрамом до провалля, аж Кирило Тур із Петром дали один одному в груди так щиро, що й повалились обидва, як снопи.

IX

Чорногорець зараз кинувсь до свого побратима, а Леся до Петра. Забула сердешна на той час і стид, і дівочий сором: затулила йому хусткою глибоку рану, а сама так і впала на його; плаче, голосить, серденьком називає. Що їй тепер і той ясний жених, і те гетьманство? Гаряча кров б'є з рани в Петруся, промочила хустку, обмиває їй руку. Якби воля, оддала б тепер Леся душу, аби оборонити од смерті козака, що так щиро одважив за неї свою жизнь. Уже й Шрам із гетьманом, об'їхавши байрак, прискочили до того бойовища, а їй байдуже: вона плаче, вона вбивається над своїм Петрусем.

— Годі, доню! — каже Шрам. — Слізьми рани не залічиш. Дай лиш ми перетягнем її поясом. Ще, може, не зовсім лихо.

А Сомко, щоб помагати Шрамові або лютовати на комишників, він, замість того, сам давай рятувати од смерті Кирила Тура.

— Бідна, — каже, — Турова голово! Я думав, ти тільки жартуєш із мною по-давньому, аж тебе справді заморочив нечистий! Лучче б мені довіку не женитись, ніж отсе бачити тебе без пам'яті і гласу!

А про те йому й байдуже, що молода його розливається слізьми над іншим та взиває серденьком.

— Не знаю, пане гетьмане, — каже Шрам, — яке в тебе й серце, щоб возитись коло сього собаки!

— А що ж, батьку? Хіба так отсе його й покинути?

— Да нехай би пропадав ледащо, як заслужив!

— Ні, батьку, він не так думав, виручаючи з біди мою голову.

— Виручаючи з біди голову! А тепер трохи не згубив тобі молоді!

— Молода, батьку, знайшлась би й друга, а Кирила Тура другого не буде.

Леся дослухалась до його мови. «Дак от як він мене любить!» — подумала собі небога, і серце її навіки од Сомка одвернулось.

Шрам тож посупивсь. Хоть і не сказав, да подумав: «Йому жаль січового розбишаки, а що мій Петро лежить без пам'яті, про те йому й байдуже».

А Сомку не байдуже було й про Петра. Упоравшись коло запорожця, кинувсь і сюди:

— Що пан Петро? Чи єсть надія? — питає в Шрама. — Візьміть мою опанчу та припніть міждо коней.

— Гледи вже, пане гетьмане, свого запорожця, — каже понуро Шрам, — а в пана Петра єсть батько.

Та знявши з себе рясу і прип'яв до коней. Положили на рясу міждо двох коней Петра да й повезли до подвір'я, придержуючи.

— От де, синку, довелось мені колихати тебе у козацькій колісці! — каже, йдучи позад його, старий батько. — Не судив тобі Бог завітчатись смертними ранами за Україну, а доскочив їх за чужу молоду!

Сомко хотів положити в таку коліску й Кирила Тура, — не пожаловав своєї саєтової опанчі, як тут де не взялось двоє запорожців. Наскочили і зараз розпізнали, що сталося; не розпитували довго.

— Що це, — кажуть, — панове, ви хочете робити з нашим братчиком? Невже він такий сирота, що якби не городів козаки, то отут би й оставсь на степу, звірю та птиці на поталу? Ні, панове! Ще зроду братчик братчика у чужих руках не кидав. Оддайте нам його! Є в нас свої ліки — зараз поставимо його на ноги.

Да, не дожидаючись довго, моргнули чорногорцеві, схопили Кирила Тура, один за плечі, другий за ноги, положили поперек коней перед собою да й помчались, як тії демони. Богдан Чорногор слідом за ними.

А Петра везли тихою ступою, з обережністю.

Сомко повів за руку Лесю, про здоров'я питав, голубив; да вона вже до його була не та: за жалем да за тугою ні слова йому не промовить.

Проїшли за ярок, аж ось і Череваниха їде назустріч. Василь Невольник, не жалуючи, поганяє коней. Зраділа мати, як побачила свою Лесю, що вже й казати!

А Шрам смутно привітав Череваниху:

— Бач, — каже, — нене, чого твоя дочка наробила! Уже де замішається ваш жіночий рід, то добра буде мало.

Посумовавши Череваниха над Петром, розпитавши в дочки, як що було, аж сплакнула да й каже:

— Уже ж, панотченьку, коли таке лихо склалось через мою Лесю, то ми з нею мусимо й запобігти сьому лиху. Везіть пана Петра до нас у Хмарище. Не будемо ночей досипати, а вже його на ноги поставимо. Я на своєму віку доволі попов'язала ран козацьких, да й Леся моя до сього діла здатна. Немов Господь нам і pomoже!

Шрам ізгодивсь, щоб везти Петра просто до Хмарища, а Черевань запросив гетьмана і всіх при йому значних козаків до себе в гості.

Тоді Череваниха з Лесею поїхали попереду, щоб усе дома як слід спорядити. Дорогою Леся десять раз розказовала матері, як бивсь Петро із Кирилом Туром; і вже чи дуже, чи ні клопоталась у Хмарищі Череваниха, щоб заготовити ліжко недужому, а вона більш ні про що й не дбала. У кімнаті, де перше сама спала, послала йому на своєму ліжкові перину, убрала сволок свіжими, щонайкращими квітками, завісила вікно шитою хустиною, і вже й рідна сестра не буде така до брата, як вона була до бідолахи Петра. Гості Череваневі пили, їли, бенкетовали в Хмарищі або пробували з гетьманом у Києві за військовими речами; Череваниха їх трактовала; а в Лесі тільки було й роботи, що копати коріння, варити зілля да сидіти над недужим. Допомагав їй Василь Невольник.

Петро мій мов удруге на світ народивсь. Що йому тепер, що Леся не його суджена? Вона його любить — більш йому нічого й не треба. Чи раз же то в недузі, одкривши очі, не то вві сні, не то наяву, бачив він, як вона, нахилившись над ним, підстерігала, чи вгору, чи вниз іде його здоров'є? Як мати дитинку забавляє очима, щоб воно їй усміхнулось, так вона заглядала йому в вічі, довідуючись, чи вернувся він ік пам'яті.

А він же то, ослабши усім тілом, жив тільки серцем, і хоть не зміг двигнути ні рукою, ні ногою, а серце билось, як вода в джерелі в криниці. Не бажав би він ні життя, ні здоров'я, коли б йому так і вмерти, дивлячись у її очі, як у чисту воду. У саду щебече соловейко; запашний вітерець повіває в вікно крізь цвіт садовини; тихе сонечко, заходячи, йграє по стіні з вишневіми вітами; коло його сидить його Леся, бере його за руку, прикладає свою долоню йому до гарячої голови... Ні, не треба йому ні життя, ні здоров'я, дайте йому отак зомліти, заснути і не прокидатися довіку!

Отже здоров'є почало брати гору, наповняло козацьке тіло, як вода колодязь; і губи зачервоніли, і очі заграли.

Радується старий Шрам, радується й гетьман, а вже ніхто більш, як сама Леся. Тільки її радість схожа була на місяць під негоду: то сіяє він, як сріблом сипле, звеселяючи й поля, і села, і сади понад річкою; то зайде у хмару, і як зайде, то весь світ наче печаль покриє: річка мов мертва, без іскор, тече поміж берегами; почорніли сади; по темних полях смутно. Небога Леся то веселиться серцем, то тяжко сумує, як згадає, що мусить одна-одинокка тратити молодії літа у гетьманській світлиці, слухаючи тільки військовії розправи да погриманне кубків за трапезою. Розпізнала голубонька, да пізно, що Сомко козак не до любощів. Нема в його ні того ніжнього слова, ні того люб'язного погляду, що веселить дівоче серце. Гетьман він на всю губу, пишен і красен; да не згляне й не заговорить так од серця, як той бідний Петрусь. Отже треба коритись своїй долі; шкода й казати батькові або матері. Нехай і сам Петрусь про те не відає!

Став він очуняти, стала вона рідше до його надходити, ніби боїться його й соромиться.

— Чого ти, Лесю, наче ховаєшся од мене? — каже він їй раз, піймавши її за руку.

Вона нічого йому не сказала, тільки слізки заблищали на очах.

— Не ховайсь од мене, серденько, — каже Петро. — Будь мені за рідну сестру. Не судив нам Бог жить із тобою, нехай оддають тебе за іншого, а я довіку не перестану тебе любити, як свою душу.

— Лучче вже зразу розійтись да й не зустрічатись! — промовила Леся да й вирвалася од його і пішла в садок виплакати своє горе на волі.

Отже не раз і після того прийде, було, і сяде в його коло ліжка — сяде, заспіває яку смутную пісню; усе, що на душі єсть, усе виспіває. Нічого, було, й не говорять, дивляться тільки одне на одного, а що на душі робиться, усе їм розумно.

А Сомко про те не думає й не гадає; да й Шрам, і Черевань, і сама Череваниха байдуже. Бо в ту старовину, коли дівка заручена, то вже й годі, уже й не кажи, що не сей, а той мені люб, а то на весь світ піде слава. Тим-то усі були й безпечні, да й самі вони, Петро із Лесею, мовчки сумовали.

Тільки що знявсь Петро на ноги, аж ось надійшла Сомкові чутка, що воєводи од царя прибудуть швидко до Пе-

реяслава. Годі тоді в Череваня бенкетовати; рушив зараз Сомко у дорогу, щоб привітати їх у себе в гостині. А Шрам собі ждав не діждався генеральної ради, щоб, забравши з того боку усі козацькі потуги, іти на Тетерю. Череванісі було на думці гетьманське весілля, а Черевань рад був гуляти хоть довіку між веселим козацтвом. І так між собою урадили, щоб їхав він із дочкою під Ніжень до свого шурика Гвинтовки, осаула полкового ніженського; а Шрам з сином мав їхати у Переяслав до Сомка-гетьмана, і щоб, одбувши воевод, справити гетьманське весілля на всю Україну, і на весіллі разом усю старшину до походу на Тетерю приклонити да зразу його мов сіткою й накрити, щоб не було двох гетьманів на Україні.

Як ось виїжджають за Броварський бір, за піски, аж із Переяслава до Сомка гонець курить. Хто ж той гонець? Сам переяславський сотник, Іван Юско. Скоро наші розпізнали таке диво, зараз наче хто й сказав усякому, що склалось щось недобре.

— Із якими вістьми? — питає гетьман.

— Бодай і не казати, пане ясновельможний!

— Що? Невже татаре?

— Гірш од татар! Із одного Васюти народилось тобі, пане гетьмане, четверо, коли не лічити Іванця!

— Да кажи просто, щоб тобі язик усох! — крикне Сомко.

— Лучче, якби всох, пане гетьмане, ніж возвіщати тобі таку вість! Зіньковський, миргородський і полтавський поклонились Іванцеві!

— Як? Мої полковники перейшли до Іванцевого боку?

— Усі троє, як чуєш, пане гетьмане.

— І миргородський, і полтавський, і зіньковський?

— Усі троє; оставсь при нас по сей бік Ніженя тільки лубенський да гадяцький.

— Чому ж мені не дано звістки?

— Ще не пройшло й дня, як прийшла вона у Переяслав.

— Що ж? Як? Чи коли? Хоть розкажи толком.

— А от як, — каже сотник Юско. — Їздив наш бурмистер до князя Ромодановського¹ з грошима у московську казну; аж чує, що князь у Зінькові. Завернув туди, аж там Остап миргородський і Дем'ян полтавський з старшиною; бенкетують усі у зіньковського Грицька. Ну, се ж іще нічо-

¹ Ромодановський Григорій Григорович (?—1682) — московський державний і військовий діяч, боярин, князь. Учасник Переяславської ради 1654 р., був воеводою московських військ в Україні в 1654—1667 рр.

го. До князя — аж у князя повно запорожців, і все з тих гольтяпак, що, попропивавши худобу, служили в козаків по дворах, а далі, не звикши слухати господаря, повтікали п'янствовать на Запорожжє. Пізнали деякі бурмиистра. «Чи не од крамаря, — кричать, — уже вибачай, ясновельможний, у сім слові, — чи не од переяславського крамаря до князя? Чорта з два тут поживитесь! Ось ми вас, городових кабанів, хутко впораємо!» Розслухається, аж тут ось яка вродилась новина — богдай мені не чути і не казати! — Князь із Іванцем побратавсь, зове його гетьманушкою запорозьким, оддав йому поки що Україною по Ромен владіти.

Сомко аж за голову взявся.

— Миргородський, — каже, — полтавський... проміняти мене на Іванця! Ні, пропала вже, бачу, лицарська честь на Україні! Положили ми її з батьком Богданом у домовину! Да гляди лиш, — каже Юскові, — чи правда ще сьому?

— Ой, коли б то сьому була брехня! — одвітує Юско. — Так отже істинно, що Іванець у Зінькові гуляє в князя. Бачив його бурмиистер, так як ти мене, пане ясновельможний. А запорожці, кажуть, велику ласку у царя мають і чого попросять, усе цар по їх робить. Тим-то князь, зазвавши полковників до Зінькова, погодив їх, царевим словом, слухати Іванця, як гетьмана. А в нас тепер бач, як завелось? Що кожен себе гледить, аби йому було добре. Запобігаючи царської ласки, усі троє згодились, щоб Іванець по Ромен Україною правив.

— Так, так! — каже гірко Сомко. — Гетьмануй над нами хто хоч — чи лицар, чи свинопас, — або ми полковникова-ли. О, неситая жадоба старшиновання! Тепер-то я побачив тебе в вічі. Гнешся ти перед усякою поганню в дугу, аби тільки верховодити над іншими!.. Ну, а Васюта ж? І той поклонивсь Іванцеві?

— Ні, мабуть, — одвітовав сотник Юско, — бо, каже бурмиистер, попившись, запорожці і на Васюту похвалялись да й на всю городову старшину недобрим духом дишуть, а найбільш тії, що з винників да з парубків, що которого хазяїн коли вдарив або злаяв, то вже тепер похваляються за все оддячити.

— Ось якими новинами привітають нас у моїй Гетьманщині! — каже, гірко усміхнувшись, Сомко до Шрама. — Ну, да ще поміряємось, чия візьме. О, да й провчу ж я своїх зрадників!

— Що ж ти, сину, думаєш чинити? — спитав Шрам.

— А що ж! Їхати до Переяслава, постягати до обозу підручній мені полки да й стояти хоть против цілого світу! Що мені тії князі да бояре? Що се вони видумали — шмаговати Україну? Наше право козацьке, ніхто міждо нас не втручайся! Де два козаки, там вони третього самі судять. Побачимо, чия буде сила!

— І отсе, — каже Шрам, — замість війни з недоляшком Тетерею заведеться війна між сьогобочними полками! Бо вже коли загарбав у свої руки Іванець три полки, то без бою його з України не випреш. А Васюта собі підніметься, бо за ним уся Сіверія, уся Стародубівщина потягне. Дожидайтесь же тепер, паволочане, поки Сомко справиться з своїми ворогами! Коли б іще під сю заверюху сам Тетеря не переліз через Дніпро, бо в них з ляхами щось таке вже компонується.

— Ну, а що ж би ти робив, батьку? — питає гетьман. — Порадь мене своєю головою; я тебе послухаю.

— От що я тобі пораяв би! Їдь лиш ти у Переяслав да пиши листи до усіх полковників, щоб убоялись Бога да подумали про козацьку славу, що ось Іванець простягає руку, щоб її скаляти, внівець обернути. А я тим часом поїду з Череванем у Ніжень. Я одкрию божевільному Васюті очі, що й сам пропаде, і другим наробить лиха, як не буде за тебе держатись. Нехай лиш він приложить свої потуги до твоїх; тоді в усякого руки опустяться, а твої полковники знов до тебе вернуться.

— Нехай тепер вертаються, а вже не я буду, коли не зроблю з ними так, як покійний гетьман із Гладким.

— Ну, не хвались іще, синку, да Богу молись, — сказав понуро Шрам. — Тоді скажеш гоп, як перескочиш. Не тратьмо дармо часу, попрощайтесь.

Попрощались і роз'їхались. Ніхто нікому не сказав на прощанне веселого слова. Усім на серце пала тяжка туга, мов перед яким великим горем.

— Еге-ге! Бачу, бачу, куди доля хилить Україну! — говорив сам собі Шрам, понуривши голову. Їхав позад усіх, не хотів ні з ким розмовляти. — Невже ж, — каже, — отсе справді усе й розкотиться, як горох із жмені? Невже ж на те козаки воювали і кров свою проливали, щоб пропала козацька слава порошиною з дула?

Да й згадав старий смутну пісню, що зложив Божий Чоловік, як умер батько Хмельницький:

Чи вже ж дармо тая безщасна Україна Богові молила,
Щоб міцна Його воля з-під кормиги лядської слобонила,
На позор да поругу невірним не давала, щастем наділила, —
Чи вже ж дармо вона Богові молила?

«Мабуть, що дармо, — думає собі Шрам, — мабуть, не така Божа воля, щоб Україна з упокоєм хліба-солі уживала! Чи, може, приходить уже кінець світу, що возстане свій на свого? І звідки ж підіймається хмара, Боже ти мій милий?.. Запорожже перше було гніздом лицарства козацького, а тепер виводить тільки хижих вовків да лисиць. Отсе, мабуть, дожились вражі сини до порожніх кишень, то й заводять між народом трусу, щоб під каламутний час людським добром поживитись. Завидно, мабуть, стало проклятим сіромахам, що в городового козака повно в господі. А який же враг посилав на Запорожже, як, по розгромі ляхів, усякому було вільно займати займанщину¹? Ні, ось підем лицарювати!.. П'янствовать да баглаї бити, а не лицарювати! Пожалуй, інші спасенні душі справді одбігли займанщини яко суети мирської; а другий розбишака пішов у Січ, аби не робити діла на господарстві. От і налицарювали! Утішайсь, Україно, своїми дітками! Іванець підлестивсь до січовиків да тепер і коїть з-під руки в князя, що хоче. Бачу, до кого він добирається, — хоче Сомкові дружби доказати, да ще ж Бог нас не зовсім покинув; іще, може, набереться сотня-друга вірних душ на Україні!»

Мізкуючи так, слухає, аж іспереду піднявся якийсь галас. Косили над дорогою косарі, а один упивсь да й простягсь серед шляху; а Василь Невольник, мабуть, задрімав да й наїхав; от і зчинилась заверюха. Завзятий під ту чорну раду сільський люд ізробився.

Шрам стиснув коня острогами і підбіг швидше до ридвана.

— Кармазини! — гукали п'яні косарі. — Ізнов розплодилась вельможна шляхта поміж миром! Да нам не вперше викошувати сей бур'ян по Україні!

Да й точаться до ридвана, махаючи косами. А один преться з сокирою, щоб притьмом колеса рубати.

— Геть, іродові душі! — крикне на них Шрам.

Побачивши перед собою попа, усі зараз трохи й зупинились.

¹ *Займанщина* — земельна власність (грунти, луки, лісові угіддя, озера), набута правом першого зайняття вільної землі. Була поширена в малозаселених місцевостях Слобідської, Лівобережної України, Запорозької Січі. Правом займанщини широко користувалась козацька старшина.

— Що се? — каже Шрам. — Чи ви турки, чи татаре, що нападаєте на подорожніх! Чи в вас християнська душа, чи вже і Бога й віру забули?

— Ні, панотче, — обізвався один, — не забуде чоловік християнської віри довіку! Та як же стерпіти, коли притьмом давлять кармазини людей по дорогах?

— Да ще, слава Богу, в нас руки не в кайданах! — озвалось уже двоє чи троє. — Ще не попустимо глумитись над собою! Буде вже й того, що один свиту золотом гаптує, а інший, може, й сирячини не має; один оком своїх сіножатей не займе, а ми ось із половини косимо. А вибивались із-під ляхів усі укупі.

— Так! Бачу, бачу! — каже сам до себе Шрам. — Усюди пробралась із Запорожжя халепа!

— Із Запорожжя! — кажуть. — Де тобі, панотче, із Запорожжя? Це все наші городові коять, а на Запорожжі усяк рівен. Нема там ні панів, ні мужиків, ні багатих, ні вбогих.

— Біднії, сліпорожденнії ви діти! — сказав їм крізь сльози Шрам. — Нехай Господь змилується над вашою темнотою! Пустіть коней, пустіть! Не заступайте дороги, а то призову на ваші голови проклятіє Господне!

— Ну, вже пустімо, нічого робити, — кажуть косарі, розходячись по боках дороги. — Знав ти, панотче, що сказати! А вже якби не ти, то ми б дізнались, із якого дерева повиточувані спиці в ридвані. Не оборонили б його й золотистії цяцьки, що дурнії ляхи повимудровували!

— Нехай вас Бог помилує, — каже, од'їжджаючи, Шрам. — У тяжкому недузї ви ходите! Проклят, проклят химородник, що заморочив вам голови!

Отакі пісні слухали наші подорожні до самого Ніженя. Чи заїжджав Шрам до кузні підковати коню підкову — у кузні коваль, забувши про залізо в горні, балакав з хуторянами про чорну раду:

— Що ви, — каже, — лагодите чересла та лемеші? Лагодьте лучче батьківські списи, бо буде хутко усім робота. Їхали в Ніжень запорожці, дак казали, що знов піднявся такий гетьман, як Хмельницький.

Чи сходилась де у селі між миром судня рада — діди, замість щоб укладати громаді суд, розказовали, звідки почалось козацтво і як увесь мир вибивсь був із-під ляхів і недоляшків на волю.

— Що тепер за державці-козаки? — каже інша сива борода (бо тоді поважні посполитії люде носили бороди). —

Ще з такими можна поборотись. То он як за Наливайка або за Павлюги були ляхи-державці да недоляшки! Один над сотнею сіл! Та і з тими якось же наші справлялись. Он як був Кисіль¹ або Вишневецький Єрема²... Батечки! Було, йдеш, чумакуючи, степом: «Чиє село?» — «Вишневецького». — «Чий лани?» — «Вишневецького». — «Чиє староство?» — «Вишневецького!..» Та й за тиждень не перейдеш його держави. Знаєте, робили тії великії пани з королем, що хотіли, дак усі городи й пригороди пороздавав їм король то на староства, то на волості. Да й з такими ж то, кажу, дуками батьки наші справлялись.

Отак як зачне оповідати, мов із письма беручи, сива голова, то судня рада й про свій суд забуде.

— Ну, як же, як вибивались наші з-під лядської кормиги? — питають молодші.

— Ге, як? Бог нашим помагав. Ляхи та недоляшки думали, що як притопчуть козака або посполитого, то й лежатиме, мов хворостина на греблі; мали вони нас за скот несмислений. А наш брат, сірома, у своїй драній свитині щодень, щоніч з плачем зове на поміч Бога. Ляхи да недоляшки тонуть, було, у перинах, п'ють, гуляють, а наш брат, як той невольник до отця-матері, озивається до Бога, перед Богом душу свою, як горющу, негасиму свічку, ставить: тим-то й не слабло наше серце, тим-то ми сміливо рушали супроти нечестивої сили, і Господь повсякчас помагав нам!

Да отак гуторить-гуторить сільська громада да й зачне ту Хмельницину до свого часу прикладувати, зачне перебирати, як хто з козацької старшини розбагатів і з чого то так на Україні стало, що в одного ні ґрунту, ні хатини немає, треба в підсусідках проживати, а другий на свої лани людей не назветься, за всю осінь не обореться. От інший тут знов прийме річ да й піде про займанщини викладовати:

— Як слобонили наші з Божою поміччю од ляхів Україну, дак тоді по обидва боки Дніпра уся земля стала козакам спільна і обща. От і давай ділити по полках Україну: одні села до одного полку, а другі до другого тягнуть, і у полковому городі судову справу собі мають. Ну, а в полках осягли козаки й позаймали землі під сотні, а в сотнях під городи да під села, а там уже під свої двори, хутори да лева-

¹ *Кисіль* Адам Григорович (1580—1653) — український магнат, брацлавський (з 1646 р.) і київський (з 1651 р.) воевода пропольської орієнтації.

² *Вишневецький Єрема* (Ярема, Ієремія; 1612—1651) — український магнат, володів величезним маєтком на Лівобережній Україні.

ди. От би, здавалось, і добре, та горе, що старожитні козаки, що з предку-віку козаками бували, військовій черні позавиділи, не схотіли ділитись рівно. «Які вони, — кажуть, — козаки? Їх батьки та діди зроду козацтва не знали. Зробимо перепис, і хто козак, той вольність козацькою матиме, а хто пахотний хрестянин, той нехай свого діла гледить!» Зчинилась була буча не мала: поспільство свого козацтва рішатись не хотіло, що ледві покійник Хмельницький утихомирив. І ото которі багаті, що на доброму коні збройно до обозу могли виїжджати, тіі zostались козаками і до леєстру козацького записані; котрі ж ходили піхом, дак zostались у поспільстві (опріч міщан, що по городах торги і комори крамнії мали), осіли на рангових або на магістратських та на чернечих ґрунтах, або у шляхти та в козаків підсусідками, а інші zostались козацькими підпомічниками, що двадцять-тридцять чоловік одного козака споряджають. Сі б то, може, й собі, як от і ми, козацької вольності пошукали, коли ж несила! Як старшина з гетьманом розпорядила, так і zostалось. Давай посполитий до скарбу і подачку од диму¹, давай і підводу, і греблі по шляхах гати, а козак, бач, нічого того й не знає. Прийде, було, полковник або військовий старшина до гетьмана: «Благослови, пане гетьмане, зайняти займанщину!» — та й займе, скільки оком закине, степу, гаїв, сіножатей, рибних озер, і вже це його родова земля, уже там підсусідок хоч живи, хоч до другого державці, коли не любо, вбирайся. Знов прийде сотник, чи осаул, чи там який хорунжий полковий до полковника: «Благослови, батьку, зайняти займанщину!» — «Займи, синку, скільки конем за день об'їдеш». А сотники козакам займанщини по всій сотні роздавали. Оборе плугом, обнесе копцями, ровом обкопає або огряничить кляками, та вже й не суньсь туди наш брат; де заб'є на болоті палю, там уже ти млина не будуй: сам він або його діти збудують. Отак-то, братці, отак-то, діти, тіі багатирі, тіі дуки-срібляники з голоти розплодились! У Хмельнищину рідко який шляхтич зачепивсь на Україні, приставши у козацтво, а тепер їх не перелічиш! Деякі повилазили знов із Польщі та повипрошували в гетьмана батьківщину або материзну; а більш сього вельможества із козацтва таки начинилось. І вже інший і забув, із чийм батьком разом до війська у сіром'язці йшов. Той же zostавсь у вбожестві, а йому фортуна на війні послужила, у старшину,

¹ Тобто податок від кожної окремої хати.

у значне козацтво ускочив, а далі займанщину зайняв, свигу гаптує, а ми сімряги мовчки латаємо. Отак-то, братці! Отак-то, діти!

А Шрам збоку слухає-слухає, да не знає, що вже тим навісним речникам і казати.

«Нічого й речей дурно тратити, — думає собі. — Тут, бачу, довго хтось поравсь, а не хто більш, як отії проклятії комишники! Бач, яку старовину розворушено! Тоді ж і Бог благословив проти гордих дуків да беззаконної шляхти ставати; а тепер Іванець для своєї користі роздуває старе огнище. Темний люд закарбовав собі в голови к а р м а з и н и да н а ш и й н и к и, так тепер тільки тюкни, він по готовому сліду безумнії речі й городить, сам себе возмушає, а лукавий Іванець тим часом до свого добирається! Велика буде милость Божа, як ми його подужаємо!»

Х

Другого дня, на заході сонця, зблизились наші подорожні до Гвинтовчиного хутора, що стояв трохи у боку од Ніженя, серед гарної дубової та липової пущі.

Проїжджаючи мимо ковалеву хату (у пущі жив коваль хуторський), тільки що Шрам одрізнивсь од своїх, щоб поспитати, чи дома пан Гвинтовка, як із дверей мов лихий пхнув жінку, трохи коневі під ноги не сунулась; а за нею з макогоном вискочив з хати чоловік.

— Уже ж, — каже, — я тобі дам за ці пісні! Добравсь тепер я до тебе!

Бачить жінка, що нікуди втікати, давай круг Шрамового коня бігати.

— Ось, — каже, — лихо велике! Хіба нельзя вже й заспівати:

Ой ти, старий дідуга,
Ізогнувся, як дуга,
А я молоденька
Гуляти раденька!..

Чоловік справді вже був сивий, а жінка чорноброва й молоденька.

— Ось постій, — каже, — суча дочко, дай мені тебе за космакі піймати; я тобі покажу свою старість!.. Смійся, смійся! Засмієшся ти в мене на кутні!.. Моргай, моргай! Ось як моргну тебе, то й ногами вкриєшся!

Та й давай гасати за нею круг Шрамового коня.

А вона:

— Оддиш-бо трохи, Остапе! Бач, як засіпся! А я тобі заспіваю другої, коли цеї не вподобав.

Та й заспівала, танцюючи кругом да плещучи в долоні:

Коли б мені або так, або сяк,
Коли б мені запорозький козак,
То б він мене сюди-туди повернув,
То б він мене до серденька пригорнув!

— Е, дак он якої ще! — закричав чоловік. — Уже ж тепер від мене не влизнеш! То-то я бачу, що запорожці щось дуже часто заходять до тебе, суки, води напитися! А в їх не вода на думці!

Да й почав ізнов ганятись за жінкою. А вона бігає круг Шрамового коня да ще й більш його дратує.

— Згиньте ви к нечистому! — каже Шрам. — Дайте мені проїхати!

— Де ж мені, панотче, дітись? — каже жінка. — Він мене вб'є, як наздожене. Тут хоч дурний, та такий злий, як собака.

— Сором тобі, — сказав тоді Шрам чоловікові, — сором тобі із сивими усима та блазнем себе являти!

Коваль тоді розшолопав, перед ким він єсть, уклонивсь панотцеві да й потяг у хату, піймавши облизня. Тільки на порозі ще посваривсь макогоном на жінку, а вона йому, регочучи, показала дулю.

— Чи дома пан осаул полковий? — поспитав у неї Шрам.

— Та дома! — каже. — Там усе з запорожцями бенкетує.

— Як? Гвинтовка з запорожцями!

— А чому ж, панотче? Хіба не знаєте, що запорожці тепер перші люде в світі? Кажуть, подаровав їм цар усю Україну.

— Щоб ти окаменіла, як Лотова жінка, за такі речі! — крикнув з досади Шрам да скоріш і поїхав од неї.

— Сіль тобі на язик, печіна в зуби! — оддала потиху ковалиха, бо була трохи п'янька.

Наздоганяючи своїх, Шрам іще раз зупинивсь, стрівши Божого Чоловіка.

— Отак, — каже, — діду! Не схотів їхати зо мною, да перше мене тут опинився!

— Е, да се Шрам до мене говорить! — каже Божий Чоловік.

— Як отсе тебе Господь сюди заніс? — питає Шрам.

— Да от, попали мене у свої руки прощальники, сиплють срібло-золото, не одпускають од себе жодною мірою, да отсе й під Ніжень зтягли.

— Нащо ж ти їм тут здався?

— Оставили на мої руки товариша. Занедужав у їх курінний. «Одходи нам, батьку, сього козака, так ми тобі поможемо не на одного невольника». Так отсе живу тут да й няньчусь із ним, як із дитиною: то співаю йому тощо. Здобувсь добре сіромаха. Той самий, що з твоїм Петрусем ізчепивсь.

— І отсе тобі одогрівати таку гадюку!

— А чому ж? Мені усі ви рівні; я в ваші чвари да свари не мішаюсь.

— Іродова душа! — каже Шрам. — Трохи мені остатнього сина не спровадив на той світ!

— А що пак твій Петрусь? Як мається?

— Тут ізо мною. Насилу, бідний, на ноги знявсь.

— Так ви отсе в Гвинтовки гостюватимете?

— Хто в Гвинтовки, а я поїду просто до Васюти.

— Не застанеш ти Васюти в Ніжені; поїхав, кажуть, у Батурин на раду.

— На яку раду?

— Хто ж його знає, на яку! Усе, мабуть, про гетьманство клопочеться, так от ізозвав раду ще в Батурині.

— Так і Гвинтовка там?

— Ні, мабуть, йому не треба Гвинтовки до сього діла. А то чому б не зозвати ради у своєму столечному місті? Да цур йому! Що нам до того? Прощай, панотче, не задержуй мене.

Да з сим словом одвернувся і пішов собі гаєм.

Шрам наздогнав свій поїзд коло високих воріт пана Гвинтовки.

Будинки в сього значного козака були не Череваневих: гонтова криша височенна, у два п'ятра, а в криші вікна повироблювані і різаною мережкою скрізь гарно облямовані. Зверху криші по різках шпилі, а наверх комина вертиться по вітру залізний півень. Панський будинок був. А посеред двору в Гвинтовки стояв стовп, і в стовпу усе кільця, то залізні, то мідні, то срібні. Ото знак, що простий козак або посполитий в'яжи коня до залізного, а хто значний козак, то до мідного; як же хто рівня господареві, так той уже до срібного.

Череваниха, розгледівши те все, обернулась до Шрама да й каже сміючись:

— Не дурно ж, мабуть, у мого брата жінка княгиня: у його все не по-нашому.

А Шрам понуро:

— Се вже так: дігтяр і смердить дьогтем. Коли взяв польку, то вона тебе наскрізь своїм духом пройме.

Як ось, тільки що наші в'їжджають у ворота, аж пан Гвинтовка вертається з полювання в другі. Круг його хорти на мотузках; за ним їдуть козаки, трублять у роги да ще пар зо дві й волів ведуть за собою.

— Еге, добродійко! — каже Шрам Череванисі. — Да твій брат справді, бачу, у пани пошився! Коли козак водив хорти за собою на мотузках?

— Се ще не диво, — каже Череваниха, — а диво, що он якого звіря впольовали!.. Як ся маєш, як живеш, пане-брате? — закричала до Гвинтовки. — Привітай лиш нежданих гостей.

— І жданих, і давно званих! — каже Гвинтовка, під'їжджаючи до ридвана. — Чолом, кохана сестро! Чолом, любий зятю! Чолом, панно небого! Е, да хто ж отсе ще з вами? Невже се пан Шрам?

— А кому ж би була нужда, — каже Шрам, — забиватись сюди аж із Паволочі? Ось мій і син, пане полковий осауле, тобі до послуги.

— Ну, вже такої радості я й не сподівався! — каже Гвинтовка. — Настусю, Настусю-серденько! — крикне, обернувшись до будинку. — Вийди лиш подивись, які до нас гості завітали!

У дверях з будинку показалась господиня. Ще була молода і хороша, тільки бліднолика пані. Зараз було видно, що се не нашого пера пташка. Не та в неї хода, не та й постать, да й українська одежа якось їй не припадала. А гарна, чорноброва була пані.

— Княгине моя, золото моє! — каже їй Гвинтовка. — Привітай же моїх гостей щирим словом і ласкою. От моя сестра з дочкою; от мій зять; а ось високоповажний пан Шрам із сином. Його всяк знає на Україні і в Польщі.

Княгиня зійшла з рундука назустріч гостям, веселенько всміхаючись, тільки дивилась якось так жалібно, що аж чудно усім здалось. Зараз можна було догадатись, що в неї лежить на душі якесь тяжке, невсипуще горе.

Гвинтовка скочив з коня, узяв свою жінку за руку і підвів до ридвана. А Череваниха з дочкою тож вилізли з ридвана, щоб привітатись із своєю вельможною родичкою.

Оглядають ту ю княгиню, як яке диво; до неї, аж княгиня наче їх і не бачить. Щось друге в неї перед очима; аж помертвіла, наче щось страшенне побачила. Далі як крик-не не своїм голосом:

— Ридван! — да й упала без пам'яті.

Усі засмутились; не знали, що се з нею сталось. Один Черевань усміхавсь, догадавшись, що тому за причина.

— Ге! Не дивуйтесь, — каже, — бгатці: ридван сей узяли ми під Зборовом, а в ридвані сидів князь із княжам. Князя ж погнали татаре до Криму, а княжа вражі козаки, насунувшись, кіньми затоптали.

Княгиню тим часом підвели з землі. Здихнула небога на вітрі, да, мабуть, почувши, що сказав Черевань, аж застогнала, наче її хто ножем шпирнув у серце.

— Бач, лядське кодро! — каже тоді крізь зуби Гвинтовка. — Я думав, вона вже забула прежні норови, аж, мабуть, вовка скілько хоч годуй, а він усе в ліс дивитиметься!

— Га-га-га! — засміявсь Черевань. — Хіба ж я тобі не казав: «Ей, не бери, бгате Матвію, ляшки: не буде тобі з нею щасливого життя!»

— Цур йому! — каже Гвинтовка. — Годі вже про се! Просимо до господи, дорогії гості. Ви, черті! — гукнув Гвинтовка на свої слуги. — Чого стоїте поторопівши? Однесіть панію в покої.

— Скажи, Бога ради, — спитавсь у Гвинтовки Шрам, як увійшли до світлиці, — що отсе за дикий звір із рогами показавсь у Ніженських пущах? Ганялись наші батьки по низових степах за білорогими сугаками; ганялись наші діди, коли правда, що співають у піснях, і за золоторогими туррами по Дніпрових борах, а на такого тяжкононого звіря ще зроду ніхто не полював.

— Інший, — каже, — панотче, тепер час, інші і звичаї. Сугаки да тури їли одну траву, а сей тяжконогий звір пергризає дуб і всяке дерево при самому корені.

— Га-га-га! — засміявсь веселий Черевань. — Се вже, бгатіку, справжня загадка.

— Он, бачите, — каже Гвинтовка, — ідуть у двір, познімавши шапки, ніженські кушнірі да салогуби. Які тепер смирні та покірливі, що в мене воли в дворі; а піді поговори з їми в магістраті: там зараз покажуть тобі трухлий шпаргал із вислою печаттю!

— Да що ж тобі заподіяли сі добрі люде? — питає Шрам.

— Справді, що добрі! — каже, всміхнувшись, Гвинтовка. — Коли б ти почув, панотче, як сі добрі люде на городу старшину з запорожцями похваляються! Запорожці тепер з міщанами — як рідні брати; п'ють та компонують укупі, як би нашому брату яму викопати. І така завелась смілость у вражих мугирів, що їде значний козак улицею, ніхто й шапки не ламає.

— Да підожди ж, пане-брате, — каже Шрам, — а ти ж сам чия сторона?

— Отсе ще! — каже Гвинтовка. — Авжеж гетьманська.

— А чоґо ж ти водишся з запорожцями?

— Хто се тобі сказав?

— Хто б не сказав, а чутка така, що ти бенкетуєш із ними незгірш од міщан.

— Плюй ти, панотче, тому в вічі! Щоб отсе я, будучи паном на всю губу, не знайшов собі ліпшої компанії над запорозьку челядь!

— Так-так, — каже собі крізь зуби Шрам, — бачу вже я добре, що ти пан, хоть і не кажи.

А Гвинтовка глянув у вікно да й гукнув на свої слуги:

— Хлопці! Бийте вразьких личаків по гамаликах!¹ Жє-нїть батогами з двору хамове кодло!

— Казна-що, бґате! — каже Черевань. — Хто ж таки християнина, наче собаку, проґаня од пороґа!

А Шрам, не витерпівши, додав:

— Так робили тільки пани ляхи та наші недоляшки. Чи не обляшила й тебе твоя княгиня?

— Як отсе так? — крикне Гвинтовка.

— Так, що твої речі і звичаї годились би й звірю Єремі².

Почервонів, як мідень, Гвинтовка.

— Батьку! — каже. — Од одного тебе я стерплю такі речі, не проливши горячої крові! Я такий Єрема, як ти Барабаш. Єрема!.. Да нехай сатана візьме мою душу, коли не рад я повсякчас вийняти за Україну шаблю один проти десятюх!

Да й вийняв з піхви шаблю і блиснув нею на сонці; а сонце вже сідало, і тільки на сволоці крізь вікна червоніло.

— Ну, ну, угамуйсь, — каже Шрам, — хіба ж я тебе не знаю? Мало чоґо скажеться під горячу минуту? Не все, кажуть, переймай, що по воді пливе.

¹ Гамалик — потилиця. (Прим. авт.)

² Князю Єремії Вишневецькому. (Прим. авт.)

А сам собі подумав: «І Єремі дорога була Україна; і він махав за неї шаблею: як не махати, боронячи свої маєтності?»

— І справді, — каже Гвинтовка, — припало ж мені тепер змагатись, як треба гостей шанувати. А гей, княгине! Давай лиш козакам вечеряти!.. Помиливсь ти, панотче, — каже знов до Шрама, — дуже помиливсь, сказавши, що жінка мене обляшила. Тривай лиш, чи не я її окозачив. Дивись: не гайдуки, не маршалки застилають у мене стіл. Доказали ми ляхам козацької слави: княгині їх тепер служать козакам за столом і не за столом! А ти кажеш, що жінка мене обляшила. Княгине, моє ти золото! Чи ти спиш, чи не чуєш? Вечеряти козакам пора!

Так вигукував осаул полковий Гвинтовка: хотів притьмом довести перед Шрамом, що в нього жінка — все одно, що служэбка, хоть би вона була сто раз княгиня. І так, як мертве нехотя устає на чарівницький поклик з домовини, так тая княгиня, мов не своїми ногами, увійшла до світлиці на грізний поклик свого чоловіка. І так, як молода рабиня у старого, сивобородого турчина служить, і тремтить, і низько покланяється, так і та нещаслива княгиня, догоджаючи своєму чоловікові, низько вклонилась гостям і почала застилати стіл білою скатертю. А руки ж то білі, ніжніі, засукані по-хазяйськи по лікоть, здаються чистішими од скатерті і ніжнішими од миткалевих рукавів — сяють крізь вечірню тінь, як свіжий сніг ранком надворі. Чи на те ж вони виховані, випестовані, щоб, покинувши високі князькі замки, застилати стіл козакові?

— Не честь, не слава хіба козакам, — каже господар, глядя на неї, — що в їх такії слуги? Сестро, небого, прошу ж до гурту. Сідайте да й не клопочітесь у мене в господі ні про що, як пани над панами. Вам usługувуватиме горда польська пані, високоіменитая княгиня!

А Череваниха каже:

— Ридван наш так налякав твою господиню, що коли б їй — у добрий час мовити — чого не сталось із переполоху. Може б, ізмити її свяченою водою, да нехай би наділа сорочку пазухою назад?

— Е, сестро! — одвітує Гвинтовка. — Мій голос підніме її і з домовини. Не вважай, що вона така смутна сьогодні: скажу тільки слово, так зараз розвеселиться, да ще й через шаблею поскаче. Наші козачки танцювали ж колись під лядську дудку.

Хто б то зміг розказати, що на ту пору діялось на серці в бідної княгині! Мабуть, привикла вже небога до такого глуму; уже й не плаче й не здихає. Слухає тее гордованне од свого чоловіка, так мов не про неї й річ; тільки часом здригнеться од його грізного голосу, як струна на бандурі.

— Боржій, боржій, жінко! — покрикує на неї Гвинтовка. — Докажи, що твоя висока порода на якесь-таки лихо тобі здалася. Давай нам якої-небудь настойки чи запіканки, тільки такої, щоб і старе помолодшало.

Принесла княгиня й запіканки, почала гостей шанувати. Мусила перше випити чарку сама, і тоді вже стала гостей обносити.

— Пийте тепер безпечно, дорогії гості, — каже господар, — ляшка вас не отруїть.

— А од їх роду — не во гнів твоїй жінці — се іноді й станеться, — каже Шрам. — Може б, і батько Хмельницький пожив іще на світі, якби не сватавсь із ляхами.

— Бач, моє золото, які твої земляки! — каже Гвинтовка. — Хвали Бога милосердного, що я тебе слобонив од їх. Хоть, може, мої липові світлиці й не те, що княженецькії замки, так хоть поживеш між православними християнами; усе-таки не так смердітимеш лядським духом, як позовуть на суд перед Бога!

— Та чи по-нашому ж вона молиться? — шепнула Череваниха братові.

— Отак, сестро! — одвітує той голосно. — Невже ж ти думаєш, що я мав би кателичку за жінку? Уже не знаю, що там у неї в душі сидить, а вона в мене і до церкви ходить, і хреститься по-нашому. Перехрестись, моє золото!

Княгиня перехрестилась, як дитина, і що то! Бачся, нічого не заважають слова, а Леся, да й сама Череваниха, на силу змогли дивитись без сліз на ту нещасливу невісту. Так, як бідний горобчик попадеться у руки хлоп'ятам та й не знає, за що над ним знушаються, а тії йому виспівують, як жиди Христа мучили¹, крутять да підкидають угору; так ся безталанна княгиня попалась тепер між козаки; і що там тії князі, сенатори да великі пани наробили, про що вона й не відала, за все тепер одвічає.

¹ Дітвора наша од старих баб перейняла, що ніби горобці, літаючи кругом розп'ятого Христа, цвірінькали: «Жив-жив!» А жиди, чуючи, що Він іще не вмер, знову Його мучили. За се дітвора й досі немилосердна на горобців і, як попаде в руки, то всяк мучить, виколує очі і вивертає ноги, приговорюючи: «А що, жив-жив? Оце тобі жив!» (Прим. авт.)

Тільки ото що посідали за стіл і Шрам поблагословив страву, як ось хтось одсунув знадвору кватирку і гукнув на всю світлицю:

— Пугу!

Шрам з серця аж ложку покинув, а господар замішавсь-замішавсь да й сам не знає, що йому робити. Як ось ізнов:

— Пугу! Чи ти спиш, пане князю, чи вже так завеличавсь, що не хочеш пустити доброго чоловіка і в хату?

— Просимо, просимо, пане добродію! — каже Гвинтовка. — І сіни, й хата перед тобою настіж.

— А собаки ж у вас не кусаються?

— От славно! А нащо ж співають:

Запорозький козак
Не боїться собак?..

— А кішки в вас не дряпаються?

— Бог з тобою, добродію!

— Тепер чортзна-як стало на Україні! — каже, усе-таки за вікном, голос. — Наш брат не у всякі двері й сунься.

— Коли не у всякі, — каже Гвинтовка, — так у мої і опівночі можна.

— Пане Матвію! — озвався тоді до його Шрам. — Так отсе ти так не братаєшся з запорожцями?

— Е, добродію мій! — каже, зачервонівшись з сорому, Гвинтовка. — Запорожець запорожцеві не пара. Се батько Пугач, старець, або дід кошовий. Із ким, із ким, а з їм ладити треба. Тепер на Україні усе так перевернулось, переплуталось і перемішалось, що навпростець нікуди не проїдеш. Утремо ми запорожцям носа, як колись візьме наша, а тепер поки що треба гладити за шерстю. Вони-бо в царя велике пошанованне мають і, чого хочуть, усе одержують.

— Не їздить же нам, пане-брате, із тобою одним шляхом, — каже понуро Шрам.

Як ось увійшов до світлиці батько Пугач, старий, довгоусий дідуган, із своїм чурою. У простих сімрягах, а сорочки чорні, як сопуха. Да господареві, мабуть, на сей час було байдуже, що не одягнені гості: забувши і своє панство, зустрів батька Пугача з таким привітаннем, мов той у найдорожчих кармазинах.

— Прошу ж, — каже, — за стіл до громади.

— Не сяду! — каже Пугач, стоя серед світлиці.

— Чому ж не сядеш?

— Тому, що в тебе добрим людям така честь, як собакам.

— Про яких се ти добрих людей говориш?

— Та хоч би й про тих, що за віз хворосту платять по дві пари волів. Та ось вони й самі йдуть до твого вельможного панства. Без мене ти їм не дав і приступу.

Увійшли міщане в світлицю да й стоять у порога.

— Ну, скажи, — каже батько Пугач, — за що ти в їх воли забрав?

— Щоб не рубали гаю, от за що!

— Та вони ж, коли хочеш знати, не в твоєму гаю рубали, а в городовому!

— У городовому, батьку! У городовому, пане! — загули міщане, кланяючись то Пугачеві, то Гвинтовці.

— От славно! — каже Гвинтовка. — З якого ж се часу моя займанщина стала городовим гаєм?

— Та це, пане, — одвітують, — по-твойому вона твоя, а по нашим магістратським записям вона наша біг зна з якого ще часу. Ще скоро батько Хмельницький вигнав ляхів та недоляшків з України, то зараз і дав нам привілей осягти під город поля, гаї і сіножаті, які самі улюбимо. Ще й досі є знаки, що позначили наші бурмистрове.

— Та се то ми знаємо, — каже Гвинтовка, — що ви того тільки й пасли, як би вхопити щонайкращий шматок із козацької здобичі! Козакам було тоді не до займанщин: козаки тоді бились із ляхами понад Случчю, понад Горинню да топились по багнах, а ви з своїми пикатими бурмистрами давай викроювати щонайкращі поля та сіножаті! Се то ми знаємо! Так, отже, ні! Козацький бунчук переважить бурмистерську патерицю! Пан полковник сам давав мені бунчука, щоб я його рукою займав собі займанщину, скільки за день конем об'їду. Цілий день не вставав я з своїми з коня, і тепер нехай ніхто не говорить, що се [не] моє добро!

— Послухай, пане князю, ти мене, старого Пугача, — каже поважно січовий дід. — Старий Пугач ні для кого в світі душею не покривить. Нехай міщане дечим і поживились од козаків у польську заверюху, та вже ж і козаки почали тепер нагинати їм шиї справді по-шляхетськи. Засівши в їх магістрати, в ратуші, старшина козацька орудує їх війтами, бурмистрами і райцями, як чортяка грішними душами. Коли тобі полковник дав займанщину, то нехай воно так і буде; тільки ж не обижай добрих людей, верни їм їх воли.

Помовчав трохи Гвинтовка да, глянувши на Шрама, й каже:

— Ні, нехай шукають їх у бурмистрів, що поробили в моїх гаях прикмети; а я докажу їм, що я в своєму добрі пан. Треба сим безшабельним гевалам¹ збити трохи пихи.

— Ох, швидко сі гевали зроблять вас гамаліками! — сказав тоді батько Пугач. — Не допоможуть вам ні шаблі, ні бунчуки! Дурні ви, дурні з своєю пихою, та й не каєтесь! Дітки мої! — обернувся до міщан. — Плюйте ви й на його гординю, й на його здирство! Ми вернем вам ваше добро десятирицею.

— О, спасибі ж тобі, батьку, що хоч ти за нас уступився! — кажуть міщане. — Просимо ж до нас на вечерю. Не погордуй уступити до нашої простацької господи. Прощай, пане князю. Прийде й на нашу юлицю празник.

— Потривай, пане добродію, — каже Гвинтовка, — я не хочу сперечатись із тобою через личаків. Нехай беруть воли к нечистій матері, а ти оставайсь вечеряти.

— Не до вечері тепер нашому брату, — одвітовав Пугач. — Будуть хутко наші сюди під Ніжень. Ось їдуть уже царські бояре; ми їх до Переяслава не пустимо. Гарний город і Ніжень для чорної ради. Дак не до вечері вже нам тепер.

І, не чекаючи відповіді, насунув шапку да й потяг із хати. Міщане за ним.

А Гвинтовка оставсь тепер перед Шрамом ні в сих ні в тих. Бачить, що вже Шрам розкусив його. Отже ще таки хотів замазати щілку то козацькими восклицаннями — на се був дуже здатен, — то лестивими привітаннями; да вже Шрама нічим не розважив. Насупивши брови, сидів старий за вечерю, а другі гості, бачивши, що він такий похмурний, і собі сиділи мовчки.

Узяла Гвинтовку досада; напавсь на бідолашну княгиню. А княгиня, не сідаючи за стіл, усе ходила слідом за дівчатами, що подавали до столу страви. Жодна страва не прийшлась йому до смаку: усе не так, усе йому на лядський лад приправлено. Давай коренити ляхів і всі їх звичаї.

А бідна княгиня, бачучи, як він розлютовався, аж тремтить уся, що та билина од вітру. Порядкує і сама не знає, що, куди і до чого; далі якось зачепила рукавом срібну коновку, повну вишнівки, да й розлила по всій скатерті.

А Гвинтовці, мабуть, аби найти приключку.

— Чортова кров! — крикне так, що аж вікна затремтіли, да й пхнув од столу княгиню. Бідна так і брязнула об землю.

¹ Гевал — хам, мужик. (Прим. авт.)

— Гей! Черті! — крикне Гвинтовка на свої слуги. — Візьміть ік бісовій матері сю лядську погань!

Вибігли дівчата з кімнати, підняли да й повели з світлиці свою панію.

Черевань поглядував на Шрама, що то він тепер скаже; а Шрам сидить понурый, буцім нічого й не бачить. Не сказав нічого й Черевань, і всі мовчки скінчили вечерю.

Шрам по вечері сказав тільки господареві, що завтра рано на зорі поїде в Батурин, а Петра оставляє, яко недугуючого, одпочивати у його в хуторі. З тим і порозходились на спочинок.

XI

Уставши вранці, пішов Петро у станю, а на стані вже панотцевого коня й немає: ще до світу махнув старий у нову дорогу; десь його й сон не взяв.

Тяжко було на серці моєму Петрові. Одна думка усюди його проводжала: жалковав на своє нещасливе кохання. Ось-бо спершу нудив світом, що горда дівчина на його байдуже; далі скілько-то перегоріло у його в серці огню од того несказанного жалю, що інший перед його очима взяв да й веде її до вінця; а тепер ще нове горе: знає, що вона його любить щиро, да треба розізнатись навіки. А Боже мій милий! Як би то й назвати тее щасте, щоб жити з нею в парі, як голуб із голубкою!

Так-то вже тому бідному козакові любощі очі затуманили, що, здавалось, тільки там, де вона, і сонце сіяє, і Божий мир красен, а без неї усюди тьма і пустиня.

Інший то, може б, не вважив, що панотець не благословить і що вже вона заручена другому; махнув би, може, з нею в дикі степи, на Хорольські хутори, да й насміявсь би над лихою долею. А Петрові й думку таку було страшно допустити у голову. Він добрий був син і щирый козак; лучче йому з нудги загинути, ніж панотця навік преогорчити і золоту свою славу гряззю закаляти. У його інша була думка: умислив собі, після панотцевої смерті, іти на Запорожже да, поробивши власним коштом човни, з охочими козаками турецькі городи плюндровати і жизнь свою по-лицарськи, на полі чи на морі, за християнську віру положити. А поки що уложив собі од Лесі якомога одбігати і на самоті перемагати тії нещасні любощі. Тим-то й тепер, походивши, посумовавши по стані, не схотів верта-

тись у будинок, щоб не зустрітись із своєю несудженою дружиною, а пішов своїм звичаєм блукати по пущі, чи не розжене свого смутку.

Взявши на ліву руку од дороги, пішов узенькою стежечкою, і як не звертав свої думки то на панотця, де то він обертається, то на тривогу по Україні, а серце знай своє шепче. Вже час немалий іде він пущею, коли ж виходить на лощину, гляне — кінець лощини із-за дерева димок. Сонце вже піднялось геть-то, так дим унизу поміж деревом синій, а вгорі наче золотий серпанок. Дивиться Петро, аж і огорожа, і хатка мріє оддалекі. Вже він хотів звернути набік, щоб не тривожити дурно чужих собак; коли ж гляне — іде супротив нього од хати середнього віку чоловік, у козацькій жупанині, а його під руку веде молода чорнява дівка. А чоловікові тому, мабуть, і не треба чужої підмоги; однімає од неї руку да й каже:

— Та ну, Настусю, к нечистій матері! Що ти мене ведеш, мов п'яницю з шинку? Я сьогодні хочу пограти конем по полю, а ти мене водиш, наче дитину. Геть, кажу, оступись!

Як же здивовався Петро, пізнавши Кирила Тура! (бо се він самий і був). І, дивне діло! Так йому зрадив, наче рідному братові; а що недавно бились на смерть, про те йому й байдуже.

І Кирило Тур зрадовався; привітався так, як із давнім приятелем.

— Поздоровляю, — каже, — по ліках! Ну, не думав я, щоб після такої руки ще ти дививсь на Божий мир. Та й сам я — мовити правду — не хотів би більш підійматись на ноги. Бог знає, чи трапиться вдруге так гарно вкластись спати.

— Не знать що ви говорите, братику! — каже йому дівчина, дивлячись люб'язненько йому в вічі і ще таки держачи його за руку.

— Мовчи, бабо! — сказав Кирило Тур. — Ваш брат у сьому не тямить сили. Вам жизнь іздається казнає-чим. Хата, піч, подушки — ото вам і все щастє. А козакові поле не поле, море не море, щоб ізнайти долю. Козацька доля в Бога на колінах. Туди і рветься наша душа, коли хочеш знати... Та чи з тобою ж про сі речі вести розмову? Я вже, братику, — обернувся Кирило Тур ізнов до Петра, — покидав зовсім сей світ, набитий бабами та всякими химерами, уже був і ногу поставив на поріг, щоб іти в далеку дорогу, так що ж? Учепились за мене добрі люде і таки вернули назад. Думають, куди яке добре діло зробили, що не дали вмерти!

Їм здається, що й нема вже в Бога нічого кращого над оцю мізерну жизнь; а от, у кого товку є хоть за шеляг, то всякому скаже, що вона не стоїть ніякогісінького жалю!

— Скажи ж мені, — перебив його мізкованне Петро, — як отсе ти опинивсь на сім боці?

— А так, — каже, — що взяли добрі люде та й давай няньчити, сповивати, купати, наповати усякими зіллями, а далі й сюди з собою завезли. Дуже тут мене треба! І куди ж утрапили? Якраз у хату до моєї матері! Тут уже баби як попали мене в свої лапи, то от, як бач, ніяким побитом не одка-раскаюсь. Притьмом кажуть, що я нездужаю; а я так нездужаю, що ведмеда б за ухо вдержав. Коли б не Божий Чоловік, то довелось би з нудьги пропасти між плаксивим бабством. Той, спасибі йому, розважить-таки інколи душу козацькою піснею та й на Божий мир дивиться по-людськи.

— А побратим же твій де? — спитав Петро.

— Побратимові, — каже, — моєму тепер доволі діла. Хочемо задати перцю городовій старшині, так шатається тепер по всіх усядах, наче ткацький човник по основі. Нап'яли братчики вам добру основу; витчуть вам таку сорочку, що ні руками, ні ногами не повернете.

— Слухай, брате, — каже Петро, — коли казати, то кажи ясно, а не загадками.

— Кажи йому ясно! — засміявшись, мовив запорожець. — Який тепер чорт скаже тобі що-небудь ясно, коли звідусюди нахмарило? Виясниться вам хіба тоді, як заторохтить грім та заблискає блискавиця. А вже до сього недалеко. Казав побратим, що вже над Остром, у Романовського Куті, наші і кош заложили. Сьогодні, тривай, чи і сам Іван Мартинович не прибуде з отаманнем; а к завтрьому ік ранку щоб і бояре царські не над'їхали. Чорний люд збирається під Ніжень, як сарана. Кажуть, у Ніжені під раду великий урожай на кармазини...

У Петра од таких речей аж мороз пішов поза шкурую. Перш усього подумав він про свого панотця і вже хотів був бігти до хутора, щоб його сповістити, да згадав, що панотець у дорозі. Друга його думка була про Лесю: боявсь, щоб як-небудь і їй у козацьких чварах не досталось, а ще більш боявсь, щоб Кирило Тур, під сей каламутний час, удруге не вкрав її, так як у Києві. Що ж тут чинити?.. «Заведу про неї річ із запорожцем!» Да й натякнув про Лесю.

— Ге-ге-ге! — каже, зареготавши, запорожець. — Не-вже ти ще й досі не викинув з голови тії дурниці? Мені

здавалось, досить пустити чоловікові з піввідра крові, щоб одумавсь, аж, мабуть, ні! Мабуть, вас няньки вже змалечку загодовують такою кашею, щоб і з сивим волосом не перестав чоловік липнути до баб!

— А ти, вразький приди́усе, — каже, сміючись Петро, — невже б то занедбав дівчину, що бивсь за неї, мов скажений?

— Пху! — аж плюнув з серця запорожець. — Став би я тепер думати про таку пакость! Один тому час, що чоловік іскрутиться. Тепер давай мені хоч копу таких дівчат, то їй-богу, — от велике слово «ї й - б о г у» — усіх оддам за люльку тютюну!

Полегшало в козака на душі.

— Ну, куди ж, — каже, — отсе ти ідеш?

— Та от бач, Божий Чоловік звелів мені проходжуватись по пущі, а баби мої... се сестра моя, коли хоч знати, а там у хаті ще й мати є... так баби мої не ймуть віри, що я одужав. Та вже я їм сьогодні докажу, що пора їм од мене одчепитись: осідлаю коня та проїду по полю так, щоб аж ворогам було тяжко, як мовляв Черевань. А що пак Черевань?

— Тут із нами у Гвинтовки, — каже Петро.

— Дак ми з тобою сусіде, — сказав запорожець. — Ну, братику, будемо ж тепер жити мирно, коли тільки проживе тепер [мирно] хоч одна душа на Україні. А поки що ходімо лиш у хату та поснідаймо.

Петро на те ізозволивсь. А в хаті вже поралась коло печі стара мати: пекла млинці на сніданне.

— От і моя ненька старенька, — сказав Кирило Тур, да й каже матері: — Коли хоч, нене, знати, що се за козак, так се той самий, що разом нас із ним нашпиговано під Києвом.

А Петрові шепче на ухо:

— Я не скажу їм, що не який враг і нашпиговав мене, як не ти; а то дивитимуться на тебе бісом. Сі баби ніяк не збагнуть, що сьогодні можна з чоловіком рубатись на всі заставки, а завтра гуляти вкупі по-братерськи. Не знать як дивляться на Божий світ. Сказано — баби.

Стара неня була радесенька, що в сина трапивсь знакомий гість, і зараз почала його трактовати. Миттю подала на стіл гарячих млинчиків, сала кусок положила на кружечку і мисочку сметани поставила; ще й пляшку перчаківки достала з полиці.

— От як мене втішив на старість Господь милосердний! — каже до гостя. — Не думала я вже бачити довіку свого синка, свого ясного сокола!

І обняла Турову голову, і поцілівала його в чуприну.

— Годі, годі, мамо! — каже запорожець. — Ти б, здається, тільки й робила, що няньчилась із мною. Я вже й так боюсь, щоб через тебе товариство мене не одцуралось. Скажуть: «Іди собі геть: нам таких маміїв не треба!»

— А ти ще таки не перестав думати про ту прокляту Січ? — сказала мати.

— Паніматко! — крикне запорожець. — Не давай волі язику, коли хоч, щоб я прожив у тебе в хаті ще хоч півдня! Як можна узивати проклятим славне Запорожжє!

— Щоб воно тобі запалось! — каже крізь сльози мати. — Узяло воно в мене, наче сира земля, чоловіка — не знала я щастя замолоду; а тепер візьме ще й сина — не дознаю я щастя й при старості літ!

— Ну, що ти вдієш із сими бабами! — каже, засміявшись, Кирило Тур. — У їх щастєм зоветься чортзна-що! Ну, давай лиш нам, нене, по чарці, то, може, повеселішаємо. Тепер Січ буде недалечко: у Романовського Куті. Правда, й туди вашому брату все одно — дзусь! Так я сам іноді до вас навідаюсь та часом ще і гостинця привезу.

— Не треба мені кращого гостинця, як ти сам, сину мій коханий! — каже мати.

— Чому не Маруся! — одвітує Кирило Тур. — Так не для баб же создав Господь козака. Є в його що-небудь краще робити, ніж сидіти отут та втирати млинчики. А млинці важні! Нічого сказати, важні млинці!

Тільки що се сказав, як ось під вікном затупотять коні, а хтось у вікно по-запорозьки:

— Пугу! Пугу!

Жінки обидві так і затремтіли. Уже їм не впервинку було се низове пуганне, тільки ж ніколи не було їм так страшно.

— Ох, моя матюanko! — крикне Кирилова сестра. — Чого ж се мене такий страх ошиб? Хто се такий, мій братику?

А запорожець їй понуро:

— Се вже, сестро, приїхали по мою душу.

— Ох, лишечко! — заквилила мати. — Що ж оце ти сказав, мій синочку?

— А ось, — каже, — добрі молодці самі тобі розкажуть, коли ще не догадалась.

Як ось двері одчинились, і лізе в хату, тяжко переступаючи через поріг, батько Пугач, а за ним його чура.

— А здоров, вражий сину! — так привітав кошовий дід Кирила Тура. — Як ся собі маєш? Добрих послав тобі Господь гостей, та чим-то їх уконтентуєш! Прощайсь лишень, дияволів сину, з матір'ю та з сестрою, бо вже недовго рясст топтатимеш!

— Батечки мої, голубчики! — крикне, злякавшись, Кирилова мати. — Що ж оце ви з ним хочете робити? Не зоставляйте мене сиротою на старості, не однімайте в мене мого світу, мого сонця!

А батько Пугач на неї й не дивиться да знов до Кирила Тура:

— А що, вражий сину! Зоп'явсь уже на ноги? Одпас уже товсту мармизу? Поїдьмо лиш до коша на розправу. Ти думаєш, ми дурно насипали Божому Чоловікові шапку телярів? Пакосник ти паскудний! Плюгавець! Загладиш ти в нас сьогодні увесь сором, що наробив товариству! Убирайсь лиш, гаспедський сину! Сідлай коня! Тебе б треба, взявши за шию, вести до обозу на вірьовці, як собаку, та вже я честь на собі кладу: пограй уже, так тому й бути, в остатній раз на коні!

Ні живі ні мертві слухали такі речі мати й сестра Кирилова; далі, наче їм хто ніж устроїв у серце, повалились на землю, да й припали до ніг батькові Пугачеві, да плачуть же так гірко, да молять, щоб не однімав у їх остатньої радості.

— Гетьте к нечистій матері! — крикне жорстокий запорожець. — Якого біса лазите передо мною? Не я над ним суддя: все товариство з їм правуватиметься!

Тоді Кирило Тур піднявсь із-за столу да й каже веселим голосом:

— Казнає-що робиш ти, батьку! Хто ж таки лякає так жінок? Аже ж і в тебе, тривай, була мати: не вовчиця тебе на світ породила! Сідайте лиш та підкріпляйтесь, чим Бог послав, а я ось осідлаю коня, одягнусь, та й поїдемо. Мамо, сестро! Годі вам не знать чого убиватись! Хіба ви не знаєте жартів запорозьких? Наш брат і жартує так по-ведмежи, що іншого й до сліз доведе.

Не знали сердешні, чи йняти, чи не йняти віри Кирилу Турові, однак стали трошки спокійніші. Дивляться мовчки на грізного свого гостя, на батька Пугача, чи не скаже він хоть словечка м'якшого, чи не всміхнеться до них. Ні, білі його брови страшно насупились. Попустивши вниз сивий довгий ус, поглядовав він на Кирила Тура, як хижий орел на ягницю.

А Кирило Тур буцім на те й не вважає.

— Чого ж, — каже, — ви поторопіли? Батько пошутковав, а в їх уже й душі не стало. Давайте лиш млинців гарячих, а я ось пошаную гостей перчаківкою. Я вам казав, що пограю сьогодні конем по полю. Ну, приїхали за мною козаки, та й годі. А вони вже й розпустили губи. Ех, бабська натура! А ще просять — зостанься з ними жити. Що за життя козакові з такими плаксами!

Батько Пугач сів за стіл, поблагословивсь да й почав уплітати млинці. Кивнув на чуру, і чура сів коло його да й прийнявсь за сніданне.

А Кирило Тур вийшов із хати і почав звати свистом свого коня з гаю. Кінь пасся на волі округ хати. Розумна була животи́на: зараз прибігла, зачувши хазяйський посвист.

Почав Кирило Тур збирати зброю да, щоб заспокоїти паніматку, що мовби́то в нього на думці нема нічого смутного, ідучи мимо вікон, завів козацьку пісню повним да розлогим голосом:

Ой коню мій, коню! Заграй підо мною
Та розбий тугу мою:
Розбий, розбий тугу по темному лу́гу
Козакові та молодому...

Тільки не втрапив неборак вибрати добре пісню: вона ще більш завдала туги старій козацькій неньці. Покинувши дочці своє поранне коло печі, сіла сердешна мати кінець столу да так же то гірко почала плакати, що й старе запорозьке серце трохи пом'якшало.

— Не плач, нене: дурно сльози тратиш, — сказав батько Пугач.

А Кирило, ідучи знов мимо вікна, співає свою пісню, да таким же то смутним оддавсь на сей час у хаті його голос!

Ой згадай мене, моя стара нене,
Як сядеш увечері їсти:
Десь моя дитина на чужій стороні,
Та нема од неї вісти!

Сковорода перевернулася і покотилася на долівку в Кирилової сестри. Кинулася бідна голубонька до матері, обняла да й заголосила:

— Матусю, моє серденько! А що ж ми тоді в світі робитимем, як не буде в нас Кирила?

А та, безталанна, за слізьми й світу Божого не бачить і слова не промовить.

Аж ось іде в хату Кирило Тур, удаючи з себе такого веселого молодця, що ти б сказав — він на весіллі прибравсь. Глянувши на сей плач да обніманне, став серед хати, здвигнув плечима, руки розставив да й каже:

— Ну що ти з сими бабами чинитимеш? І поранне покинули! Уже правда, що тільки нагадай козі смерть! Що ж! Хіба мені самому пекти млинці для пана отамана? Годі, кажу, вам рюмати; не де в біса дінусь, вернусь іще сто раз до вас, нікчемне ви бабство!

— Ну лиш, підперізуєсь, — каже батько Пугач, — я довго ждати не буду. А ти що за чоловік? — обернувся до Петра.

Той мовчки дививсь на все, що перед ним діялось. Сказав йому своє ім'я й прізвище.

— А! — каже. — Син того навісноголового попа, що мішається не в своє діло. Ось ми вам хутко втремо носа: Іван Мартинович уже під Ніженем; навчить він вас панувати та гетьманувати!

Знайшов би Петро, як одвітовати мужиковатому січовому дідові, якби коли перше; а тепер довга хвороба охолодила йому кров, що мусив він лучче змовчати, ніж ізмагатись без пуття із завзятим дідуганом.

Скоро одягсь Кирило Тур, зараз батько Пугач із своїм чурою встав, помоливсь до образів, подяковав за хліб, за сіль да й пішов із хати.

А Кирило Тур уклонивсь матері да й каже веселенько:

— Прощай, матусю! Прощай, сестро! Прощай і ти, брате! — обернувся до Петра да й пішов боржій із хати.

Матері й сестрі здалось, що бачать його уже востатнє; кинулись за ним, хотіли хоть обняти його на прощанне. А він скочив на коня да й почав його крутити да кидати на всі боки, що ні мати, ні сестра не одважились ухопити коня за поводи або за стремена.

— Коли ж тебе, брате, ждати нам у гості? — спитала сестра.

А він їй:

Тоді я прибуду до вас у гості,
Як виросте трава на помості.

Да, стиснувши коня острогами, і помчавсь од них, наче той вихор. За ним повіявсь і батько Пугач із своїм чурою. А бідолашні вернулись у хату да й заголосили, наче по мертвому.

— Не вбивайсь, паніматко, — каже тоді Петро, — може, ще все гаразд буде. Романовського Кут недалеко: Кирило, може, хутко й вернеться.

— Як виросте трава на помості, — шепче сама собі сестра Кирилова.

— Голубчику мій! — сказала Петрові стара Туриха. — Зроби ти мені, нещасливій матері, таку ласку, піди до Романовського Кута, до тих проклятих запорожців, та подивись, що вони з ним робитимуть. Ох, мабуть, він провинивсь перед товариством! А в їх нема ні крихти жалості. Піди ти, мій голубе сизий, та сповісти нас, що вони з ним чинитимуть! Хоч звісточку нам передай, чи ще він є на світі.

— Добре, — каже Петро (жаль йому було сердешної бабусі), — піду, — каже, — немов принесу вам потішну звістку.

— О, поможи тобі, Господи! — кажуть разом обидві да й випровадили його з молитвами.

XII

Урочище Романовського Кут і мала дитина показала б у тій околиці, а найбільш тепер, як усяке говорило про Йвана Мартиновича (а він стояв кошем у Романовського Куті). Зробила той Кут якась річка самотека, павши у річку Остер, у лузі. Росли там над водою старі дуби з березами; вони й місце скрашали, і холодок запорозьким братчикам давали.

Ще оддалеки зачув Петро глухий галас, мов на ярмарку. Підійшов ближче — аж справді тут неначе ярмарок. Назбиралось люду незчисленна сила, і все то була сільська чернь мужики, що позіходились грабовати Ніжень, як приобіщав їм Брюховецький. Обідрані кругом, у чорних сорочках: мабуть, самі бурлаки да гольтяпаки, що, не маючи жодного притулку, служили тільки по броварнях, по винницях да ще по лазнях грубниками. У іншого сокира за поясом, у того коса на плечі, а другий притяг із колякою. Аж сумно стало Петрові, як розібрав, що-то воно єсть отся купа голоти.

Поміж людьми сям-там стоять бочки з пивами, ширіт-васи з медами та з горілкою, вози з мукою, сала́, пшона і всякі припаси. Усе то настачили, усердствуючи Івану Мартиновичу, ніженські міщане за те, що каже: «Не знатимете під моєю булавою жодного козака або козацького старшини над собою паном: усі будемо рівні». (Добре він порівняв Україну!)

Ніхто ні в кого не питавсь тут, що їсти або пити: усякому була своя воля — роби що хоч, як у себе в господі. Повикопували в землі здоровеннії печі, запалили огні. Тут у винницькій кадці місять тісто трое разом ногами, а там печуть цілого вола, а там у здоровенних казанах варять на таганáх да на катрягах кашу. Дим, наче хмара, ходить понад головами. Інші тільки те й роблять, що пораються коло бочок да потчують усякого, хто стоїть або йде мимо, а інші вже лежать повивертавшись, як у холод мухи. Безумна якась радість у всякого в очах і в рiчах. Усюди знай викрикують: «Іван Мартинович, батько наш любий!» Зніме вгору в одній руці чарку чи ківш, а в другій шапку з голови да й репетує, що Іван Мартинович і день і ніч побивається за людським щастем.

А тут кобзарі швендяють поміж людьми, іграють на кобзах, на бандурах, да співають усяких пісень. Пробираючись проміж купами, надививсь Петро усячини. Отсе тут буде юрба, що знай танцюють та сміються. Побравшись у боки, вибивають під бандуру гопака веселії злидні; а коло їх, повитягувавши шиї, стоять кругом да дивляться, чудуючись, наче на вертеп абощо. А там стоять, збившись у купу, понурі голови. Потупивши очі, похилившись на кий або на косовища, старі гольтяпаки слухають кобзаря. Грає він їм, сидячи посеред, підобгавши ноги, як ляхи Україну плюндровали або як батько Богдан збирав козацтво поміж людом да ставав супротив дук і шляхти. Інші, підвипивши вже добре, прегірко плакали, слухаючи пісню; тільки і між веселими, і між смутними купами одна ходила з серця до серця думка: Брюховецького величали другим Хмельницьким, що іще раз стає за Вкраїну супротив її ворогів і дарує мирові волю.

Минаючи і тих, що скачуть, і тих, що плачуть, Петро протовплавсь усе дальш, чи не вздрить червоних жупанів запорозьких. Що глибше в кут, то все був люд одягніший, були тут уже й міщане в личаках і в синіх каптанах, було й городове козацтво в блакитних да в зелених жупанах, а кармазинні шаровари або жупан запорозький хоть би один. Дійшов він і до самого коша, до віщóвого раднього місця. Тут скрізь було вирівняно і посипано піском гарно. Не видно було ні димних печей, ні бочок, ні возів з припасами; тільки козацькі намети кругом стояли. І сюди й туди, і вдовж і впоперек знай швендяють люде. Гомін такий, як у тих бджіл у ульні. Тепер тільки постеріг Петро, що запо-

рожці тут не одрізнялись одежею од простої сіроми. Знати їх було хіба по довгому оселедцю з-під шапки да по шаблях і пістолях: шаблі й пістолі були в деяких дорогії.

Зупинивсь і розглядає добрих молодців, чи не вздрить Кирила Тура. Аж дивиться — іде збоку чоловік середнього росту й віку, а за їм і по боках його ціла юрба усякого люду — і запорожці, і городове козацтво, і міщане, і прості мужики-гречкосії. «Іван Мартинович! Іван Мартинович!» — знай круг його гукають. Петро й постеріг, хто се такий, і почав придивлятися, що там за Брюховецький. Що ж? Він думав, що сей пройдисвіт ізробивсь тепер таким паном, що й через губу не плюне, думав, що весь у золоті да в блаватасі; аж де тобі! Чоловічок сей був у короткій старенькій свитині, у полотняних штанях, чоботи шкапові попротоптувані — і пучки видно. Хіба по шаблі можна б догадуватися, що воно щось не просте: шабля аж горіла од золота; да й та на йому була мов чужа. І постать, і врода в його була зовсім не гетьманська. Так наче собі чоловік простенький, тихенький. Ніхто, дивлячись на його, не подумав би, що в сій голові вертиться що-небудь, опріч думки про смачний шматок хліба да затишну хату. А як придивишся, то на виду в його щось наче ще й приязне: так би, здається, сів із ним да поготорив де про що добре да мирне. Тільки очі були якісь чудні — так і бігають то сюди, то туди і, здається, так усе й чигають ізпідтишка чоловіка. Іде, трошки згорбившись, а голову схилив набік так, наче каже: «Я ні од кого нічого не бажаю, тільки мене не чіпайте». А як у його чого поспитаються, а він одвітує, то й плечі, наче той жид, підійме, і набік одступить, що ти б сказав — він усякому дає дорогу; а сам знітиться так, мов той цуцик, ускочивши в хату.

Отакий-то був той Брюховецький, такий-то був той гадюка, що наварив нам гіркої на довгі роки!

— Дітки мої! — каже тоненьким, ницим голоском. — Чим же мені прохарчати вас, чим вас зодягти? Бачте, я й сам увесь оббивсь, як крем'ях!

— Батько ти наш, Іване Мартиновичу! — озвались запорожці. — Аби твоє здоров'є, а ми між добрими людьми не загинемо.

— Їй-богу, правда! — крикне, покриваючи всіх, один міщанин. (Хто ж той міщанин? — київський Тарас Сурмач. Наїхало до Іванця виборних з усіх городів на чорну раду.) — Їй-богу, — каже, — правду добрі молодці гово-

рять! Та аби твоє, пане гетьмане, здоров'є, а ми тебе і хлібом, і одежею обмислимо — і тебе, і твоє товариство, не попускай тільки нас нікому ув обиду!

— Ох, Боже мій милосердний! — каже, здихнувши, Брюховецький. — Нащо ж і живе наш брат запорожець на світі, коли не на те, щоб стояти за православних християн, як за рідних братів своїх? Чи нам золото, чи нам срібло, чи нам панські будинки треба? Не про те ми, братці, гадаємо. Аби добрим людям було добре жити на Україні, а ми проживемо і в злиднях, проживемо і в землянці, на одному хлібі та воді. Сказано: «Хліб та вода — то козацька їда».

— Їй-богу, так воно й є! — кричать міщане й мужики. — Запорожець ради нас усяку нужду в Січі приймає, білої сорочки зроду не бачить: як же нам не любити, братці, добрих молодців? Як нам не волити Івана Мартиновича собі гетьманом?

А Брюховецький каже:

— Дітки мої! Господь з вами і з вашим гетьманством! У нас у Січі чи гетьман, чи отаман, чи так собі чоловік — усе рівний товариш, усе християнська душа. То тільки ваша городова старшина завела так, що коли не пан, то й не чоловік. Не про гетьманство наш брат запорожець думає: думає він про те, як би та як допомогти вам у вашій тяжкій долі! Серце моє болить, дивлячись на ваше убозтво. За батька Хмельницького текли по Україні медовії ріки, люд убиравсь пишно та красно, як мак у городі; а тепер достались ви таким старшинам та гетьманам, що скоро й шкуру з вас іздеруть. Над вами, мої дітки, воістину справдились святії словеса: «Хіба не багатії вас утискають? Хіба не вони тягнуть вас на суди? Хіба не вони зневажають ваше добре ім'я, уживаючи вас хамами та рабами неключимими?»

— Їй-богу, так! Їй-богу, так! — репетує кругом сірома. — Проклятії кармазини швидко видеруть у нас душу з тіла, не то що! Коли б не ти, батьку гетьмане, заступивсь за нас при лихій годині, дак хто б нас і пожалував!

А Брюховецький знов до запорожців:

— Ви знаєте, моє товариство миле, мої рідні братчики, у яких саєтах, із якими достатками прийшов я до вас у Січ. І де ж те все подівалось? Чи я пропив, чи прогайнував? Ні, не пропив я, не прогайнував, не промантачив, не проциндрив без пуття: усе спустив з рук, аби б тільки як-небудь прикрити ваші злидні. Немало пішло мого добра і по Гетьманщині. Як та бідна курка-клопотуха, що знайде

зернятко — да й те оддасть своїм курчаткам, так і я все до остатнього жупана пороздавав своїм діткам. А тепер от і сам обголів так, що й пучки лізуть із чобіт — доведеться незабаром ходити так, як лапко́. Що ж? Походимо й без чобіт, аби моїм діткам було добре.

— Батьку ти наш рідний! — кричать кругом ледве не скрізь сльози. — Дак лучче ж ми збудем усе до остатнього рам'я та справимо тобі такі сап'янці, що і в царя немає кращих!

— Господь з вами, мої дітки, Господь з вами! — каже, здвигаючи плечима і одступаючи набік, ниций Іванець. — Ви, може, думаєте, що я, так як ваші нашійники, стану драти з вас шкуру, аби б тільки в мене на ногах рипали сап'янці? Не доведи мене до сього, Господи! Везли колись за мною в Січ жупани й сап'янці возами, везли золото і срібло мішками, а я все збув із рук, аби моїм діткам було добре!

— От гетьман! От батько! От коли ми діждались од Господа ласки! — гукають кругом Іванця міщане, козаки й мужики.

А він, мовби нічого й не чує, іде собі смирененько, згорбившись.

Юрба провалила тим часом мимо Петра. Хоть би й рад він був послухати, на які ще хитрощі підніматиметься [ся] ниця душа, так за народом нічого було не видно й не чутно.

Тільки тепер пораховав Петро, чого стоїть Брюховецький; тепер тільки постеріг, яку яму копає він городовій старшині! Окаянний пройдисвіт так усіх оманів, так по душі були темному людові тії лукавії ухвátки, тії тихі, солодкі речі, те нібито убожество, що всяк за його поліз би хоть на ніж. Аж дивно стало моему козакові, що то чоловік зможе, як захоче! Химерний той Іванець морочив голови людськії, мов не своєю силою; мов який чарівник-чорнокнижник, ходив він поміж миром, сіючи свої чари.

Загадавсь Петро, зажуривсь про лиху українську долю, забув, чого й прийшов сюди, у Романовського Кут. Як ось ударили в бубни, а скрізь по віщовому місцю почали гукати окличники: «У раду! У раду! У раду!»

Усі заметушилились і почали тягтись туди, де бито в бубни. Боржій за всіх поспішали в раду братчики.

— Чого се б'ють у віщові бубни? — питає один братчик другого, пробираючись проміж людом.

— Хіба не знаєш? — одвітує той. — Судитимуть Кирила Тура!

Схаменувсь тоді Петро і пішов боржій за двома запорожцями, не одрізняючись од їх до самого суднього місця. Пощастило йому так добре стати, що через козацькі голови усе було видно. Посеред суднього колеса стояв Кирило Тур, потупивши очі, а кругом його усе братчики. Миряне й собі перлись наперед, щоб подивитись на запорозький суд, да не таківські були низовці, щоб пропустили до суднього колеса кого не треба. Ставши плечем поуз плече, рядів у три, чи що, уперлись у землю ногами, і вже як не товпились іззаду городові козаки з міщанами й поспільством, не звузили вони ні на п'ядь порожнього посередині місця. Хто бажав що побачити або почути, то хіба через голови побачив; а багато людей, позлазивши на дуби, звідти дивились.

У першому ряду видно було Петрові Брюховецького з гетьманською булавою. Над їм військові хорунжі держали бунчук і хрещату корогов. Коло його, по праву руку, стояв військовий суддя з патерицею, а по ліву — військовий писар з каламарем за поясом, з пером за ухом і папером у руках; а далі по боках довгоусії діди січовії. Сі вже хоть за старістю жодного й уряду не держали, а на радах їх річ була попереду. Не один із їх і сам бував кошовим на віку, так тепер їх шановано й поважано, як батьків. П'ятеро їх стояло, як п'ятеро сивих, волохатих голубів, похиливши тяжкії од думок голови. Курінне отаманне і всяка старшина докінчали первий обід віщового колеса. Усі були без шапок: сказано — в судньому місці.

Розпочав суд над Кирилом Туром батько Пугач. Виїшовши з ряду, уклонивсь він на усі чотири сторони низенько, потім іще оддав особо один поклон гетьманові, да дідам, да отаманам по поклону — і почав говорити голосно й поважно:

— Пане гетьмане, і ви, батьки, і ви, панове отаманне, і ви, братчики, хоробрії товариші, і ви, православні християне! На чім держиться Запорожже, як не на давніх, предковічних звичаях? Ніхто не скаже, коли почалось козацьке лицарство. Почалося воно ще за оних славних предків наших варягів, що морем і полем слави у всього світу добули. Отже ніхто з козацтва не покаляв тої золотої слави — ні козак Байда, що висів у Цареграді на залізному гаку, ні Самійло Кішка, що мучивсь п'ятдесят чотири годи в турець-

кій каторзі, — покаляв її тільки один ледащиця, один паливода, а той паливода стоїть перед вами!..

Да взяв Кирила Тура за плечі, да й повернув на всі боки.

— Дивись, — каже, — вражий сину, в вічі добрим людям, щоб була іншим наука!

— Що ж сей паскудник учинив? — став ізнов глаголати батько Пугач до громади. — Учинив він таке, що тільки пху! Не хочеться й вимовити. Знюхавсь поганий з бабами і наробив сорома товариству на всі роки. Пане гетьмане, і ви, батьки, і ви, панове отаманне, і ви, братчики! Подумайте, порадьтесь і скажіте, як нам сього сорома збутись? Яку б кару ледачому пакосникові здекретувати?

Ніхто не виривавсь із словом; усі ждали, що гетьман скаже. А діди кажуть:

— Говори, батьку гетьмане; твоє слово — закон.

Брюховецький скорчивсь у три погібелі да й каже:

— Батьки мої рідні! Що ж здолаю видумати путнє своїм нікчемним розумом? У ваших-то сивих, шановних головах увесь розум сидить! Ви знаєте всі стародавні звичаї і порядки — судить, як самі знаєте, а моє діло махнути булавою, да й нехай по тому буде. Недармо ж я вас вивів із Запорожжя на Україну: порядкуйте по-стародавньому, як самі знаєте; судіте і карайте, кого самі знаєте, а я свого розуму супроти вашого не покладаю. Усі ми перед вашими сивими чупринами діти і дурні.

— Ну, коли так, — кажуть діди, — то чого ж довго міркувати? До стовпа та киями!

Гетьман махнув булавою. Віщове колесо заворушилось. Раді кінець.

Горопаху Кирила Тура зв'язали вірьовками да й повели до стовпа, що стояв недалеко. Прив'язали бідаху так, щоб можна було повертатись на всі боки, ще й праву руку оставили на волі, щоб можна було бідоласі достати ківш да випити меду або горілки; бо так водилось у тих химерних низовців, що коло стовпа тут же й горілка стоятиме у діжечці і калачів решето — раз для того, щоб, завдавши голові хмелю, не так тяжко було горопасі кінчати жизнь, а вдруге, для того, щоб охотніш козаки брались за кий. Тут-бо й кий лежав оберемок. Отсе ж усякий братчик, ідучи мимо, зупиниться коло стовпа, вип'є коряк меду чи горілки, калачем закусить, візьме кий, ударить раз виноватого по спині — да й пішов своєю дорогою. «А вже в їх таке

було прокляте заведеніє, — розказують, було, старосвітські люде, — що як сім раз одважить киякою, то хліба більш не їстимеш». Рідко-рідко траплялось, що жоден братчик до ковша не доторкався, а проходив мимо, мов і не бачив нічого. То, було, простоїть бідний тімаха своє врем'я, одв'яжуть — да й прав. Тільки, щоб заслужити таку ласку в товариства, треба було козакові не знать яким бути лицарем. Правда, й Кирило Тур був у Січі не послідуший, був козак-душа, а не братчик, да й вина ж його була дуже тяжка: більшої вини й не було, здається, в запорожців над оте скаканне в гречку. Тим-то інший братчик, хоть і жаловав дуже козака, да, щоб не розплодивсь такий гріх між молодиками, ішов і бравсь за кий. Хіба вже, зглянувши на Кирила Тура, перемагав своє жорстоке запорозьке серце. Знаєте, чи раз же то доводилось укупі яку пригоду на диких полях терпіти або один одного з біди визволяти? Так, згадавши старовину, братчик і руку опускав, і, мов не він, од стовпа одходив.

Ще ж до того беріг Кирила Тура од лихої халепи й побратим його, Богдан Черногор. Сей, ходячи круг стовпа, одного зупинить покірним проханням, другому пострікне про яку-небудь Кирилову послугу, а на іншого блазня то й посвариться; то такий, знаючи черногорське завзяте, і одійде, мов кіт од сала, хоть би й рад горілки покуштовати. Благаючи іншого отамана, аж слізьми обливався вірний Турів побратим; а в Січі великого стояло таке щире побратимство.

Як ось іде просто до стовпа батько Пугач. Сього похмурного дідугана не посмів Богдан Черногор нічим пострікнути, а де вже на нього сваритись? Хоть же б його й бажав бламати, то й язик не ворочається. Так як молодий цуцик ховається під ворота, побачивши старого сусідського бровка, так бідний черногорець оступивсь геть, даючи дорогу жорстокому дідові. А той прийшов до стовпа, випив коряк горілки, іще й похвалив, що добра горілка, закусив калачем, узяв у руки кий.

— Повернись, — каже, — сякий-такий сину!

Сердега повернувся, а він йому так одважив києм по плечах, що аж кістки захрумтіли. Однак Кирило Тур показав себе добрим запорожцем: і не зморщивсь, і не застогнав.

— Знай, ледащо, як шанувати козацьку славу! — сказав батько Пугач, положив кий да й пішов собі геть.

Дивлячись оддалеки на запорозький прочухан, Петро помірковав, що не багато Кирило Тур видержить таких гостинців. Жаль йому стало нетяги; підійшов до нього, чи не дасть якого завіту сестрі да матері.

А Богдан Черногор думав, що він хоче попробувати, чи кріпкі в Тура плечі; заслонив свого побратима спиною, схопивсь за шаблюку да й каже:

— Море! Я не попущу усякому захожому знущатись із мого побро! Доволі й своїх братчиків.

— Багацько ж, мабуть, і в тебе в голові мозку! — каже Кирило Тур. — Пустити його, се добра людина: у багно тебе не втопче, як зав'язнеш, а хіба з багна витягне. Здоров був, братику! Бач, як гарно в нас трактують гостей? Се вже не гарячі млинчики, пане-брате! Вип'ємо ж по коряку меду, щоб не так було гірко.

— Пий, брате, сам, а я не буду, — каже Петро, — щоб ще ваші діди не звеліли оддячити тобі києм.

— Ну, бувайте ж здорові, братці! — каже Кирило Тур. — Вип'ю я й сам.

— Що сказати матері да сестрі? — поспитав Петро.

Згадавши про матір та про сестру, Кирило Тур похилив голову, далі й каже з пісні:

Ой которий, козаченьки, буде з вас у місці,
Поклоніться старій неньці, нещасній невісті;
Нехай плаче, нехай плаче, а вже не виплаче,
Бо над сином над Кирилом чорний ворон криче!

— Се таки й станеться з тобою, превражий сину! — каже, підходяючи, один січовий дід; а за ним іде ще троє. — Не вповай, — каже, — на те, що молоді тебе обходять; ми й самі тебе вкладемо, ось дай лиш випити нам по коряку горілки.

Да й узяв коряк; зачерпнув, випив, покректав да, взявшись за кий, і каже:

— Як вам здається, батьки? Я думаю, дати йому раз по голові, та й нехай пропадає ледащо!

— Ні, брате, — каже другий дід, — ніхто з нас не зазнає, щоб коли-небудь бито виноватого по голові. Голова — образ і подобіє Боже: гріх підіймати на неї кия. Голова нічим не винна; із серця ісходять помишленія злая, убійства, прелюбодіянія, любодіянія, татьби, а голова, брате, нічим не винна.

— Дак що ж, брате, — каже третій дід, — коли того проклятого серця дубиною не достанеш? А по плечах не

добити нам сього вола й обухом. А шкода пускати на світ такого гріховода: і так уже чор'знає на що переводиться славне Запорожжє.

— Послухайте, батьки, моєї ради, — каже четвертий дід. — Коли Кирило Тур видержить сей прочухан, то нехай живе: такий козарлюга на що-небудь здасться.

— Здасться? — каже, ідучи мимо, батько Пугач. — На якого біса здасться такий гріховодник православному християнству? Бийте його, вразького сина! Шкода, що мені нельзя більш братись за кий, а то я молотив би його, поки б увесь цебер горілки випив. Бийте, батьки, превражого сина!

Тоді діди випивали один за одним по коряку горілки, брали кий і давали Кирилу Турові по плечах. Сили в старих руках було в їх іще доволі, що аж плечі хрумтіли. Інший давно б уже звалився із ніг, а Кирило Тур видержав усі чотири кий, не покривившись; іще, як одійшли діди, і шуткував із своїм гостем.

— Добре, — каже, — парять у нас у січовій лазні, нічого сказати! Після такої припарки не заболять уже ні плечі, ні поясниця.

— Що сказати твоїй паніматці? — питається ще раз Петро.

— А що ж їй сказати? — одвітує Кирило Тур. — Скажи, що пропав козак ні за цапову душу, от і все. А прикмету над моїм скарбом знає побратим. Одну часть оддасть він старій неньці та сестрі; другу одвезе у Київ на братство; там мене спокусив гріх, нехай же там моляться й за мою душу; а третю одвезе у Чорну Гору: нехай добрі юнаки куплять собі олив'яного бобу та чорного пшона, щоб було чим пом'янути на лицарських грецях Турову душу.

— Кріпись, побро, — каже Богдан Чорногор, — більш ніхто не зніме на тебе руки. От незабаром ударять у казани до обіду; тоді одпустять тебе, да й будеш вольний козак.

Мусив Петро подождати до обід, чи не потішить матері да сестри Кирилової доброю звісткою. Ходючи по віщовому місцю, постеріг він, що не один тільки чорногорець обороняв Кирила Тура: багато братчиків, зустріваючись із другими, брались за шаблю, мов вимовляли: «Ось тільки поквапся на горілку, то виціджу я її з тебе хутко!» Як же вдарили в казани до обіду, тоді ціла купа запорожців кинулась до Кирила Тура; одв'язали од стовпа, обнімали і поздоровляли по бані.

— Ну вас ік нечистій матері! — каже Кирило Тур. — Коли б самі постояли в стовпа, то одпала б охота обніматись!

— А що, дияволів сину! — каже, підходячи, батько Пугач. — Смачні кії кошовії? Може, тепер плечі болять так, як у того чорта, що возив ченця в Єрусалим? На, вражий сину, приложи оце листє, так завтра мов рукою зніме. Бито й нас де за що замолоду, так знаємо ми ліки од сього лиха.

Роздягли братчики Кирила Тура, а в Петра аж мороз пішов поза шкурою, як побачив він білу його сорочку, що сестра-жалібниця шила й мережила, усю в крові; іще й поприкіпала до ран. Кирило Тур аж зуби зціпив, щоб не стогнати, як почали оддирати її од тіла. Батько Пугач сам приложив йому до спини широке якесь листя, помазавши чимсь липким.

— Ну, — каже, — тепер ходи здоров, та не скачи в гречку, а то пропадеш, як собака!

Тоді братчики з веселим гуком підняли діжки з медом та з горілкою, узяли стужку з калачами да й повели Кирила Тура до обіду.

Обідали добрі молодці на траві, під дубами, усякий курінь особе, із своїм курінним отаманом. Діди обідали в гетьманському курені; тільки батько Пугач прийшов на трапезу до Кирила Тура, і то вже була велика честь усьому куреневі. Кирило Тур уступив йому своє отаманське місто, а сам сів коло нього. Два кобзарі, сидючи навпроти їх, іграли усяких лицарських пісень і виспівували про Нечая, про Морозенка, про Перебийноса¹, що здобули на всьому світі несказанної слави; виспівували і про Берестецький рік, як козаки бідовали да, бідуючи, серце собі гартовали, — і про степи, і про Чорне море, і про неволю і каторгу турецьку, і про здобич да славу козацьку; усе поважним словом перед товариством викладавали, щоб козацька душа і за трапезою росла угору.

Поблагословив ото батько Пугач до трапези; усі взяли за святий хліб, усяк вийняв з кишені ложку (бо січовикові без ложки, що без люльки, ходити не годилось); як ось Кирило Тур, озирнувшись кругом, і каже:

¹ *Перебийніс* — Кривоніс Максим (?—1648), полковник Запорозького війська, прославився під час походів козаків проти Кримського ханства і султанської Туреччини в 30—40-х роках XVIII ст., у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр.

— Ех! братчики! Мені памороки забито киями, а в вас, мабуть, ізроду в голові клочче. Коли ж се в світі видано, щоб випроводити гостя з коша натщесерце?

— Пане отамане! — кажуть. — Борони нас, Боже, од такої скнарості! Про якого се ти гостя глаголеш?

Коли ж тут саме і йде Богдан Черногорець із Петром.

— Ось мій гість! — каже Кирило Тур. — Се, коли хочете знати, син паволоцького попа, той самий, що, як стукнувся із мною за Києвом, то аж поле всміхнулось.

Раді були усі братчики, побачивши Шрамового сина. Давно вже вони чували про його лицарство. Інші, уставши, обіймали його, як брата, другі потіснялись, щоб було йому місце.

— Сідай біля мене, синку, — каже батько Пугач. — Ти добрий козак. І батько твій добрий козак, тільки здурів на старість. Коли б ще й йому тут не склалось лиха, бо на раді без біди не обійдеться.

— Що буде, те й буде, — каже Петро, — а буде те, що Бог дасть.

— Що? Може, думаєш, ваша візьме? — крикнув грізно супротив його батько Пугач. — Чортового батька візьме! Не дурно ми вчора з Іваном Мартиновичем стрічали царських бояр, а вже стрічали ми їх не з порожніми руками. Перевернемо ми догори усю вашу старшину!

— Знаєш що, батьку! — каже йому Петро. — Шкода, що молодому старого не до ладу вчити, а я сказав би тобі гарну гуторку: не хвались та Богу молись!

— Молились, козаче, ми вже йому добре, — одвітує батько Пугач, — уже Господь усі душі привернув до нашої сторони. Підвернемо тепер ми під корито ваших полковників та гетьманів; заведемо на Україні інший порядок; не буде в нас ні пана, ні мужика, ні багатого, ні вбогого; усе буде в нас обще... Е, козаче, — каже знов ласкавим голосом, — да в тебе, бачу, нема ложки! Що то не нашого поля ягода! У вас, городових, усе не по-людськи робиться: їдять із срібних мисок, а ложки при душі катма. Зробіте йому, хлопці, хоч із бересту або з скоринки ложку, а то скаже батькові: «Там вражі запорожці голодом мене заморили». І так уже старий пеклом на нас дише.

На обід у запорожців мало подавали м'ясива, а все тільки рибу. Добрі молодці, як ченці, м'яса не любили. Посуда була вся дерев'яна: і чарки, й корякі — усе з дерева. Тра-

пезуючи, добре тягнули братчики горілку, мед, пиво, однак ніхто не впивсь, так-то вже повтягувались.

Більш од усіх пив на сей раз Кирило Тур: хотів, мабуть, бідаха завдати собі хмелю, щоб не так боліли плечі, да й хміль не подолів його. Зробивсь тільки дуже веселий, і як устали з-за обід да як почали братчики танцювати під бандуру, він і собі пішов навприсядки; качавсь колесом і виробляв такі викрутаси, що ніхто б і не подумав, що сього козака бито недавно киями. Запорожці не навітшались із такої терпеливості.

Петро мій після обід хотів іти додому, так Кирило Тур придержав його да й каже:

— Постривай, брате, і я поїду. Після такої бані не довго покріпишся. Перед товариством сором кволитись, а дома заляжу до завтрього.

От, погаявшись іще трохи, звелів Кирило Тур осідлати двоє коней, да й поїхав з коша, шепнувши щось побратимові. Дорогою Кирило Тур точив усякі баляндраси, далі й каже:

— Приставай, брате, в запорожці. Якого тобі чорта трапити літа між тим навісноголовим городовим козацтвом?

— А що ти думаєш? — каже Петро. — Я вже й сам не раз про це мізковав.

— От люблю козака! — мовив запорожець. — Якого біса доживешся ти в городах? Городи твої швидко вже догори ногами стануть.

— Що вже й споминати про се, Кирило? — каже Петро. — Сам я бачу, що біда надходить звідусюди. Однак скажи мені щиро, нехай би хто, а ти вже чого йдеш против Сомка?

— Ех, і ти ж голова! — одвітує Кирило Тур. — Хто ж против його йде? Що я вкрав у його молоду, се ще лихо не велике. Молодої йому зовсім не треба: інше готується йому весілле! Та й не одному йому. Заграють вашій городовій старшині у запорозьку сопілку так, що затанцюють нехотя. Уже що наші братчики задумують, чи добре, чи лихе, так швидше воду в Дніпрі зупиниш, ніж їх. Хоч греблі гати, хоч мости мости, вода прорветься: ні порадою, ні силою не переможеш нашого товариства. Лучче пливи, куди вода несе... Побачимо, що станеться з вашою Україною, як приймуться няньчити її такі няньки!

— Не доберу я толку в твоїх речах, — каже Петро. — Що за охота тобі мене морочити? То заговориш буцім щиро,

то знов туман у вічі пустиш. Покинь хоть на часинку своє січове юродство. Я чоловік без хитрощів: чому ж би й тобі не говорити просто?

Запорожець зареготав.

— Ой, козаче, — каже, — козаче! Та хіба ж на світі єсть хоч одна проста дорога? Думаєш іти просто, а зайдеш чорт знає куди! Хотілось би чоловікові чесно положити живот за віру християнську, а лукавий підлізе та й уплутає не знать у які тенети. Хотілось би чоловікові не стояти на путі грішників, не ходити на совіт нечестивих, не сидіти на сідалищі губителів, так що ж? Не всякому рівнятись із Божим Чоловіком. У того й думка, й серце у законі Господньому, поучається він закону Божому день і ніч, а в такого ледачого, як я, хоч би думка і так і с'як, так серце не туди тягне...

— Куди ж тебе тягне серце? — спитав Петро. — Невже котюга знов думає про сало, дармо що натовкли вже пиною об лаву?

— Пху! — аж плюнув з досади запорожець. — Ти йому образи, а він тобі луб'є! Голодній кумі хліб на умі. Згинь ти з своїми бабами! Доволі чоловікові і без них смутку.

— Ну, а куди ж би тебе ще тягнуло серце? — каже Петро.

— Куди б воно мене тягнуло! — каже запорожець да й здихнув так важко, що Петро аж усміхнувся: думав — яка вже нова вигадка.

А Кирило Тур мов і не чує його сміху, смутно похилив голову, ніби й забув за товариша, да й почав собі читати напам'ять із Єремії (Петро, слухаючи, аж здивовався): Чрево моє, чрево моє болить мені, смущається душа моя, терзається серце моє. Не умолчу, яко глас труби услишала душа моя, вопль раті і біди. Доколі зріти імам біжущих, слишащ глас трубний? Понеже вожді людей моїх синове буйнії суть і безумнії; мудрі суть, еже творити злая; благо же творити не познаша... Ух! — каже, здригнувшись. — Братику, мені не знать що показалось... Проклятий прочухан зачинає кидати мене в трясцю. Та ось і моя хата. Засну, дак усе минеться.

Приїжджають до хати, а назустріч їм вибігають мати і сестра Кирилова. Як же то зраділи сердешнії, то й розка-

зати не можна! Одна бере за поводи коня, друга тягне за- порожця з сідла, а він тільки всміхається.

— Бачте, — каже, — я вам казав, що нічого журитись! Та вже, мабуть, вас так Бог створив, щоб усе киснути.

Хочуть його обняти, а він руками їх одпихає:

— Ні вже, — каже, — сього не буде. І так братчики тро- хи не прогнали з куреня, що провонявсь, кажуть, бабою.

А Петру шепче:

— Тепер мені так до обнімання, як грішнику до горя- чої сковороди.

Хотів Петро зараз іти додому, так Кирило запросив на чарку горілки; да й стара неня і сестра Кирилова, кланяю- чись, просили, щоб хоч заглянув у хату.

— Ну, паніматко! — каже Кирило Тур. — Давай же нам тепер такої горілки, щоб і сам диявол зайшов у голо- ву! Та давай цілу боклагу; таким лицарям, як ми, пляшки й на одного мало.

Як же внесли з комори горілки, Кирило Тур, замість щоб шанувати гостя, узяв боклагу да й почав цму́лити з неї, як воду. Мати, боячись, щоб він не перепивсь, хотіла одняти боклагу, а він:

— Геть, мамо, геть! Чоловік не скотина, більш відра не вип'є.

І почав знов цму́лити, поки, знемігшись, упав без па- м'яті на землю. Усі стривожились, а один Петро тільки знав, що сьому за причина. Він поміг жінкам підняти Ки- рила Тура з землі і положити на перину; далі попрощавсь і пішов до Гвинтовчиного хутора, міркуючи про все, що чув і бачив.

XIII

Тим часом Шрам паволоцький, занедбавши свою ста- рість, поспішав, мов простий гонець, до Батурина. Сонце ще не вирізалось із-за левад, як переїхав він Ніжень; іще тільки деколи просвічувало крізь берези. Іще народ і до череди не вигонив. Шрам і рад, що ніхто його не бачив, бо в ту смутну годину інший опияка не побоявсь би вхопити і попового коня за поводи, питаючи, чия сторона. Як ось чує над шляхом у гаю гомін.

Одні кричать:

— На шаблях!

А другі:

— На пістолях!

— Куля лукава: кладе правого й виноватого, а з шаблею — кому Бог погобдить.

— Ні, шабля — чоловіча сила, а куля — суд Божий.

— Та ось панотець їде, — крикнули інші, — нехай він нас розсудить.

Дивиться Шрам, аж у гаю зійшлась купа люду чимала. Одні ж у кармазинах і при шаблях, а другі в синіх каптанах та сіряках, без шабел, тільки декотрі держать рушниці да коси на плечах.

— Чого отсе, — питає Шрам, — попередили ви сонце, щоб зчинити гвалт? Хіба ще мало буч по Україні?

От деякі пошাপковали його да й кажуть:

— Зібрались ми, панотче, на Божий суд; нехай Господь розсудить людську кривду.

— Яка ж, — питає, — сталася кривда і од кого?

Кажуть:

— Та от, бач, полюбив молодець дівчину, ну і дівчина не од того. Молодець же нашого міщанського роду — син нашого війта, а дівчина, бач, роду шляхетського — дочка пана Домонтовича. От і заславсь молодець до дівчини; а в сватах пішли неабиякі люде — бурмистрове та райці магістратській. Дак що ж би ти думав, панотче? Як привітав їх пан Домонтович? Розлютувавсь, мов на свою челядь, назвав хамами, личаками. «Не діждете, — каже, — і рід ваш не діжде, щоб Домонтович оддав дочку за гевала!»

— От як розвеличалась ледача шляхта! — перехопили тут інші з синьокаптанників. — Се тії, що впрохались у батька Хмельницького на Україну! А якби не пустив, то попрпадали б з голоду в Польщі!

— Цитьте, цитьте, горлатії ворони! — озвались тут деякі з кармазинів. — Дайте й нам що-небудь вимовити. Невже ви хочете, щоб за вашого війтенка отець силовав одним-одну дочку?

— Який, — кажуть, — враг просить його силовати? Вона з дорогою душею піде!

— Чого ж се так? — одвітують кармазини. — А може, й гарбуза втелющить!

— Гарбуза? Ні, не гарбузом тут пахне, коли сама дала війтенкові каблучку.

— Годі, годі квакати! — кажуть кармазини. — Побачимо ось, чия візьме.

— Розводьте бійців! — кричать інші.

— Як же їх розводити, коли не згодились, чи на пістолях, чи на шаблях? Нехай розсудить панотець. Скажи нам, будь ласка, панотче, — обернулись до Шрама, — як лучче дознати суда Божого, чи пістолями, чи шаблями? От брат стає за сестру, а жених за себе і за все міщанство. Коли жених поляже, нехай потішаться кармазини; як же поляже кармазин, тоді дочку нам подавай, хоч лусни! Не сховаєшся од нас ні за високими ворітьми, ні за привілеями!

— О, щоб вас Господь побив праведним громом! — каже тоді Шрам.

— За що се ти нас так проклинаєш? — каже, зумившись, громада.

— О голови, сліпії і жорстокі! — глаголе знову Шрам. — Як збирається на небі хуртовина, то й звірюка забуде свою ярость; а ви перед самою бурею заводите криваві чвари!

І помчавсь од них неობзир.

У Борзні заїхав Шрам одпочити до сотника Білозерця. Білозерець був старосвітський сотник, іще-то з тих, що перші озвались потиху до батька Богдана: «Єднай, батьку, Україну, а ми тебе виручимо». Так знав його Шрам добре, і були вони приятелі.

Тільки що доїжджає до воріт, аж сотник виїжджає з двору. Пізнав Шрама і сам не знав, що робити од радості.

— Ну, батьку, — каже, — у саму годину завітав ти до нас у гості!

— Бачу я й сам. Бодай лучче нічого не бачити!

— Куди ж отсе?

— Да в Батурин же, до навісного діда Васюти.

— Е, уже раду рушили!

— Як?

— А так. Ось заїдьмо лиш до господи.

Заїхали, ввійшли до світлиці, сіли кінець стола. Тоді Білозерець і почав розказовати.

— Так і так, — каже. — Навісноголовий Васюта коверзовав-коверзовав, далі таке вигadaв, що ледве й сам не пропав. «Присягайте мені, — каже, — на послушенство гетьманське, а не присягнете, то тут вам і капут!» Наустив вражий дід піхоту да хотів так придавити у Батурині старшину, щоб і не писнула. От як у нас тепер завелось!

— Да чого доброго й ждати од такого, що полизав лядських полумисків? — каже Шрам. — Уже коли ти був раз

Золотаревським, то Золотаренком ізнов не будеш!
Ну, що ж старшина?

— А старшина, — говорить Білозерець, — почала його усовіщувати: «Побійся Бога! Чи тобі ж довго жити на світі? Нехай би молодшії гетьмановали. Ей, пане полковнику! Не удавай Сомка на Москву зрадником! Держись за його, то ще й сам, і всі ми поживемо з упокоєм». Куди! Розходивсь наш дідуган: «Скоріш у мене волосся на долоні виросте, ніж переяславський крамар буде гетьманом! За мене бояре на Москві тягнуть, за мене Брюховецький з запорожцями стоятиме. Ось я послав уже посланці до Зінькова». — «Не йми, — кажуть йому, — віри запорожцям: вони тебе учевидьки ошукують. Приїжджають до тебе з Січі задля узяття тільки подарунків. Ми тебе гетьманом, ми тебе гетьманом оберемо! А там своє на умі. Хіба не знаєш, яким вони духом на городову старшину дишуть? Се в їх обичай давній!» Де тобі! І слухати не хоче. Як ось і гонці з Зінькова. «А що?» — «Еге! — кажуть. — Прощайсь, пане полковнику, з гетьманством. Там запорожці таке провадять, що аж слухати сумно». — «А князь же що?» — «А що князь? Князь із запорожцями запанібрата, а твої подарунки прийняв у сміх, бо в його й свого доволі». Васюта й руки попустив. Тоді старшина за його, а піхота й собі потягла за старшину; та до того прийшлося, що трохи сам Васюта не наложив головою. Як ось од Сомка лист до Васюти.

— Од Сомка? — питає Шрам, здивовавшись.

— Од його самого, од Якима Сомка.

— Із Переяслава?

— Ні, із Ічні. Сомко вже в Ічні.

— Не сподівавсь я, — каже Шрам, — щоб Сомко так скоро переміг себе.

— Еге! — одвітує Білозерець. — Крута година наступила. Пише до Васюти: «Во ім'я Боже, ти, пане полковнику ніженський, і всі, під його рукою будучії, послухайте мого голосу, не погубляйте отчизни. Чи вам, — каже, — лучче оставатись під рукою свинопаса Іванця, чи під лицарською рукою переяславського Сомка? Забудьмо всякі чвари. Не час нам тепер враждовати, час за козацьку честь постояти. Я, — каже, — жду в Ічні. Хто єсть вірний син своєї отчизни, збирайтесь до мого боку. Не попустимо гетьманської булави в ледачі руки...» Бачить тоді Васюта, що нікуди дітись, давай старшину до Ічні прохати, да й рушили всі

з Батурина. І я отсе, дещо впорядковавши, туди ж їду. Так намовились між себе, щоб уже всіма голосами Сомка обрати і присягу йому виконати, і при йому всім стояти.

— Так чого ж гаятись? — каже Шрам. — На коней да до Ічні!

— Господи! — сказав, дивуючись, Білозерець. — Чи тебе Господь сотворив із самого заліза, чи що? Ні рани, ні літа тебе не одолівають.

А Шрам йому:

— Як треба рятувати Україну, байдуже мені і літа, й рани. Обновиться яко орля юність моя. На коня, на коня! Нічого гаятись!

— Да вгамуйсь, Бога ради! Хоть дух переведи, хоть чарку горілки випий да закуси.

Сяк-так осадив Білозерець Шрама. Шрам уже й сам тоді почувсь, що треба дати собі пільгу.

Виїхали з Борзни. Чи проїхали з десятків верст, чи ні, як назустріч гонець до Білозерця, щоб простовав уже під Ніжень.

— Військо гетьманське пішло, — каже, — туди ще зранку, а Сомко-гетьман з Васютою і з іншою старшиною тож із Ічні рушили. Уся старшина присягу виконала Сомкові на послушенство в ринковій церкві ічанській, да, почувши, що вже бояре під Ніженем, просто з церкви на коні, да й рушили до Ніженя.

— Заворушились наші! — каже Шрам. — Слава тобі, Боже! Ну, не тратьмо ж часу й ми.

Повернули коней на Ніженську дорогу; їдуть спішно. Виїжджають на Ічанський шлях, недалеко од Ніженя, аж глянуть — і Сомко з Васютою їде. Старшина за ним купую. Повітавшись, Шрам зараз і питає:

— А що, пане гетьмане, яково?

— Не журись, батьку, — каже Сомко, — усе буде гаразд. Уже як ми з паном Золотаренком узялись за руки, то нехай устоїть проти нас хто хоче. Лубенський, Прилуцький і Переяславський полки я виправив з Вуяхевичем під Ніжень, а Чернігівський буде туди сьогодні на ніч. Чого ж ти іще супишся?

— Ти кажеш, пане гетьмане, що з Вуяхевичем полки виправив? — питає Шрам.

— З моїм генеральним писарем, — одвітує Сомко.

— Да то-то ж! Не дав би я йому гетьманського бунчука під таку годину.

— Е, батьку! — каже Сомко. — Тобі-бо вже дуже зневірились люде.

— А ти, синку, дуже багато їмеш їм віри. Я чував про Вуяхевича дещо негарне.

— Е, годі! Ти мого Вуяхевича не знаєш. Ніхто лучче його не вміє гамовати козаків: тим я й дав на сей день йому бунчук, а не іншому.

— Похмурна, похмурна година! — каже сам собі Шрам.

— Не така ще, як тобі здається, — сказав Сомко.

— Дай, Боже! А що ти скажеш про поспільство, що купиться коло Ніженя, нехай Бог криє, наче як було на початку Хмельнищини? Се все брюховці!

— Нічого не скажу. Мені більш їх жаль, ніж досадно; більш досадно, ніж страшно. Поки в мене в таборі козаки да гармати, я ні про що й гадки не маю. Ти думаєш, може, мене дуже засмутили миргородці да полтавці з зінківцями? Не засмутили вони мене, а преогорчили. Не те мені шкода, що три полки одпало, а те, що честь, правда поламана.

«О, голову ти моя золота! — подумав Шрам. — Коли б то так усі, як ти, держались честі да правди! А то на кого не зглянеш — усяке, мов звірюка, про свою тільки шкуру да про свій берліг дбає».

Уїхали в місто. Тільки що переїхали Галатовку-урочище, аж ось перегородила їм дорогу процесія: несли мертвого.

Питається Шрам:

— Кого ховають?

Кажуть:

— Війтенка.

— Що сьогодні з Домонтовичем на Божий суд ставав?

— Того самого. Не послужила фортуна горопасі. Тільки стялись на шаблях, зараз так і положив його вражий кармазин.

— Е, ні-бо! — перебив тут хтось ізбоку. — Перше Домонтовиченко влучив війтенка по лівій руці — кров так і задзюркотіла. Мій батько сам там був, дак розказував. Шарпонував та й каже: «Годі, буде з тебе!» А війтенко: «Ні, або мені, або тобі не жити на світі!» — «Дак нехай же, — каже, — Господь успокоїть твою душу», — та й почав налягати ще більш на війтенка. Поплямував його скрізь ранами. «Ей, — каже, — годі! Пожалуй сам себе!» А той маха та й маха наосліп, аж поки дано йому так, що й покотивсь, як сніп.

— Нехай, нехай! — каже ще один, ідучи мимо. — Візьме колись і наша!

Дивиться Шрам, аж за труною того вйтенка трохи не весь Ніжень піднявся; і все самі міщане: жодного в кармазинах. Дивиться Васюта, аж за міщанами сунуть і козаки ніженські; і все тільки товариство: жодного сотника ні отамана. Ідуть, утупивши очі в землю, і мов не бачать ні гетьмана, ні Васюти з старшиною. Шрам тільки похитав головою. Нічого не сказав і Сомко, дивлячись, що козаки, замість табору під містом, опинились на вйтенкових похоронах, наче в свого полковника, да ще під такий великий час. А старшина тільки між собою зглядувалась. Зрозумів, мабуть, щось і Васюта; бо, скоро перейшли похорони, зараз, одклонившись гетьманові, повернув до свого двору. Старшина Ніженського полку теж роз'їхалась по дворах; а з других полків поїхали за Сомком до табору. А табір Сомків стояв під Ніженем, за Біляківськими левадами.

Доїжджають до табору, аж у таборі ще оддалеки чути гомін, галас. Приїжджають ближче, аж округи табору жодних бекетів. Козаки змішались, як у бразі гуща; той туди, той туди йде, а жодного порядку між ними немає. А тут ще почало темніти, так Сомкове вйсько — наче те море, що спереду ще хоч видно, як хвилі ходять, а дальш, у темноті, так уже тільки реве да бурхає.

Добравшись до свого намету, Сомко зараз звелів позвать перед себе Вуяхевича. Кинулись шукати його по табору, та не так-то його й знайти у такій мішанині. Сомко напавсь на підручників генерального писаря, сердивсь, кричав; далі бачить, що тим серцем мішанині таборовій не запобігне, розіслав старшину по всьому обозові козаків гамовати, а сам сів на коня і поїхав поміж наметами. Шрам їхав за ним, похмурний, як ніч, що надходила.

Аж ось і генерального писаря уздріли. Той давно вже їздив по табору, гамуючи козацтво, тільки од його гамовання іще гірш підіймався гомін.

— Вражі діти! — кричить. — Пічкури! Навчимо ми вас старшину шанувати! Не будете ви в нас копилити губу, як тії запорожці, що всі в їх рівні. Порівняємо ми вас так, що й не захочете. Мало чого не буває, що запорожцям усюди своя воля, що з ними старшина й гетьман запанібрата. Пожалуй! У їх нема ні вбогих, ні багатих; так на те ж вони запорожці, козаки над козаками. А ви що? Мужики! Тая ж мужва! Да ми вас, вражих дітей, батогами! Ось нехай лиш рушать раду — ми вас повернемо в земляну роботу! Дамо ми вам знати козацькую вольность!

Так вигукував військовий писар, і байдуже йому, що круг його наче море іграє. І, так як от хвилі розходяться перед байдаком, а ззаду знов, буркочучи, зливаються, так тії козаки спершу розступляться, щоб дати дорогу писарському поїзду, як же проїде, то й зачнуть іззаду вигукувати:

— Чи чуєте, що пан писар глаголе? Ми мужва! Нас ба-тогами! Сипати вали по городах нас приставлять! Дак ми будемо працювати, а старшина одпасувати боки, орудуючи нами? І так ще мало нам зневаги? Вали сипати? Не діждуть же вони сього! Не діждуть, не діждуть! — гукали ще голосніше тії, що були дальш од писарського поїзду.

А військовий писар, хоть і чув, да не озирався. Він своє козакам провадив.

— Пане писарю, — каже Сомко, перестрівши його. — Що отсе в тебе за порядок? Хіба на те я дав тобі бунчука? А той уклонивсь, правда, низенько, да й каже:

— Та от, пане ясновельможний, яке тут лихо. Недалеко звідси табор запорозького гетьмана...

— Гетьмана! — крикне Сомко, що аж покрив увесь галас. — Хіба в тебе й опріч мене єсть гетьман? Так убирайся ж до його їздити на свинях! — і вирвав у його з рук бунчук гетьманський.

Почувши Сомків голос, зараз круг його всі замовкли.

— Гетьман, гетьман прибув! — пішло скрізь по таборові; і, скоро рознеслась така чутка, зараз деякі бурли схаменились, подумали про свою голову. Сомко-бо жартів не любив. Щирий і незлобивий був лицар, да вже ж як і допечуть йому, то стережись тоді кожен. У таборі в нього або в поході знай свою лаву — не так, як у інших. Тим-то й били сомківці неприятеля всюди, де тільки стинались. Знали, чого стоїть Сомко, усі старії, значні козаки; а військова чернь про те байдуже: їй аби воля. От під сю-то волю й під'їхав Іванець із своїми запорожцями, і пішло усе, як у казані кипіти.

— А що, пане гетьмане? — каже Шрам. — Може, ще й тепер за свого писаря заступишся?

Сомко тільки махнув рукою і поїхав до свого намету.

— Дай лиш, сину, мені свого бунчука, — каже Шрам, — я ліпше од якого-небудь недоляшка в тебе попорядкую.

Сомко оддав йому мовчки.

«Бідна козацька голово! — подумав сам собі Шрам. — Отак-то завсігди доводиться нам та честь да слава! Збоку дивляться люде, дивуються, що блищить, сіяє, а в серце

ніхто не загляне. Тут день і ніч мізкуєш розумом, не знаючи спочинку, а тут під боком гадюки сичать і на твою душу чигають».

Так собі мізкуючи, обійшов він з бунчуком увесь табор і всюди постановив варту, щоб ніхто вночі з табору не вештався, і до табору нікого без оклику не звелів пускати. Да й ні на часиночку не дав собі одпочинку. Де козаки чи кашу варили, чи круг огнища з салом на спичках сиділи, тихії речі не про що вже, як про чорну раду, ведучи, він до їх і пристане; і як спом'яне старого Хмельницького, як тоді в козаків була воля й дума єдина, то козацтво наче й протверезиться. А іншій громаді Христову притчу розкаже, схиляючи буї душі до кротості да до любові; то козаки, так як тії бджоли од кропила, погудуть та й осядуть.

І добре б воно було; може б, Шрам і до кінця козаків утихомирив; так, отже, як за тим сіятелем по ниві, так і за Шрамом паволоцьким слідом ходив диявол і всівав плéвели в пшеницю. А той диявол не хто був, як полигач Брюховецького — Вуяхевич. Надувшись, мов той сич, проходив він із своїми підручниками мимо козацької купи і, бачся, нічого злого й не діє, тільки то там, то сям щонебудь блявкне, да так же то козаків гірким словом зневажає, так їм те нещасне панство да гетьманство в вічі тиче, що козаки, прислухаючись, тільки уси кусають. І як от рибалка, їздячи човном, кукольв́ан розсипає, так той по-тайний зрадця Вуяхевич розсипав гіркі слова в козацькі душі.

Аж ось наступила темна, глуха ніч; і добре й зле опочило. Чи спав же то Сомко-гетьман, чи ні, а Шрам не змигнув оком і на годину. Ніхто б не розказав, ніхто й не списав би всіх його думок. З тяжкою од клопоту головою ходив він од варти до варти, частенько поглядаючи против Романовського Кута. А в Романовського Куті широкі дуби од огнищ світяться; через поле чути глухий гомін; ячать здалеку людськії голоси, наче та хвиля на морі перед лихою бурею.

XIV

Розкажемо ж тепер, що діялось у дому в Гвинтовки, як отак працював наш паволоцький Шрам. Мабуть, тоді вже така година була, що й тут якось не було ладу ні між жінками, ні між чоловіками. У жіночій громаді не йшла в лад

ота княгиня, жона Гвинтовчина. Одно, що вона пані великого коліна, а друге, що з діда, з прадіда вона ляхка й католичка, так уже тут як не підходить, а не потоваришиш щиро.

А в чоловіків вийшло своє безладде. Череваневі було якось дивно, що Гвинтовка наче іншим чоловіком зробився. Знав він його замолоду добре. Жвавий був козак. Як, було, пустить Хмельницький по Польщі зағони, то вже ніхто дальше його не пробереться; і говорять, було, козаки: «О, далеко наша Гвинтовка досягає!» І чи вже в компанії, чи що, так Гвинтовка друзяка, да й годі. Тим-то й полюбив його Черевань і сестру в його засватав. Отже й тепер він, бачся, той же, да ні: усе в його стало якось хистко, і слово його хоть і бойке, да не таке тверде й щире, як правдиво козацьке слово. Простий був чоловічина Черевань, а й йому стало розумно, що тут щось да не так.

— Як отсе, Михайле, в вас учинилось, — питається Гвинтовка в Череваня, — що ти свою Лесю заручив за гетьмана?

— А чом же, бгате, — каже Черевань, — чом нам не заручити дочки хоч би й за гетьмана? Хіба ж ми зроду з гетьманами хліба-солі не їли?

— Хто ж се говорить? — сказав Гвинтовка. — Дочка моєї сестри зуміє показати себе на всякому місці; тільки що зробили ви діло спішно, да коли б воно не вийшло смішно!

— Проти чого се ти закидаєш? — питає Черевань.

— Против того, що тепер, під сю заверюху, того й гляди, що спіткнешся...

— Нехай, бгатику, — каже Черевань, — спотикаються наші вороги, а не пан Сомко!

— Ге-ге! — Гвинтовка йому. — Спотикались і луччі од твого Сомка. Виговський, здається, добре сидів на гетьманському столі — отже Га дяцькі пункти і того зопхнули. А кажуть, що Сомко хоче теж із москалем по Га дяцьких пунктах торговатись. Коли б свого не проторговав! От Іван Мартинович ліпше видумав, що без торгу береться до гетьманства. Тим-то й цар його, кажуть, у великому пошанованню має.

— Іванцеві, бгате, — Черевань Гвинтовці, — нічого торговатись: він давно вже чортяці душу запродав, так йому тепер чи турок, чи православний — усе однаково. Ось побачиш, коли він од царя не перейде до турка!

Не ждав Гвинтовка од свого зятя такого одвіту. Нічого, однак же, не промовив. Буцім і не він, повів свого гостя оглядувати господарство. Там токи, повні збіжжя, там овечі кошари, там млини з ставами, там по луку ходить табун коней; усього надбав собі Гвинтовка, на всю губу був пан. Дивовався, розглядаючи все те, Черевань: який-то його шуряк учинивсь дука! А сам собі подумав: «У мене нема ні таких гаїв, ні таких широченних лугів, ні таких вишняків; да зате жоден міщанин київський не подивиться скоса на Хмарище; і поки стоятиме на магістраті башта з дзигарями, поти ніхто не скаже, що Черевань не по праву зайняв Хмарище. За готові лядські дукати купив я його в магістрата, і всяке знає, що за ті дукати збудовано магістратську башту».

Огледіли, вернулись. Аж ось приїхав із Ніженя сотник, Гордій Костомара.

— Що ти, — каже, — тут, пане осауле, сидючи дома, робиш? Там у місті коїться лихо!

— Яке ж там у вас лихо? — питає повагом Гвинтовка.

— Міщане, — каже, — гуляють з козаками.

— Ну, бгатику, — озвався Черевань, — дай, Боже, і повік такого лиха!

— Да підожди, добродію, — каже Костомара, — через що й як гуляють? Бивсь на шаблях молодий Домонтовиченко з війтенком, да Домонтовиченко війтенка й одолів.

— Ну, так і амінь йому, дурню! — каже Гвинтовка.

— Амінь? Ні, ще сьому ділу не скоро скажуть амінь. Ось слухайте лиш. Міщане повикочували на улицю бочки з пивами, з медом, з горілкою, роблять війтенкові поминки на весь хрещений мир; так козацтво поскуплювалось, як бджоли до патоки, да загуло так, що аж слухати сумно. П'ють да лають усю городову старшину.

— Ну так що ж? Нехай собі лають, — каже Гвинтовка.

— Отак!.. А се як тобі здається, що всі значні люде, що понаїжджали на раду у Ніжень, бояться носа за ворота виткнути? Козаки блукають купами по місту та буяють, як тії бугаї в череді, — хочуть двори ламати да грабовати старшину.

— А що ж ваш полковий суддя робить? — спитав Гвинтовка.

— А суддя й собі звонтпив, пане осауле. Страх хоть кого візьме. Коли б ще під сю заверюху, під сю чорну раду, якого лиха не зчинилось.

— Що буде, те й буде, — каже понуро Гвинтовка.
— І тобі отсе байдуже, добродію?
— А що ж би мені робити?
— На коня та гамовати козаків!
— Отака! Гамуй йому козаків, коли полковницький пірнач у судді!

— Да що по тому пірначеві! — каже Костомара. — Козаки судді і ухом не ведуть, а тебе і без пірнача послухають. Поїдьмо, Бога ради, поїдьмо!

— Послухають, да не тепер, — каже Гвинтовка, моргнувши якомсь чудно бровами. — Буде час, коли вони мене послухають, а тепер, коли пірнач не в мене, так я й не полковий старшина. Нехай там хоть догори ногами Ніжень перевернуть. Моя хата скраю, я нічого не знаю.

— Еге-ге! — каже потиху сотник Костомара. — Так, мабуть, не брехня тому, що люде пронесли... Пане осауле полковий! Побійся Бога! Мені здається, що ти щось недобре на нашого пана полковника компонуєш.

— Пане Гордію сотнику! — каже, засміявшись, Гвинтовка. — Побійсь Бога. Мені здається, що ти щось недобре на нас із зятем компонуєш. Ось обід на столі, а ти розвів не знать яку розмову. Сідаймо лиш да підкріплімось, то чи не повеселішаємо.

Сів сотник Костомара обідати, да й страва йому в душу не йде. Пробовав то так, то с'як закидати оддалеки крючка, щоб вивідати, що в того Гвинтовки на думці, так той же не таківський: зараз і переверне його речі на жарти. Од'їхав назад до Ніженя ні з чим.

— Послухай, братику мій любий! — озвалась тоді Черваниха. — Як говорив ти з Костомарою, то в мене чогось наче мороз поза шкурою пішов.

— Ось лихо! — каже, обертаючи тее в жарт, Гвинтовка. — Чи не пристрів тебе, сестро, Костомара? У його, кажуть, ледачі очі: гляне на коня, завидуючи, то і коневі не минеться.

— Од пристріту, братику, я дала б собі раду; а од твоїх речей голова в мене завернулась.

— Бо не жіноче діло до них дослухатись! — сказав понуро Гвинтовка.

— У такому, братику, великому случаю, як оця рада, що громада, те й баба. Не перебивала я ваших речей козацьких за обідом; а зоставшись на самоті, не во гнів тобі скажу, що мені чогось страшно зробилось. Ми ж ізмалеч-

ку, брате, навчені закону Божого... Душа в чоловіка одна, що в козака, що в жінки: занапастивши її, другої не добу-деш...

— Що то значить жити під самим Києвом! — перебив її Гвинтовка. — Зараз і видно чернечу науку. А в нас у Ніжені так жінок розумні люде учать: жіноча річ коло припичка!

Да й вийшов із світлиці.

Стало вечоріти. Вернувсь ото Петро Шраменко. Розказує й сей, що бачив у Романовського Куті. Череваниха ж із Лесею вжахнулись і поблідли на виду, да й Черевань понурив голову, а Гвинтовка, слухаючи, тільки всміхається. Дивиться Череваниха на брата і не йме очам своїм віри: що звідусюди надіходять непотішні вісті, усяке тривожиться, сумує, а йому про все байдуже, йому мов у казці кажуть про тих зрадливих запорожців да про тії чвари.

Чому же отсе, — тепер питаюсь я, — чом отсе Петро і Леся не зійдуться і поговорять? То, було, таки хоть і стереглись одне одного, да все-таки й повітаються й поготорять де про що, як брат із сестрою, а тепер бояться й очей звести одне на одного. Е, шкода й питати! Єсть у них у обох якась думка, тайна, невимовна. Раді б вони ту думку задавити, як гадюку-спокусницю, а тим часом проти волі голублять її в серці. Тим-то вони й не сходяться до купи, тим бояться й очей звести одне на одного.

Засумовала дуже Череваниха, а Черевань, дивлячись на неї, й собі, мабуть, щось пораховав; смутний сидів за вечерею, смутний устав і з-за столу. Тільки княгиня не змінила своєї постави: як та плакуча береза, що клонить і в дощ, і в погоду зелені віти додолу, так і вона, — чи хто сміється, чи хто плаче, у неї з серця не сходить тута.

На другий день, скоро повставали да повмивались Петро з Череванем, як ось іде козак од Гвинтовки.

— Казав пан — надівайте білі сорочки та жупани-лудани, бо сьогодні буде рада; а пані прислала вам по новій стьожді до ковніра. Уже тут і бояре царськії, і Сомко, і наш полковник з старшиною.

Здивовавсь Петро і звелів зараз собі коня сідлати.

А Черевань мірковав про стьожку, що княгиня прислала: «Блакитна; чом же не червона? Козак звик червону стрічку в ковнірі носити, а се вже, мабуть, польська мода. Дармо, надінемо й польську: однаково вже тепер на Україні все почалося вести [ся] по-лядськи».

Коні були вже посідлані. Сіли козаки і поїхали спішно. Василь Невольник за своїм паном.

Гвинтовка, обернувшись, тільки сказав:

— Гляди ж, сестро, — ти в мене тепер господиня, — щоб доволі було всячини на вечерю: бо я вернусь із ради не без гостей.

Вийхали на узлісся, аж людська юрма усе поле вкрила, а найбільш чернь-мужики. Мужики ж і міщане валють купами, а козацтво йде лавою під місто. А під містом розіп'ято царський намет і московське військо з боярами стало. З правого боку суне з своєю стороною Брюховецький, а з лівого Сомкове військо виступає. Тільки ж за тими купами люду мало що можна було й розгледіти. Хіба по корогвах можна було розпізнати, де запорожці, а де городові. У запорожців на білих корогвах тільки червоні хрести, а в городових орли і всяке мальованне з золотом. Гомін чинивсь по полю скрізь такий, мов підступає орда. Одне конем їде, друге піхом; той у кармазинах, а тії в личаках та в семрягах. Поперед себе звелів Гвинтовка їхати чотирьом козакам, а то б і не протовпивсь до намету.

— Дорогу, дорогу пану осаулу ніженському! — кричать козаки.

— Е, се князь наш! — гукне один у личаковому кунтуші. — Тривай лиш, недовго верховодитимеш!

А другий зупинив його:

— Не дуже, — каже, — гукай супроти сього пана: я дещо чув про його од запорожців.

— Що ж ти чув?

— Чув таке, що не дуже гукай на його, от що!

Се ж з одного боку. А з другого, поки пробрались трохи проміж людом, чує Петро таку розмову:

— Як ти думаєш? Чия візьме?

— А чия ж, як не Івана Мартиновича!

— Е, постривай лиш! Он у Сомка, кажуть, в обозі доволі гармат і чорного проса; є чим у вічі заглянути; а вінто не таківський, щоб оддав доброхіть булаву з бунчуком.

— Будуть наші й гармати, як Біг поможе. Вже козакам давно обридло стояти в старшини в порога. Хто не в кармазинах, того й за стіл не посадять.

Проїхали ще трохи.

— Чи правда пак, — питає один бурлака в другого, — що вчора ховали війтенка?

А той йому:

— А як же? Похорони простяглись через увесь Ніжень, од Біляківки до Козирівки. Зроду ніхто таких похорон не зазнає.

Знов зупинивсь поїзд: зустрів Гвинтовка знакомого якогось пана. Той почав правити про Сомка й Іванця, як вони зустрілись у князя Гагіна¹. Князь іще раннім ранком зазвав козацьку старшину на пораду, і там-то було послуhati, як привітав Іванець Сомка!

— О, Іванець — собака! — каже, знизивши голос, Гвинтовка. — Як уїсться в кого, то вже свого докаже. Як же зложили бути раді? По-нашому?

— Авжеж!

— І Сомко згодивсь?

— Згодивсь поневолі. Тільки бач: Брюховецький, по уговору, пішо і без оружжя веде свою сторону, а Сомко на конях, шатно і при оружжю. Хоче, кажуть, з гармат бити, як не по його рада станеться.

Гвинтовка тільки засміявсь.

— Нехай, — каже, — б'є на здоров'є!

Роз'їхались. Гляне Петро, аж і коваль якийсь тут вештається з молотом на плечах.

— Ти запорозька сторона, Остапе? — питає в його вівчар з ціпком.

— Щоб вони, — каже, — виздыхали тобі всі до одного, тії запорожці!

— Як! За що се?

— За що? Є за що!.. Гм! Сказано — не вір жінці, як чужому собаці!

— Йо? Щоб то оце запорожець та почав до жінок липнути?

— Еге! Ти ще не знаєш сих пройдисвітів! Се, коли хочеш знати, самі паливоди!

— Йо?

— І не йо! Учора зазвали мене до коша, буцім і добрі. «Ось там се да те треба нам перековати, а в нас такого дотепного коваля й зроду не було», — та й давай мене поштувати. Я ж там п'ю та бенкетую, а вони в мене в господі лихо коять. Вертаюсь ранком, проспавшись, аж дома вже походжено.

¹ Гагін Данило Степанович — московський окольничий, князь, представник царя на Чорній раді 1663 р. в Ніжині.

— Та то тобі на похмілля так іздавалось, брате.

— Іздалось! — аж крикнув коваль. — А це ж як тобі здасться? Питаю в Івася: «З ким же ви, синку, без мене вечеряли?» А вона, сука, вже й перехоплює: «З Богом, скажи, Йвасю, з Богом!» А дитина, звісно, мале, лукавства не знає, поглянуло на неї та й питає: «Хіба ж, мамо, то Бог, що в червонім жупані?»

Проїхали й мимо сих. Що ближче к царському намету, то все труднійш було пробиратись. Коло намету б'ють у бубни, а тут проміж народом ходять окличники да все кричать: «У раду! У раду! У раду!» Хоть народ і без окличників звідусюди мов плав пливе. А найбільш преться того мужицтва.

— Ну, вже, брате, — каже інший, — з порожніми кишнями до жінок не вернемось!

А другий, сміючись:

— Заробимо лучче, ніж на косовиці! Бач, у яких пани кармазинах, які теляги під золотом та під сріблом понадівали! Аж хрястить! Усе наше буде!

— Та й коло крамних комор руки погріємо! Казали запорожці, що все порівну між миром поділять.

Гляне Петро, аж тут між мужиками тиснеться й Тарас Сурмач.

— І ти, — каже, — отсе супротив Сомка й панотця?

А той:

— Спасибі вельможному пану Сомкові! Спасибі й твоєму панотцеві! Ви звикли обирати гетьмана тільки козацькими голосами, а тепер і наш міщанський речник чогось на раді стоїть, — да й потяг далі.

Ось уїжджають наші у саме колесо віщове. Узяли козаки од їх коні. Тут уже були самі козаки, так зараз і дали Гвинтовці дорогу, а за Гвинтовкою й Петро з Череванем пробравсь. Інші, зустрівшись, тисли Гвинтовку за руку. Він тільки, всміхаючись, кланявсь.

Гляне Петро, аж поміж старшиною козацькою тільки де-не-де видно у комірі червону стрічку: усе повипускали голубії. Ошибло його страхом: тут щось недобре скомпоновано!

І Черевань щось помірковав. Обернувсь до Василя Невольника:

— От, бгате Василю, яка тут чудна мода завелась на стьожки! У нас червоні, а тут — дивись — усе блакитні!

А той похитав головою да тільки:

— Ох, Боже правий, Боже правий!

Пробравсь Гвинтовка у саму перву лаву, між полковники, сотники да осаули, судді полкові да обозні з хорунжими. Тут і писарі стояли з каламарями й білим папером. Посеред колеса, — а колесо одзначили таке, що з одного краю до другого ледві можна було що почути, якби пере-кликнутися, — так посеред колеса стояв стіл під турецьким килимом. На столі лежала булава Брюховецького з бунчуком і короговою. Сам Брюховецький стояв у голубому жупані перед своїх запорожців. Тут уже він був не той, що в Романовському Куті: позирав гордо, по-гетьманськи, і тільки всміхавсь, узявшись у боки.

Але ось крізь царський намет увійшов і Сомко з своєю старшиною — усі в панцирах і мисюрках, з шаблями й келепами, як до бою. У руках Сомко держить золоту булаву Богданову; над ним розпустили хорунжі і бунчукові військову корогов і бунчук. Два тимпанники стали перед його з срібними бубнами.

«Гордий, пишний і розумом високий гетьман! — подумав Петро. — Да на кого ти опираєшся, коли б ти тільки відав! Диявол давно вже одлучив од тебе вірнії душі!.. По тонкій кризі ступаєш ти на свого ворога... Жаль мені тебе, золота голово, хоть ти й перепинив мені дорогу!»

Так думав Шраменко, стоячи позад Гвинтовки. А кругом радного колеса крик і гомін такий, мов Чорне море грає. Однак почув Сомко, як закричали йому брюховці:

— Положи й ти булаву! Положи бунчук і корогов, перяславський крамарю!

Сомко звелів ударити своїм тимпанникам у срібні бубни. Ущухнув трохи галас. Він тоді голосом чистим і поважним, мов у золоту трубу, протрубив:

— Не положу! Нехай скажуть мені мої підручники (і поглянув гордо на обидва боки). А вас, голодранців, я не знаю, звідки ви втерлись між козацьке лицарство!

Боже! Як схопиться гвалт! Інші вже совались із колеса наперед, щоб зчинити бой; бо січовики, хоть прийшли й без оружжя, як сказав їм князь, да припасли по кийку під полю. Може б, без бучі й не обійшлось, да сивії діди, батьки січовії, стоячи перед братчиків, зупинили.

— Стійте, — кажуть, — діти, стійте, ладу ждіте!

А з боку Сомкового старий Шрам, стоячи у первій лаві, поглянув на обидва боки, на своєї сторони старшину, да й каже:

— Бачте, діти, з ким нам довелось важитись за гетьманство! Чи достойні ж сі буї вепри дніпровії, щоб трактовать з ними по-людськи? Шаблею ми з ними розправимось! Шаблею та гарматами протверезимо сих п'яниць нікчемних!

Петро хотів би пробратись до панотця. Знав добре, що тут без лиха не минеться, так хотів заздалегідь пристати до невеличкої купки вірних, що стояли круг старого Шрама з червоними стрічками. Да вже не можна було тепер жодним побитом протиснутись. А круг його стоять усе тії окаяннії зрадці у блакитних стьожках да в голубих жупанах і вже не боючись голосно розмовляють.

— Ну, брате, — каже один, — дождали ми свого празника; будемо панами на Україні! Нехай усяке козака знає!

— Над ким же ми пануватимем, — питає другий, — коли всяка душа буде рівна?

— Хто тобі сказав?

— А як же? Он, бач, тепер між козацькою старшиною бовваніють, наче гриби в траві, товстопикії бургомістри од міщан. А он пороззявляли роти на раду і мужицькі виборнії.

— Ге-ге-ге! Не знаєш же ти Івана Мартиновича. Я не таке чув, гуляючи вчора з його джурою. «Один, — каже, — тому час, що батько в плахті. Нехай повеличаються, як поросся на орчику, а там доволі з їх буде й греблі гатити. Буде кому панувати на Україні і без мугирів. Івану Мартиновичу аби козацтво пригорнути до свого боку».

Як ось ударили голосно в бубни, засурмили в сурми. Виходить із царського намету боярин, князь Гагін, з думними дяками. У руках царська грамота. Його підручники несуть царську короков козацькому війську, кармазин, оксамит, соболі од царя у подарунок старшині з гетьманом. Усі послы, по-московському звичаю, з бородами, у парчевих соболевих турських шубах; на ногах у князя гаптовані золотом, виложені жемчугом сап'янці. Поклонились обом гетьманам і козацтву на всі чотири сторони. Усі втихли, що чутно було, як бряжчали в бояр шаблюки на золотих ланцюгах коло пояса. Перехрестивсь князь великим хрестом, од лисини аж за пояс, потряс головою, щоб порівнялись сивії патли, підняв грамоту високо — два дяки йому руки піддержували — і почав вичитовати царське ім'я.

Як ось, позад брюховців, сільська голота, не чуючи нічого, що читають, почала гукати:

— Івана Мартиновича волимо! Брюховецького, Брюховецького волимо!

А Сомкове козацтво задне собі, чуючи, що оглашають гетьманом Брюховецького, почало гукати:

— Сомка, Сомка гетьманом!

І по всьому полю зчинивсь галас несказаний. Тоді й передні бачать, що всі байдуже про царську грамоту, почали оглашати гетьманів — усе ближче, все ближче, аж поки дійшло до самої першої лави.

— Брюховецького!

— Сомка!

— Не діжде свиноїзд над нами гетьмановати!

— Не діжде крамар козацтвом орудовати!

— Так от же тобі!

— Візьми ж і ти од мене!

І зачепились. Хто шаблею, хто кием, хто ножакою.

— Стійте, стійте лавою! — крикне Сомко на своїх. — Даймо шаблями їм одвіт!

Хто ж виймає шаблю да горнеться до гетьманського боку, а хто, ніби з ляку, тиснеться назад, кричучи:

— Не наша сила, не наша сила! До табору! Втікаймо до табору!

А запорожці схопили Іванця за руки да вже й на стіл саджають, і булаву й бунчук до рук дають. Зіпхнули й князя з думними дяками, як поперлись.

— Гетьман, гетьман Іван Мартинович! — кричать на все горло.

— Діти! — крикне на своїх старий Шрам. — Так отсе ми потерпимо таку наругу! Спихайте Іванця к нечистій матері!

І кинулись купою до столу. Січуть, рубають низовців, саджають на сталець Сомка. А запорожці, як злії оси, не боячись нічого, з одними киями да ножаками лізуть і б'ють Сомкову сторону. Вирвали в Сомка бунчук і переломили надвоє, одняли й булаву.

Оглянеться Сомко, аж при йому тільки зо жменю старшини.

— Ей, — каже, — годі! Нема тут наших!

Старшина гляне, аж кругом самі запорожці. Іванець, махаючи булавою, кричить:

— Бийте, небожата, крамаря! Шапку червінців за добру руку!

Тоді Сомкова старшина бачить, що лихо, скупилась тісно, плечем повз плече, да назад до намету. А інші там же

поклали голови. За наметом стояли їх коні. Може б, і тут не влизнули, та московське військо, що прийшло з Гагінім, пропустивши до намету Сомка з старшиною, заступило їх од запорожців.

Тим часом Черевань усе окрикував Сомка гетьманом.

— Що се ти, вражий сину, репетуєш, стоячи між нашими? — крикнуть на його запорожці.

— А що ж, — каже, — бгатці? Я свого зятя на всякому місці оберу гетьманом.

— Еге! — закричав отаман. — Се крамарів тесть! Бийте його, кабанячу тушу!

Тут деякі поточились до Череваня, і, може б, там йому й капут був, да Василь Невольник пізнав ватажка.

— Пугу-пугу! — закричав. — Пугу, Голоवेशка! Гаврило! Хіба не пізнав Василя Невольника? Не чіпай сього пана: він на моїх руках!

— Еге! Ось де зійшлись! — каже той, пізнавши Василя. — Угамуйтеся, братчики, — каже до своїх, — багацько нам тепер роботи й без його.

Да й поперлись до столу, б'ючи всякого, хто не з блакитною стрічкою.

А Гвинтовка тим часом, сівши на коня, проїхав сюди-туди, піднявши вгору срібний пірнач (де він його взяв, ніхто не знає); на пірначі пов'язана широка блакитна стьожка.

— Гей, — каже, — козаки, непорожні голови! Хто не забув держатись за гвинтовку, до мене! За мною! — да й поїхав з ради до табору, держачи високо над головою пірнач із блакитною стьожкою. А за ним повалило козацтво, як за маткою бджоли.

Козацтво ж просте, реєстрове собі, а старшина, значні козаки — собі. Хто оддалеки забачить срібний пірнач, так і прилучається до боку ніженського осаула. Поки переїхав поле до Сомкового табору, назбиравсь за ним такий поїзд, як і за гетьманом. Сомко ж із своєю купою на конях прибуває у табір до полку Переяславського, а Гвинтовка до полку Ніженського.

Покликне Сомко на своїх козаків:

— До шику! До лави! Пушкарі, риштуйте гармати! Піхота з пищаллю поміж гарматами, а комонник по крилах!

Поїхали генеральнії старшини з полковою старшиною по всіх полках, по всіх сотнях шиковати до бою військо. Сомко, увесь палаючи, поблискує поміж лавами своїм сріб-

ним панциром. Одна в його думка — ударити на Іванців табор, розметати, як полюву, тії гайдамацькі купи, силою вирвати бунчук і булаву в харцизяки, коли не стало ні розуму, ні правди на Україні!

Іще ж не пошиковала старшина полків, іще не крикнув він рушай, а вже полк Ніженський з табору й рушив.

— Е, Васюта не звик слухати старших! — каже Сомко. — Ну, дармо, нехай б'є первий, а ми підпремо його.

Коли ж прибігає сам Васюта конем:

— Біда, пане гетьмане! Отепер ми посіли!

— Що? Як?

— Отепер-то в нас кобила порох поїла! Не я вже полковник ніженський, а Гвинтовка! Дивись, як пірначем над козаками посвічує!

За Васютою біжать деякі й з старшини ніженської. Сотник Костомара кричить:

— Пропала справа! Без Ніженського полку, як без руки правиці!

Іще Сомко не наваживсь, що в таку трудну минуту чинити, як ось козаки, підскочивши до війська сторони Брюховецького, наклонили сотня за сотнею корогви да одвернули, да зараз і почали вози своїх старшин жаковати — тих, що до Сомка прихилились. А з другого крила сомківці теж заворушились.

— Якого, — кажуть, — чорта чекатимеш, поки нас візьмуть шаблею з безбулавним нашим гетьманом? — да, похапавши кожна сотня корогви, і собі рушили на поклон Брюховецькому.

Бачить тоді Сомко, що зовсім лихо, побіг з старшиною на конях до царського намету, до князя. Уходять у намет, а Іванець там од князя царські дари приймає. Круг Іванця Вуяхевич і інші значні сомківці з запорожцями.

— Га-га! — крикнув клятий на radoщах. — От яка рибка в сак ускочила!

А Сомко, нічого не слухаючи, до князя:

— Що се ти, князю, дієш? Хіба на те послав тебе цар на Україну, щоб ти потакав запорозьким бунтам?

А князь стоїть, мов тороплений, бо ще й до себе не прийшов за великим гвалтом поміж військом. У Московщині він зроду такої хуги не бачив.

А Сомко:

— Нащо ж ти й військо з Москви на наш хліб привів, коли воно стоїть, не ворухнеться? Не доведе вас до добра

така політика, щоб меншого на старшого підпирати? Давай мені свою воєводську палицю — я одіб'ю твоїми стрільцями голоту од табору!

Князь тільки переступав з ноги на ногу.

Як тут гукне Брюховецький:

— Властю моєю гетьманською бороню тобі, князю, втручатись у наші справи! Козаки самі собі судді: два з третім що хот'я роблять. А візьміть, небожата, та вкиньте в глиб-ку сього бунтовника!

— Так нема ніде правди? — каже Сомко. — Ні в своїх, ні в чужих?

А Іванець:

— Єсть правда, пане Сомко, і вона тебе покарала за твою гордість! Візьміть його, братчики, та забийте в кайдани!

— Пане гетьмане! — каже вірна старшина, обступивши Сомка. — Лучче нам положити усім отут голови, ніж оддати тебе ворогу на наругу!

Заплакав тоді Сомко, поглянувши на своє товариство.

— Братці мої, — каже, — милії! Що вам битись за мою голову, коли погибає Україна! Що вам думати про мою наругу, коли наругавсь лихий мій ворог над честю й славою козацькою? Пропадай шабля, пропадай і голова! Прощай, безщасна Україно! — і кинув об землю свою шаблю.

Усі круг його теж покидали свої шаблі. Щиро заплакали вірні козаки.

— Боже правосудний! — кажуть. — Нехай же наші сльози упадуть на голову нашому ворогу!

Дуже звеселився тоді Брюховецький. Зараз ізвелів Сомка, Васюту і всю їх вірну старшину взяти за сторожу, а Вуяжевичу — на Москву листи писати, що ось нібито Сомко з своїми підручниками на царя козацтво бунтує, Га д я ць-кі ії пункти ознаймує людям, радіючи царського величства одступати.

А князь Гагін собі komponує, як би тих нещасних іще більш притушковати, щоб не спливла наверх неправда, що, взявши од Іванця великі подарунки, його неситій злобі потурає. Тим часом повів нового гетьмана з старшиною в соборну ніженську церкву до царської присяги. А вийшовши з церкви, гетьман запросив князя з послами до себе на обід, у двір до бурмиистра Колодія. Там міщане наготовили бучний бенкет Брюховецькому з старшиною.

Одчепившись ото Черевань од запорожців, насилу оддихавсь, щоб промовити слово.

— Бгате Василю! — каже. — Давай мені боржій коня! Нехай їй біс, сій раді! От не в добру годину знесло мене з тим божевільним Шрамом!

Пішов Василь Невольник за кіньми, так куди! Заверюха кругом така, що не второпає, куди і йти. Так як скіпка на воді крутиться, попавши на чорторій, так він ворочавсь між тим ярмарком. А тут іще добре й не знає, де поставили коней Гвинтовчині козаки; так наждавсь Черевань уволю. Скрізь народ товпиться; під боки його штовхають; неборак тільки сопе!

— Де оце в нечистого мій Василь занапастивсь?.. Бгатику, — каже до Петра, — не кидай же хоч ти мене!.. Ой, коли б мені добратись живому та здоровому до Хмарища! Нехай тоді радує собі хто хоче!

Як же ото огласили запорожці Брюховецького гетьманом, то зараз і порідшало трохи на раді. Перш ото Гвинтовка одвів своїх підручників; потім і другі сомківці рушили до табору. Тільки запорожці іграли круг гетьманського столу, як злії оси круг свого гнізда, да простий люд-селюки гули по всьому полю, що тії трутні.

З півгодини ще не знали селяне, що між козацтвом робиться. Як же вже рушив Брюховецький з князем до присяги у місто, тоді по всьому полю чернь загукала:

— Хвала Богу! Хвала Богу! Наша взяла! Нема тепер ні пана, ні мужика, нема ні вбогих, ні багатих! Усі поживемо в достатках!

— Що ж, братіща? — кажуть інші. — Рушаймо панським добром ділитись! Повне місто тепер панства.

— Е, ще буде час у місті погуляти! — одвітують другі. — А он козацтво Сомків табор рабує. Дурна Сомкова старшина понабирала з собою самих кармазинів повні вози.

— Ну, хто куди любля! Усюди є об віщо погріти руки!

І от — одна купа сюди, а друга туди, одна сюди, а друга туди: половина люду до міста повалила, а половина чкурнула до Сомкового табору. По полю пооставались тільки гуляки, що на радощах понаймали музики да й водяться з ними купами, танцюючи.

Чудно було Петрові да й Череваневі дивитись та тії музики та гопаки у такий смутний час, що плакати б усім

треба, а не веселитись. Коли ж валить, мов тії хвилі, люд од табору; а назустріч йому купа селян од міста.

— Куди ви? — питаються.

— А ви куди?

— Ми до Сомкового табору.

— А ми до міста. Там, кажуть, є пожива!

— Е, чорта з два!

— Як?

— Так, що не пускають! Московська сторожа не пускає нашого брата на місто.

— Шкода ж і до табору! Козаки самі там пораються, а нашому брату дають оглоблю по гамалику!

— Що ж оце? Дак це нас козаки, мабуть, убрали в шори?

— Трохи чи не так, як Виговський Москву!

Як ось надбігають іще новії купи.

— Біда! — кричать. — Пропала справа! Чи чули, що кажуть запорозькі братчики?

— А що ж вони там кажуть?

— От що! Посунулись деякі з наших через городи, стали поратись коло панських дворів, дак братчики їх киями. «Убирайтесь, — кажуть, — ік нечистій матері, мужва невмивана!» — та й виперли за місто. Наші почали були пручатись: «Ми ж тепер усі рівні!» — «Ось ми вас, — кажуть, — порівняємо батогами! Ховайтесь, вражі діти, задалегідь по зачіпках, поки не здобулись лихої години!»

— Еге! Дак отака нам дяка! — закричали тоді прівідці (у кожної купи був свій ватажок). — Стійте ж, братці! Коли ми помогли кому злізти на гетьманський стіл, дак зуміємо і з стола зопхнути! Куптесь у полки, кричіть «у р а д у!» Визвольмо Сомка та Васюту з неволі: тії за нас уступляться!

Заворушився люд, загомонів; піднявсь по всьому полю галас. Тільки нічого з того не вийшло. Інші, помірковавши, кажуть:

— Ні, вже, мабуть, шкода перемішувати тісто, вийнявши з печі! Яке посадили, таке і спечеться. Буде з нас і того, що потанцювали днів зо два з запорожцями.

А другі:

— Шкода, шкода! Козацтво тепер стоятиме усі в одно, полатають нам боки, та з тим і додому вернемось. Втікаймо лучче задалегідь!

Тим часом деякі ведуть таку розмову:

— Я собі таки піймав із воза в таборі сало! Буде жінці та дітям до Пилипівки!

— А я пшо́на мішок! Коли б хто поміг доперти до хутора.

— Ге! Що ваше сало та пшоно! — каже третій волоцюга. — Я он попав був жупан такий, що пари волів стоїть, та гаспедський козак дав келепом по руці так, що не рад би й шестирику! Тепер саме в косовицю доведеться попоноситись із рукою! І чарки горілки не заробиш. От тобі й рада!

— Рушаймо, рушаймо додому, поки ще й ніг не поперебивали, мов кабанам у городі! — кажуть мужики. — Ніде правди діти, не на добре діло ми пустились! Ліпше зробили наші сусіде, що не послухали запорожців. Тепер стидно в село й очі появити: довіку будуть дражнити чорною радою!

І почав чорний люд розходитись. Замовкли й музики, затихли й скоки, і веселі гопаки по полю. Незабаром стало кожному розумно, що нічого гаразд веселитись.

Як ось почали роз'їжджатись із Ніженя й шляхта, державці, що були понаїжджали під час тієї ради. Інший привіз і жінку, й дочку. Така-то була думка, що тепер з'їхалось з усієї Гетьманщини лицарство, так чи не пошле Бог пари. Аж тут не весілле вийшло. Як почали по дворах поратись військова голота з запорожцями, то рад був інший, що з душею з міста вихопивсь. Інший же вихопивсь, а другий там і голову положив, обороняючи свою худобу і сім'ю; а дочок шляхетських і старшинських козаки собі за жінок силою інших похапали.

Кому ж пощастило улизнути за царину, тії, як од собак, мусили од запорозької голоти одбиватись. Отсе їде значний чоловік у кованому возі да й шаблю держить голу або рушницю при плечі. Слуги їдуть кінно округ воза. А за ним низовці, охляп на міщанських конях, женуться, як шуляки. Хоть стріляй, хоть рубай, лізуть наче скажені. Боронить, боронить пана з сім'єю челядь, да як звальять одного-другого запорожці з коня, так хто оставсь — урозтіч! А вони, окаяннії, коней зупиняють, у колесах спиці рубають, вози перевертають, панів із кармазину і з саєти обдирають. По полю не один віз з покаліченими кіньми валяється, не одна вдова плаче по мужові, не один бідаха, конаючи в крові, тужить, що не поліг під Берестечком. А там скрізь порозламувані скрині; одежа лежить розкидана, кривава, пороздирана; пух із перин, наче сніг, летить по вітру: усюди розбишаки шукали грошей, усе

пороли, розкидали. Черевань, дивлячись, аж іздригається. Довелось би і йому таке лихо, якби не блакитна стрічка в ковнірі.

Се ж одні так бідовали, а другі давали таки добру одсіч харцизякам. Інші догадались викидати із возів одєжу: знімали з себе жупани-лудани, блаватаси й єдамашки да кидали під ноги запорожцям, аби їх неситу заздрість зупинити. А запорожець підхопить, ткне під себе да знов навздогін.

— Ей, люде добрі! — кричать інші селянам, що, мов тороплені овечки, блукають по полю. — Рятуйте нас, а то й вам те буде!

То люде й оступлять, і оступлять кругом віз, бо вже взнали, що за хижеє птаство тії братчики. А як которий ув'яжеться за возом, то й самого косою або засмаленим колякою огріють, що тут і зов'ється ледащо. Інші значнії люде, старшина й шляхта, поскидавши кармазини, повдягались у семряги і між простим людом додому піхóm пробирались. Тоді-то мужики до панів, кого знали, що добрий пан, почали знов горнутись і до господи його з-під Ніженя проводжати; а пани почали раховати, як би не зовсім попустити Україну низовцям на поталу.

Дивиться Черевань, аж і Тарас Сурмач іде возом із Ніженя. Запорожці його, у личаковім кунтуші, не займають. На возі з ним іще півдесятка міщан.

Побачивши Сурмач Череваня:

— Ге-ге! — крикне. — Отак наші поживились!

— А що там, бгате?

— Та що! Підїхали нас братчики так, що тільки ушима стрепенули!

— Що ж вони вам, бгате?

— Та що! Зараз у бурмистра Колодія кубки, коновки срібні, ковші, що позносили з усього міста міщане, із стола порозхватували. Став бурмистер їх докоряти, злодіяками, розбишаками взивати, дак і самого трохи не вбили: «Не взивай козака злодієм! Тепер, — кажуть, — минулось: с е м о є, а с е т в о є, — усе тепер обще! Своє добро, а не чуже розібрали братчики по кишнях!» Отакії! Ще ж це не все. Тут одні в бурмистра бенкетують, а там голота розповзлась по місту та давай коло крамних комор поратись. Усе з комор порозволікали. Кинулись міщане жалітись до гетьмана, дак той сміється: «Ви ж хіба, — каже, — вражі сини, не знаєте, що ми тепер усі, як рідні брати? Усе в нас тепер укупі!..» Так-то підійшли нас оманою січові братчики! Я оце з свої-

ми бурмистрами зібравсь та швидш додому, щоб і в Києві в нас не похазяйствовали низові добродії.

— Бгатці! — каже Черевань. — У прокляту годину виїхали ми з дому! Коли б у мене тут не дочка та не жінка, то й я сів би з вами та й убравсь із сього пекла.

— Рятуй же їх боржій, добродію, — каже Сурмач, — бо вже я чув, що гетьман просватав твою дочку в дядька Гвинтовки за свого писаря!

— Чорта з два просватає! — гукнув тут, як із бочки, чийсь товстий голос.

Гляне Черевань, аж їде Кирило Тур, а за ним з десяток товариства верхи.

— Чорта з два, — каже, — просватає! Уже кому що, а Череванівна моя буде. Нехай же не дурно буде мене за неї бито киями!

— Кирило! — гукнув на нього Шраменко. — Кирило Тур, чи чуєш?

А той йому, їдучи:

— Ні, не чую. Який я Тур? Хіба не бачиш, як тепер усе на світі попереверталось! Кого недавно ще звали приятелем, тепер величають ворогом; багатий став убогим, убогий багатим; жупани перевернулись на семряги, а семряги на кармазини. Увесь світ перелицьовано: як же ти хочеш, щоб тільки Тур зостався Туром? Зови мене або бугаєм або що, тільки не Туром.

— Да годі, Бога ради! — каже Петро. — Чи тепер же до вигадок? Скажи на милость Божу, невже ти знов вернувсь до своєї думки?

— Себто про Череванівну закидаєш? — у одвіт йому Кирило Тур. — А чому ж не вернутись? Сомка твого вже біс ізлизав — не бійсь, не викрутиться з запорозьких лап! Дак кому ж більш, як не Кирилу Турові, достанеться Череванівна? Може, думаєш, тобі зоставлю? Найшов дурня!

І помчавсь із своєю ватагою к Гвинтовчиному хутору.

Оставсь Петро, як остуджений. А Черевань собі стоїть, мов сон йому сниться. Тарас Сурмач давно вже од'їхав. Як ось — Василь Невольник з кіньми. Упав Петро на коня і полинув за запорожцями: як тут йому назустріч старий Шрам.

— Куди се ти мчишся, синку?

— Тату! Знов запорожці хочуть ухопити Череванівну!

— Покинь тепер усіх Череванівен, синку! — каже понуро Шрам. — Нехай хапають кого хоча. Рушай за мною; нам тут нема більш діла: заклувала ворона нашого сокола!

Нічого й казати Петрові. Поїхав за панотцем, похиливши голову, а серце, ти б сказав, надвоє розрізано!

Аж ось гукає Черевань:

— Бгатику! Постривай, дай хоч подивитись на тебе.

Зупинився Шрам.

— Де се ти, бгате, був у сю заверюху?

— Що про те питати, чого не вернеш? — каже Шрам. — Прощай, нам ніколи.

— Та постривай-бо! Куди ж ви оце? Ну, бгате, от я й на раді з тобою був, бодай ніхто вже не дїждав так радувати! Що ж із того вийшло? Тільки боки потрутили та один розбишака трохи не вколошкав. Що ж мені ще звелиш чинити?

— Шкода вже тепер нашої праці, брате Михайле! — каже Шрам. — Їдь собі з Богом до Хмарища. Скажуть, мабуть, швидко й усі аминь.

— А не будеш же мене більш узивати Барабашем? — питає Черевань.

— Ні, — каже Шрам. — Барабашів тепер повна Україна.

— Їй-богу, бгате, я кричав «С о м к а!» так, що трохи не луснув! Ох, у нещасливу годину, бгате, ми виїхали з Хмарища! Як то моя Леся почує про сю раду? Подождіть же! Куди ж оце ви, бгатці!

— Куди ми їдемо, — одвітує Шрам, — там тобі не бувати.

— Та, по правді сказавши, бгате, я й не хочу. Добре й під Ніженем огрілись. Ось до якого часу блукаю не обїдавши. А бідолаха Сомко! Що-то він тепер?

— Ну, їдь же собі обїдати, — каже Шрам, — нам ніколи. Прощай!

— Прощайте й ви, бгатці! Та заїздїть, упоравшись, у Хмарище: вдаримо, може, ще раз лихом об землю.

— Ні, вже! — одвітує Шрам. — Тепер про нас хїба тільки почуєш. Прощай навіки!

Да й обнялись обоє перш із Череванем, а потім і з Василем Невольником. Петро щиро стиснув Череваня, прощаючись; а той мов догадався да й каже:

— Ой бгатику! Чи не лучче б було, якби ми не ганялись за гетьманами?

З тим і роз'їхались. Шрам повернув на Козелецький шлях, Черевань із Василем Невольником вернувся до свого хутора. Василь Невольник утирав рукавом сльози.

А Брюховецький тим часом бенкетовав у Ніжені. У тубо нещасливу годину справді так лучилось, як мовив Галка: «Де кричать, а де співають; де кров іллють, а де горілку п'ють»¹. Коло Брюховецького сидить за столом князь Гагін із думними дяками — люде поважні, що не з гайдамаками б їм бенкетувати, так, отже, золото того наробило, що безбожний харцизяка став їм у повазі, а щира душа мусить погибати! За золото не звóнтпили ошукати свого царя, що дав їм у всьому віру; не звóнтпили через того Іванця наготовити кривавих буч своїм землякам із нашим безталанним людом. Хто ж бо того не знає, скільки опісля розлито на Україні крові через Іванцеве лукавство да через неситу хтивість московських воєвод?

Гуляє князь Гагін із Брюховецьким, ісповняють червоным вином кубки, бенкетують на людське безголов'є. Скрізь, і в світлицях у Колодія, і на подвір'ї сидить поза столами городова козацька старшина з запорожцями: усе то тії, що нишком поякшались із низовцями да, ради свого панства, запродали Сомка Іванцеві. Невірні душі! Тепер уже іншому й трунок не лізе в пельку, іншому так тяжко, як тому Юді, да вже нема вороття — треба брататися з розбишаками! А тії окаяннії сидять за столами в чужих кармазинах, що де на яких і не сходяться, п'ють горілку, як воду, хваляться такими добрими вчинками, що аж мороз іде поза спиною, крик, галас зчинили несказаний. Дивується князь, поглядаючи на таку компанію, і питається в гетьмана:

— Чи в вас у Січі знай так бушують на бенкетах?

А один бурлака перебив гетьмана да й каже:

— В нас, князю, у Січі, то і норов, хто «Отче наш» знає, Як уранці вставши, вмиється, то чарки шукає.

Чи чарки то, чи ківш буде, не глядить переміни, — Гладко п'ють, як з лука б'ють, до ночної тіні.

Як же почали розхапувати по кишнях міщанське добро, то князь і собі звóнтпив, щоб його ще гірш, ніж на раді, не потрутили; да, скінчивши обід, зараз і попрощавсь із новим гетьманом. Брюховецький провів його аж за ворота.

¹ *Іеремія Галка* — псевдонім Миколи Івановича Костомарова (1817—1885), українського письменника, історика, літературного критика, етнографа, фольклориста і публіциста.

Провів князя за ворота, аж тут йому назустріч двоє дідів січових — ведуть за шияку якогось сіромаху-братчика. Так як от часом двоє вовків попадуть під селом необачну свиню да, взявши з обох боків за уші, ведуть у пущу на розправу, так тії діди вели бідаху-запорожця через базар, позираючи грізно з-під сивої щетини.

— Де се ви, батьки, блукали, що й не обідали вкупі? — питає Іванець.

— Та от бач! — кажуть. — За цим ледащом і обід утеряли.

— Що ж він таке?

— Еге, що! Тут наробив такого сорому товариству, що й казати язик не ворочається. Унадивсь дияволів син до ковалихи. У Гвинтовки коло хутора коваль живе, дак він туди і внадивсь.

— Так оце ви його й піймали на гарячому вчинку?

— Зцапали, — кажуть, — пане гетьмане, як ката над салом. Уже нам давно до ушей донесено, що притьмом Олекса Сенчило скаче в гречку: «Е, постривай же, — кажемо, — гаспедський сину! Ми ж присочимо тебе!» — та вже ото й чигали його, не спускали з очей. Що ж? Тут добрі люде на раді гетьмана обирають, а він, ледачий, до ковалихи. А ми з братчиком назирцем. «Одчини!» — Не одчиняє. «Одчини!» — Не одчиняє. Ми двері вивалили, аж він, поганець, там, як той кнур у берлозі!

— Що ж ви оце думаете з ним чинити?

— А що ж більш, як не киями? Та вже сього не так, як Кирила Тура! Сьому вже треба так боки нагріти, щоб не діждав більш рясту топтати!

Кругом запорожці, як тії гусаки, повитягували шії; слухають, що гетьман скаже. А гетьман повів кругом якось лукаво очима.

— Ударити, — каже, — в раду.

От і почали окличники гукати по базару; а серед базару став коло стовпа довбиш да й почав бити в бубни. А братчики так, як хорти на поклик вівчаря, той звідти, той звідси, поспішали на раду. Тяглось туди й городове козацтво. Як же назбиралось їх купа чимала і зробили судне колесо, і всі діди стали в первій лаві, похиливши тяжкії од думок голови, тоді й гетьман з вельможною старшиною вийшов з бенкетного двору. От і став на своєму гетьманському місці, під бунчуком і корогвою, і вщухнули всі, слухаючи, що казатимуть старійші. Як ось, тільки

що кошовий дід, батько Пугач, виступивши наперед, хотів кланятись на всі боки до радного слова, аж Іван Мартинович звелів ударити у срібні Сомкові бубни і прийняв сам таке слово:

— Панове полковники, осаули, сотники і вся старшина, і ви, братчики запорозькіі, і ви, козаки городовії, а найбільш ви, мої низові дітки! До вас тепер оберну я слово, а вся рада нехай послухає й розсудить. Як заохочував я вас із собою на Україну, на волю й на розкоші, так чи вже ж я зло вам мислив? Чи вже я вас думав киями замість паляниць годувати? Ох, Боже мій милий! Серця свого вколупав би я та дав своїм діткам; а тут ось сивії голови січовії знай киї та киї вимагають. І за що ж мусить погибати хоч би й оцей безталанний Олекса Сенчило? (А Олекса Сенчило стоїть посеред колеса.) За те, що трапилось, може, раз на віку, вскочити в гречку! Який же його біс утерпить, ходючи посеред спашу? Хіба в запорожця душа з лопуцька, не хоче того, чого й людська? Добре в Січі за се карати, а тут нам через жінок швидко доведеться перевести всіх братчиків. Як вам здається, панове молодці, чи правду я кажу, чи ні?

— Святу правду, пане гетьмане! Святу правду! — загули кругом запорожці, як із бочки.

— А вам як здається, батьки? — питається в дідів.

А діди стоять, понуривши голови, та й не знають, що йому й одвітовати. Довгенько думали сивії оселедці, довгенько один на одного зглядували, киваючи головою, далі виступив знов наперед батько Пугач да й каже:

— Бачимо, бачимо, вразкий сину, — дармо, що ти гетьман, — до чого ми в тебе дожилися! Убрав єси нас у шори, як сам схотів! Вивезли ми тебе на своїх старих плечах у гетьмани, а тепер ти вже без нас думаєш Україною орудовати! Недовго ж поорудуєш! Я тобі кажу, що недовго! Коли взявсь брехати по-собачи, то й пропадеш, як собака! Я тобі кажу, що пропадеш, як собака!

— Годі лиш, батьку! — крикне Брюховецький. — Чого се розпустив морду, як халяву? Та се не Січ: тут тобі гетьман не свій брат!

— От яка нам честь за нашу працю! — кажуть діди. — Тим-то добре казано нам у Січі: «Ей, не слухайте, батьки, сього ледащиці: підвезе він вам москаля!» — А ми таки не пойняли віри, ми вповали, що ось немовбито Господь може й на Україні завести запорозькі порядки!

— О, ви голови цвілії! — каже Брюховецький. — Яких же тут сподіватись порядків, коли Запорозька Січ буде серед жонатого люду? Ви думаєте, що і всякому про те байдуже, так як вашим старим костям; а ми — так інше почуваємось... Не москаля я вам підвіз, а роблю все по правді, що жоден братчик на мене не пожалується. На Січі, посеред глухого степу, треба бурлакувати, а в городах, посеред миру — женитись та господарювати.

— А хіба ж ти, — озвався батько Пугач, — не казав нам, окаянный, як підмовляв нас у городи: «Ходімо, батьки, зо мною, заведемо свої порядки по всій Україні?» Хіба ти не казав, що Січ буде Січчю, а запорожці будуть судити й рядити всю Гетьманщину по своїм звичаям?

— Казав, — одвітує Брюховецький, — і як казав, так і зробив. Самі бачите, що запорожці тепер перші пани на Україні: понаставляв я їх сотниками й полковниками, судитимуть і рядитимуть вони по запорозьких звичаях усю Україну. Нема вже й тепер ні в міщанина, ні в мужика с е м о є, а с е т в о є: все стало обще; козак усюди став господарем, як у себе в кишені. Чого ж вам іще хочеться? Щоб я за дурницю бив киями козака? Ні, сього не буде: я своїм діткам не ворог.

— За дурницю! — кажуть діди. — На чім держиться Січ і славне Запорожжє, те повернув ти на сміх!

— Нехай собі й держиться, коли йому так до смаку. Ми між людьми будемо жити по-людськи, а кому в нас не по нутру, той нехай іде на Січ їсти сушену рибу з сировцем.

— Ми таки й підемо, гаспедів сину! — каже батько Пугач. — Ти нас не випихай коліном. Тільки добре собі пам'ятай, що брехнею світ пройдеши, та назад не вернешся. Плюйте, братці, на його гетьманство! Ходімо до своїх куренів! Гей, діти, хто за нами?

Січові батьки думали, що так і висипле козацтво на їх оклик; аж козаки мовчки мовчать да один за одного туються.

— Хто за нами? — покликне ще раз батько Пугач. — Кому любо з нечестивим пройдисвітом у гріхах погібати, зоставайсь тут; а хто не хоче скаляти золотої слави своєї, той гайда з нами за пороги!

Тільки ж і за другим разом ніхто ані з місця.

— Так ви, бачу, усі одним миром мазані! — каже тоді батько Пугач. — Пропадайте ж, ледащиці! Щоб вас так шастє-доля покинула, як ми вас покидаємо! Пху! Плюю

й на той слід, що топтав із паливодами! Плюйте й ви, батьки, — каже своїм товаришам, — а на прощанне скажем сьому Іродові, чого ми йому бажаємо: воно ж йому й не минеться.

От і почали діди один за одним виходити з колеса. І раз первий, обернувшись, плюнув на свій слід да й каже:

— Щоб же тебе побив несвітський сором, як ти нашу старість осоромив!

І другий плюнув да й каже:

— Щоб на тебе образи падали!

І третій:

— Щоб тебе пекло та морило! Щоб ти не знав ні вдень ні вночі покою!

І четвертий:

— Щоб тебе, окаянного, земля не прийняла!

І п'ятий:

— Щоб ти на Страшний суд не встав!

І, вийшовши з радного колеса, забрали свої коні з чурами да й рушили до Низу.

А Іванцеві того було й треба. Посміявшись доволі з своїми розбишаками, каже:

— Ну, тепер, братчики, нам своя воля. Одбули ми дурне мужицтво, одбули міщан, одбули й старих дундуків. Тепер пийте, гуляйте і веселіться. А мене щось на сон знемагає. Піду одпочину трохи. Петро Сердюк, проведи, брате, мене до господи.

Пішов Іванець до гетьманського двору в замок, похилившись на козака; ледві ноги волочить, що аж низове козацтво стиха глузовало.

— Підтоптавсь, — кажуть, — наш Іван Мартинович.

— Іще б не підтоптатись, стілько діла наробивши!

— Та, мабуть, і в головку на радощах лишне закинув.

А він, клятий, ні од праці не втомився, ні од горілки не впився. Його лукавий мізок коверзує собі нову думку: як би того безталанного Сомка до посліда-години допроводити! Плутаючи по дорозі ногами і зажмуривши очі, як кіт, Брюховецький скрізь зуби почав так против своєї думки закидати.

— Чи чував ти, братику, щоб миш одкусила коли голову чоловікові?

Засміявсь козак:

— Се, пане ясновельможний, тільки таку гуторку проложено.

— Гм! — каже Брюховецький. — Проложено! А з чогось же то її взято... Ох, ноги зовсім не несуть! Вража старість надіходить. Чи випив чоловік кубок меду, чи не випив, уже й голова й ноги хоч поодтинай.

— Се ви, пане гетьмане, — каже Петро Сердюк, — на радах так уходились.

— Ох, на радах, на радах! — мимрить Брюховецький. — Послужив я козацтву щирою душею, а як-то мені козацтво послужить!

— І, пане ясновельможний! Про що ви турбуєтесь! — сказав козак Сердюк. — Та ми за вас усі голови положимо!

— Голови! — бурчить Іванець. — Було б з мене й одної голови, якби хто зумів її положити, щоб довіку не встала.

Усміхнувся Петро Сердюк да й думає: «Підтоптався, підтоптався пан гетьман!»

А він іде, тяжко ступаючи, справді мов п'яний; далі знов пробовкне деяке слово, і все на Сомка наворочує, чи не догадається Сердюк; а Сердюкові Петру ще таки невдогад. Як же почали вже зближатись до замкового будинку, то Брюховецький і каже:

— Чи бачиш ти, Петре, коло стані, при самій землі віконце? Там сидить у мене вельможний Сомко, що гордував колись усіма, і не було йому рівні на всьому світі. Як тобі здається се диво?

— Диво велике, — каже Петро Сердюк, — нічого сказати. Служить вам добре фортуна, пане гетьмане.

— Отже я розкажу тобі щось іще дивніше. Ось слухай лишень, братику, який мені сон сьогодні перед світом снівся. Здається, йшов я п'яний додому, от до сього будинку, й прийшов, і ліг спати, і виспавсь, і проснувся ранком — проснувся, аж мені кажуть, що вночі чудо велике створилось: Сомкові миш голову одкусила! Як тобі здається, Петре? Проти чого сей сон мені приснився? Коли б ти мені сей сон одгадав, знав би я, як тобі оддячити.

Загадався козак, далі, помовчавши, й каже:

— Що ж, пане гетьмане? Себто проти того, щоб запорожець перекинувсь пацюком?

Обняв Іванець Петра Сердюка за сі слова. Далі, ввійшовши до світлиці, зняв з руки щирозлотий перстень да й каже:

— Оця каблучка всякого переверне в такого пацюка, що пробереться хоч скрізь дванадцятро дверей, куди треба. Візьми, надінь, ніде тебе не зупинять. Що ж ти одступаєш, наче од лихого зілля?

— Того одступаю, — каже Сердюк Петро, — що хоч низовець на всяке характерство здатен, да за таке ще зроду в нас ніхто не бравсь! Прощай, пане гетьмане! Може, з хмелем і твій сон пройде.

Оставсь Брюховецький, як остуджений.

— Е, — каже, — так, мабуть, правда сьому, що кажуть: зроду-звіку козак не був і не буде катом! — і почав ходити по світлиці!

Походив, походив.

— Чорт знає які, — каже, — забобони! Буцім не все один біс, чи задавити яку погань на раді, чи шпирнути ножем під бік у глибці!

Ще поміркував трохи, ходячи.

— Мабуть, — каже, — що не все одно!.. Чом же ось я сам не піду з їм розправитись!.. Поки Сомко був Сомком, я ставав на його сміливо, а тепер мене якийсь острах бере...

Знов почав походжати мовчки.

— Казна-як доля чоловіка ворочає! — каже собі. — Мабуть, сам лихий мені помагає... А лучче б нічого сього не було... Ой батьку Богдане! Не пізнав би ти тепер свого Іванця!.. Ворог!.. І звідки нечистий утлюющив мені ворога!.. А вже тепер шкода зупинятись... Вивернеться... добре, що поборов... Два коти в одному мішку не помиряться... Чом же оце нема в мене сили до закінчання? Була сила світ на свій лад повернути, а тепер ось шпирнути ворога ножем боюсь... Що ж, як на Москві зроблять не по-нашому? Гроші грошима, бояре боярами, а цар — душа праведна...

XVII

Мізкує собі ледачий Іванець, ходючи по світлиці, аж ось увійшов вартовий:

— Якийсь чоловік має про негайне діло ясновельможного сповістити.

Дозволив гетьман позвати перед себе. Увійшло якесь опудало. На голову насунув кобеняк, тільки очі видно, а сам у широкій семрязі; на спині чималий горб. Брюховецький сам не знав, чого злякавсь; так уже грішна душа його тривожилась.

— Хто ти такий?

— Той, кого тобі треба.

У Іванця пішов мороз поза спиною.

- Кого ж, — каже, — мені треба?
- Тобі треба такого, щоб заворожив на впокій Гетьманщину, бо он усюди, кажуть, купляться круг панів люде та компонують, як би Сомка на волю визволити; та й ніженські міщане шепотять про Сомка, як жиди про Мусія¹?
- Що ж ти за чоловік?
- Я чоловік собі мізерний — швець із Запорожжя, та як пошию кому чоботи, то вже других не треба буде.
- Як же ти заворозиш Гетьманщину?
- А так. Піду тільки та розкажу Сомкові твій сон; зараз усе і втихомириться.
- Дияволе! — скрикнув Брюховецький. — Звідки ти мій сон знаєш?
- Од усатого пацюка знаю.
- Буде ж тому пацюкові!
- Угамуйсь, пане гетьмане, на сю годину; лучче подумай, як од свого ворога скоріш одкараскатись, щоб через тебе та й усім нам не було — сьогодні пан, а завтра пропав. Довгенько помовчав Брюховецький.
- Одкрий, — каже, — голову; я подивлюсь, чи не нечистий справді до мене присусіджується.
- Нечистому багацько діла й по монастирях, — одвітує той да й одкинув відлогу.
- Брюховецький аж одшатнувся:
- Кирило Тур!
- Цить, пане гетьмане! Буде й того, що ти знатимеш, хто був Сомкові катом, — каже Кирило Тур і накривсь ізнов відлогою.
- Невже ти оце візьмешся за таке діло? — питає Брюховецький.
- А чому ж? — каже. — Хіба в мене руки не людські?
- Ти ж, кажуть, був трохи свій із Сомком!
- Так, як чорт із попом. Я вже давно на його чигаю, і в Києві — сам здоров знаєш — трохи не доказав йому дружби. А наші дундуки подякували мені киями. Отака в світі правда!
- За що ж ти на його злишся?
- Я то вже знаю, за що! У мене своя приклячка, а в тебе своя. Я в тебе не питаю, не питай і ти в мене. Не гай мене, пане ясновельможний, та коли хочеш, щоб я тобі

¹ *Мусій* — Мойсей, легендарний пророк, визволитель давніх євреїв з так званого єгипетського полону.

подякував за сотницький уряд, що настановив мене сотником, скажи мені тільки, як до його добратися.

— От як, — каже. — Візьми ти оцей перстень. Пропустять тебе з ним, куди схочеш.

— Гарна каблучка, — каже Кирило Тур. — Ще й сагайдак із стрілкою на печаті вирізано.

А Брюховецький:

— Се, коли хочеш знати, той самий перстень, що покійний Хмельницький зняв у сонного Барабаша. Я сам їздив із сим знаком і в Черкаси до Барабашихи. Покійний гетьман подарував мені його на пам'ятку.

— Еге! — каже Кирило Тур. — Що то з доброї руки подарунок! Так от він на добро й здався, — да й вийшов із світлиці.

Іванець сам провів його за двері, а він йому шепче:

— Лягай спати, не турбуйсь. Перед світом приснився тобі сон, перед світом і справдиться.

Пішов Кирило Тур, похилившись, у своїй відлозі з горбом. Ніхто б не пізнав тепер його молодецької ходи ні високого стану. Так собі, наче горбатий дід. Уже надворі стемніло. Ось добирається він до Сомкової глибки. Зараз у надвірніх дверей стоїть козак із ратищем. Наставив супротив Кирила Тура ратище:

— Геть!

— А се що? — каже йому потиху Кирило Тур, показуючи на руці перстень.

Скоро вздрів сторож гетьманський знак, зараз і одчинив двері. За тими дверима ще двері. Ізнов коло дверей козак... Каганчик стоїть у стіні на віконці. І той пропустив мовчки, як побачив перстень. За тими дверми ще треті двері, і третій козак при дверях сторожем. Узав Кирило Тур у його каганчик і ключ од глибки.

— Иди, — каже, — до свого товариша. Я буду сповідати в'язня, дак, може, таке почувеш, що лучче б тобі на сей час позакладало.

А той йому:

— Та я й сам рад звідси заздалегідь убратися. Знаю добре, на яку прийшов ти сповідь.

— Ну, коли знаєш, то й лучче, — каже запорожець. — Гляди ж, не входь сюди до самого ранку. Він після сповіді засне.

— Засне після тієї сповіді всякий! — бурчав, зачиняючи двері, сторож.

Він же виходить у одні двері, а Кирило Тур входить у другі. Увійшов і зараз запер двері. Гляне, посвічуючи по глибці каганцем, аж у кутку сидить на голому ослоні Сомко. Одним залізом за поперек його взято і до стіни ланцюгом приковано, а другі кайдани на ногах замкнуті. У старій подраній сірячині, без пояса і без сап'янців. Усе харцизяки поздирали, як узяти до в'язення; тільки вишиваної сріблом да золотом сорочки посовістились ізнімати. Вишивала ту сорочку небога Леся; і по ковніру, і по пазусі, і по ляхівках широких рукавів повиписовала голубонька сріблом, золотом і блакитним шовком усякі квітки й мережки; а Череваниха подарувала її безталанному гетьманові на пам'ятку гостювання в Хмарищі. Так отся тільки сорочка зо всього багатства йому осталась і чудно, і жалісно було б усякому дивитись, як вона у тій мізерній глибці із-під старої сірячини на гетьманові сіяла!

Постановив Кирило Тур на вікні каганчик, а сам зблизись до понурого в'язня. Той дивиться на його мовчки. Достав запорожець із-за халяви ножаку і показує Сомкові. Той ізвів до неба очі, охрестивсь:

— Що ж? — каже. — Роби, що тобі сказано робити.

А Кирило Тур сипким, гугнивим голосом:

— Хіба ж тобі не страшно вмирати?

— Може б, мені, — каже Сомко, — й страшно було, якби не було написано: «Не убойтесь от убивающих тіло, душі же не могут убити...»

А Тур каже:

— Та се ти так мізкуєш, поки не почув заліза за шкурою. Ось ке лиш, я трошки різону по грудині...

— Адова утробо! — крикне тоді Сомко. — Невже тобі мало моєї крові? Ти ще хочеш навітшатись моїми муками! Бачу по твому голосу, що ти, як паскудний черв'як, живучи під землею, звик іссати кров християнську! Так упивайся ж, гадино, у моє тіло! Не почувеш ти, пакосний, як Сомко стогне!

— Добре, ей-богу, добре! — каже тоді Кирило Тур своїм голосом, ховаючи ніж на халяву. — Ей-богу! — каже. — Мені здається, що я смик, а всі люде скрипки: як поведу, так вони й грають! Не житте я на світі коротаю, а весілле справляю.

— Що се! — каже Сомко. — Невже я од нудьги починаю з марою розмовляти? Скажи, на ім'я Боже, чи справді ти Кирило Тур, чи се вже моя голова починає з печалі туманіти?

Запорожець зареготав.

— Ще й питає! А яка б же шельма, опріч Кирила Тура, пробралась до тебе через три сторожі? Тільки він один зачарує всякого так, що й сам не тямить, що робить.

— Що ж ти мені скажеш?

— А от що я тобі скажу. Давай лишень мінька́ на одержу та виходь із сієї пакосної ямки. Тут тільки б гадині жити, а не чоловікові. Уподобав же чорт знає що! Там тебе під Бугаєвим Дубом жде такий же дурень, як і я: паволоцький піп із попеням. Уже вертався у Паволоч, думав, що ти попавсь навіки чорту в зуби, так їхав рятувати паволочан. Тетеря, бач, пронюхав, що тут коїть супротив його Шрам, да, пронюхавши, і давай тиснуть паволочан — притьмом хоче зруйновати місто; так їхав Шрам рятувати. А я послав козака навперейми. «Постривай, — кажу, — попе, ще, може, вернемо сокола з клітки!» А тут і поміж миром пустив таку поголоску, що Сомко вже на волі, так куптесь та ждїте гасла. Ти, може, не знаєш, сидючи тут, що вже розжовав усяк харцизяку Іванця. Тепер тільки гукнеш по Україні, дак тисяча тисячу попихатиме та до тебе бігтиме. Піднімуться й тії, що не були на раді, бо на раду позлазилась до Іванця тільки сама погань з України, а добрі люде не пойняли гольтапакам віри. Тим-то Іванець із поганцями таке лихо і вкоїв! А з Запорожжя теж тільки самі паливоди на Україну виїшли, а що зосталось доброго, те все тепер за тебе, тільки озвешся, руку потягне і допомогу дасть. Що ж ти мовчки слухаєш, мов я тобі казку кажу?

— Того слухаю мовчки, — одвітує Сомко, — що з сеї бучі пуття не буде. Багато розлив християнської крові Виговський за те нещасне панство да гетьманство; багато й Юресь погубив земляків, добиваючись того права, щоб над обома берегами гетьмановати; невже ж не уйметься плисти по Україні кров християнська ні на часину? Отсе я ще почну одного супротив другого ставити і за своє право людську кров точити! Бо Іванець з козаками стоїть тепер міцно; щоб його збити, треба хіба усю Україну надполовинити; а навіщо? Щоб не Брюховецький, а Сомко гетьмановав!

— От же ні, коли хочеш знати! — каже Кирило Тур. — Не на те, щоб Сомко гетьмановав, а на те, щоб правда узяла верх над кривдою!

— Візьме вона верх і без нас, брате Кирило. Може, се тільки на науку мирові і пустив господь Україну в руки

харцизякам. Не можна, мабуть, інше, як тільки горем да бідою, довести людей до розуму.

— Так оце ти зрікаєшся свого гетьманського права? — питає Кирило Тур.

— А що ж би ти робив? Уже коли в мене були й други, й приятелі, були й полки, й гармати, да не благословив мене Бог властвовати, други мої і іскренні мої оддалече мене сташа і чуждахуся і мене моєго; так чого ж мені тепер супротив своєї долі пручатись?

— Старий Шрам не так думає, — каже Кирило Тур.

— Думав і я гордо да несито, поки смерть не заглянула мені в вічі.

— Ну, дармо, — каже запорожець. — Нехай воно буде собі як хоча; тільки все ж таки у тебе в голові зосталось, думаю, доволі мозку, хоч і заглянула смерть у вічі. Нічого тобі ждять обуха в сих різницях, коли тобі одчинено настіж двері. На лиш, надінь відлогу та ще оцей персник про запас візьми, то пройдеш скрізь огонь і воду.

— А кайдани? — спитав Сомко.

— Що нам кайдани? Я призапас такої розрив-трави, що тільки притулю, дак ік нечистому й порозпадаються. Ке лиш сюди ноги.

— Підожди, брате, — каже Сомко, — скажи перше, а ти як звідси вийдеш?

— Що тобі до мене? Іди лишень ти, а я найду собі дорогу...

— Е, ні, мій голубе! Сього не буде. Нехай той гине, на кого Господь показав перстом своїм! Чужою смертю я волі купувати не хочу.

— Смертю! — засміявшись, каже Кирило Тур. — Казнає-що городить! Мабуть, тут од вологості в голові тобі завернулось. Може, думаєш, я тут довго сидітиму? Найшов дурня! Ще до схід сонця опинюсь на волі...

— Як же ти вирвешся звідси?

— Як? Так як Бог дасть... Мені вже про те знати. Хіба не чував ти про наших характерників, що намалює углем на стіні човен, сяде та й попливе, неначе по лиману? А Кирило Тур хіба вже дурніший од усіх, щоб і собі чого такого не видумав?

— Дивно мені, — каже Сомко, — як у тебе достає охоти жартовати, одважившись на смерть!

— Ех, пане мій милий! — одвітує Кирило Тур. — Хіба ж уся жизнь наша не жарти? Помаже по губах медом, ти думаєш: от тут-то щасте! Аж глянеш — усе одна омана! Тим-то й кидаєш її за нізащо. Та що про те балакати! Ну лиш, давай мінька на одужу.

— Ні, мій голубе сизий, сього не буде!

— Як не буде? Так оце я перед Шрамом брехуном зостанусь? А що б же ти сього не діждав! Я тільки й радувався, що отже, — кажу, — старий буркун побачить, що й наш брат, запорожець, не зовсім ледащо; а ти в мене й послідню радість однімаєш!

— Невже оце, щоб тільки оправдати Запорожже перед Шрамом? — питає Сомко.

— А то ж якого мені ще біса? — каже Кирило Тур. — Ти ще подумаєш, що в мене на умі, як там кажуть, отчизна! Що от би то визволю своєю головою Сомка — він тепер більш потрібен... Казнає-що! Так робить тільки, хто й того не розшолопає, що своя сорочка до тіла ближче. То якби прийшлося положити голову за дітей абощо, так се було б святе діло, бо сказано: який батько дітей не жалує? А то підстав під обух голову за химеру! Ні, мій добродію, в нас на Україні таких божевільних не дуже густо! А я ж хіба виронок?

— Ох, голово ти моя мила! — каже Сомко — Ти і в темницю приніс мені утіху! Тепер мені легше буде за правду пострадати, що правда не в одного мене живе в серці і не загине вона на Україні! Попрощаймося ж, поки побачимось на тім світі!

Запорожець насупивсь:

— Так ти справді хочеш зостатися у сій різниці?

— Я вже сказав, — одвітує Сомко, — що чужою смертю не куплю собі волі; а що раз сказав Сомко, того й повік не нарушить.

— Так? — питає Кирило Тур, пильно дивлячись Сомкові в вічі.

— Так! — одвітує твердо Сомко, дивлячись на його.

— Будь же проклята оця година! — каже тоді запорожець. — Хто в неї народиться або зачне яке діло, щоб не знав ні щастя, ні долі! Нехай човни топляться на морі! Нехай коні спотикаються в воротях! А як кому Бог пошле чесную смерть, нехай душа вертається до мертвого тіла! Проклята, проклята, проклята однині і довіку! Про-

щай, брате мій рідний! Не загаюсь і я на сім мізернім світі!

Обнялись і обидва заплакали.

Вийшов Кирило Тур із сирої глибки, скинув із себе відлогу і швиргонув сторожам.

— Натє, — каже, — вам, іродові діти, за вход і виход! Знайте, що не кат Іванців, а Кирило Тур приходив одвідати праведну душу!

Ізнов, ідучи мимо надвірнього сторожа, кинув подушку, що була в його за спиною замість горба.

— Візьми, — каже, — собако, щоб не спати на соломі, стережучи неповинну душу!

І пішов із замка. Усі по персню його пропускали.

Незабаром знайшов свого побратима. Той дожидався його з кіньми під ветхою дзвіницею. Побратим не знав, що було на думці в Кирила Тура, як оставляв він тут його з кіньми; бо Кирило Тур сказав тільки:

— Прийде до тебе чоловік і скаже: «Шукай вітру в полі!» — так саджай його на мого коня і проведи до Бугаєвого Дуба, а я вже знатиму, де з тобою злучитись.

Смутно було тепер Кирилові Туру сідати на коня, що для Сомка наготовив, ще смутніш їхати до Шрама да розказовати, що вже Сомко між козацтво не вернеться.

А Шрам, бідаха, жде не дождеться його під Бугаєвим Дубом на Бабичівці. Загледівши оддалеки двох козаків, аж не встояв на місці — скочив на коня і підбіг назустріч. Як же побачив, що Сомка немає, то й голову повісив. І питав би, і питати боїться, да вже насилу зміг промовити:

— А де ж Сомко?

— А ти справді поиняв мені віри? — каже Кирило Тур. — Отак мороч людей, то будеш запорожцем!

— Кирило! — каже Шрам. — Годі юродствовати, бо й голос тебе не слухає. Коли не вдалось, то хоть скажи чому?

— А от чому, — каже запорожець. — Сомко, коли хочеш знати, такий же дурень, як і ми з тобою. «Чужою смертю волі купувати не хочу!» Уже я йому й отчизну, уже я йому правду під ніс тикав, а він своє та й своє. Сказано — дурному хоч кіл на голові теши! З тим його й покинув — бодай лучче покинув свою голову!.. Прощай!

— Що ж ти тепер думаєш із собою чинити? — спитав Шрам.

— А що ж? Уже ж пак не те, що ти. Живий живе гадає... Оце поїдемо до превражого сина Гвинтовки та вкра-

демо ще раз Череванівну. Мабуть, їй на віку написано моїх рук не минути. Махнем аж у Чорну Гору та й заживемо там, п'ючи та гуляючи. Прощайте, прощайте!

І, вклонившись низько Шрамові з сином, повернув коня і полинув із побратимом до Гвинтовчиного хутора.

Аж ось наздоганяє його Петро Шраменко.

— Чого ще оцей бабський реп'ях од мене хоче? — каже, зупинившись, Кирило Тур.

— Кирило! — каже Шраменко. — У тебе душа щира, козацька...

— А вже ж не жидівська, — каже запорожець.

— Ми їдемо з панотцем на смерть у Паволоч.

— Боже вам поможи: діло не ледаче!

— Передай од мене два слова Череванівні, передай так, як з того світу!

— Добре, — каже Кирило Тур, — передам.

А чорногорцю потиху шепче:

— Знаю наперед: яку-небудь любосну нісенітницю.

— Скажи їй, що й на тім світі її не забуду! — каже Петро.

— Добре, скажу.

— Ну, прощайте ж, братці, навіки!

— Прощай, брате, — каже запорожець, — та не забувай і нас на тім світі.

Роз'їхались. Тоді Кирило Тур засміявся да й каже:

— Як-то ми тим світом завчасу порядкуємо! А там, може, чортяки так припечуть, що й усі любощі к нечистому з голови вилетять!

XVIII

Тепер би то отсе треба нам їхати слідом за Шрамом і його сином, і все, що з ними діялось, по ряду оповідати; тільки ж якби почав я виставляти в картинах да в речах, як той Тетеря обліг Паволоч, як хотів достати і вистинати усе місто за турбацію супротив гетьманської зверхності і як старий Шрам головою своєю одкупив полковий свій город, то б не скоро ще скінчив своє оповідання. Нехай же останеться та історія до іншого часу, а тепер скажемо коротко, що Шрам паволоцький, жалуючи згуби паволочан, сам удався до Тетері і прийняв усю вину на одного себе. І Тетеря окаянний не усумнівсь його, праведного, як бунтовника, на смерть осудити й, осудивши, повелів йому серед обозу

військового голову одтяти. Так, зогнавши з світу свого ворога, удовольнився, дав Паволочі впокій і одійшов із військом до свого столечного міста.

Того ж року, вступаючи в осінь, о святому Сімеоні, одтято голову й Сомкові з Васютою у городі Борзні, на Гончарівці. Брюховецький доказав-таки свого, хоть після й прийняв слушну кару од гетьмана Дорошенка¹: пропав під киями собачою смертю.

Так-то той щирий козарлюга і піп, Іван Шрам паволоцький, і славний лицар Сомко переяславський, не врадивши нічого супротив лихої української долі, полягли од беззаконного меча шановними головами. Хоть же вони і полягли головами, хоть і вмерли лютою смертю, да не вмерла, не полягла їх слава. Буде їх слава славна поміж земляками, поміж літописами, поміж усіма розумними головами.

* * *

Тут би мені й скінчити свою історію про ту чорну раду, про ту запорозьку оману, да хочеться ще озирнутись на тих, що після тої біди остались живі на світі.

Одправивши по панотцеві похорони, поплакавши да пожурившись, Петро недовго загаявся у Паволочі. Думав був піти на Запорожже і розпродав усе своє добро, да якось і звернув мислі на Київ. Опинивсь козак коло Хмарища. Звонтпив, однак, да й дуже, ізблизившись до хутора. Ворота були не причинені: не стеріг їх Василь Невольник. «Мабуть, ніхто не вернувсь у Хмарище!» — подумав Петро; серце занило. Іде до хати. Квітки коло хати позасихали і позаростали бур'яном. Якось чує — наче хто співає стиха. «Боже мій! Чий же се голос?»

Біжить у хату, одчинив двері, аж так! І Леся й Череваниха обидві в пекарні.

— Боже мій милий! — крикнула Череваниха, сплеснувши руками.

А Петро як ускочив у хату, то й став у порога як упопаний. А Леся як сиділа на ослоні коло стола, то так і осталась, і з місця не зворухнеться. Да вже Череваниха почала Петра обнімати; тільки вже тепер пригортала до себе з щи-

¹ *Дорошенко* Петро Дорофійович (1627—1698) — гетьман Правобережної України (1665—1676).

рим серцем, як рідного сина. Петро тепер уже сміло підступив до Лесі, обняв і поцілював її, як брат сестру; а вона аж слізеньками вмилаь. Довгенько з радощів не змогли до себе прийти; плакали, сміялись, розпитовали і одне одному перебивали.

Як ось у двері сунеться Черевань. Насилу переступив через поріг од радості; тільки «бгатику!» — да й кинувсь до Петра, розставивши руки; обіймає, цілує і хоче сказати щось, і все тільки «бгатику!» — да й замовкне.

Як же вже трохи вгамовались, тоді Череваниха посадила Петра на лавці і сама сіла коло його (а Леся з другого боку, і обидві держались йому за руки) да й каже:

— Ну, тепер же розкажи усе по ряду, Петрусю, щоб ми знали, як отсе тебе Бог спас од смерті. Нам сказано, що ти вже певно оддав з панотцем Богові душу.

А Черевань мостивсь, мостивсь, як би ближче було слухати; сідав і коло жінки, і коло дочки, так усе далеко і треба голову набік нагинати, щоб на Петра дивитись; далі взяв да й сів напротив його долі, підобгавши під себе ноги.

— Ну, — каже, — бгате, тепер розкажуй, а ми слухаємо.

От і почав Петро усе оповідати, як було в Паволочі. Не раз приймались усі плакати. Як же дійшло до прощання з панотцем, то Черевань так і зарюмав та одною рукою сльози втирає, а другою Петра придержує, щоб не казав дальш, поки переплаче. А про Череваниху да про Лесю що вже й казати! Усі злились у одно серце і в одну душу; і тяжко було всім, і якось радісно.

— Розкажіть же, — каже Петро, — і ви тепер, як ви викрутились од запорожця да добрались до Хмарища?

— Ні, — каже Череваниха, — хіба він викрутив нас із біди, а не ми викрутились од його. Братик мій узяв нас був добре в свої руки. Того ж дня ввечері, як була та безталанна рада, і почав зараз сватати Лесю за ледащицю Вуяхевича. Як ось смерком їде Кирило Тур, а за ним десятеро запорожців у двір. Показав братові якийсь перстень. «Оддавай, — каже, — мені Череваня з усім його кодром». — «Нащо? Куди?» — «Звелів гетьман забрати да везти просто до Гадяча. Мабуть, Череванівні на роду написано бути гетьманшею».

— Так-так, бгатику! — каже Черевань. — Я вже думав, що справді доведеться зробитись собачим родичем.

— Стали просити, — знов веде річ Череваниха, — стали просити Кирила Тура, щоб не губив невинної душі — куди! І не дивиться. Запрягли коні в ридван, посадили Василя Невольника за погонича і помчали нас із двора. Ми плачемо. А Кирило Тур тоді: «Не плачте, курячі голови! Вам треба радуватись, а не плакати: не в Гадяч я одвезу вас, а в Хмарище». Ми давай дяковати, а він: «Що мені з такої дяки? Тоді мені подякуєте, як на рушнику з вашою кралею стану». Ми знов так і похололи: із одного лиха да в друге! І таки справді думали, що в його ся думка в серці. Да вже як привезли нас у Хмарище, тоді вразький запорожець сміється та й каже: «А ви справді думали, що я такий дурень, як яке Шраменя! Нехай вам цур, вражим бабам! Од вас усе лихо стає на землі! Лучче з вами зовсім не знатись! Нехай лишень зварять нам вечеряти: нам іще далека дорога».

— Куди ж се їм була далека дорога? — спитав Петро.

— У Чорну Гору, бгатику, — каже Черевань. — Додержав-таки Кирило Тур свого слова, що все хваливсь тою Чорною горою. Я про все розпитав, бенкетуючи з ними за вечерю. Попились вразькі запорожці так, що й повивертались у садку на траві. Думав, що ще й завтра будуть у мене похмелятись; устану вранці, аж їх і слід простиг: такий народ! Так розказував Кирило Тур за вечерю: «Я, — каже, — з самого першу хотів направити братчиків на добру дорогу, щоб Сомка з гетьманства не спихали, так що ж, коли Іванцеві сам чорт помагає? Уже якими я шляхами до січової громади не заходив! Так ні, та й годі! От, — каже, — бачучи, що вже тут чортяка заварив собі кашу, що вже Сомкові і в сто голів помощи не видумаєш, махнув рукою, та, щоб не бачити того лиха і не чути про його, і хотів ото з'їхати з України. Так от же, — каже, — нечистий підсунув під ніс вашу кралею. Тепер уже співайте, — каже, — Сомкові вічну пам'ять: не сьогодні, так завтра поляже його золота голова...» Так чи піймеш ти, бгатику, віри? Як розказував про Сомка, то наче і всміхається вразький запорожець, а сльоза в ложку тільки — кап!

— Так отсе він, — каже Петро, — і сестру, й матір покинув для тої Чорної Гори?

— Ми, бгате, в його питали: «Як же ти zostавив свою матір одну з дочкою при старості?» — «Що, — каже, —

козакові матір? Наша мати — війна з бусурманами, наша сестра — гостра шабляка! Зоставив я їм грошей, буде з їх, поки живі; а запорожця Господь сотворив не для запічка!» — Отакий химерник!

Так, розпитуючись да розмовляючи, і незчулись, як настала обідня година. Коли ж саме перед обідом шасть у хату Василь Невольник і веде за собою слідом Божого Чоловіка. Ходив старий на торг у Київ да, попавши там десь дідуся, зараз і загарбав його до Череваня: дуже кохавсь Черевань у його співах. Як же то зрадив Василь Невольник, побачивши Шраменка! То з того, то з другого боку зайде, розставить руки, здвигне плечима і, бачся, сам собі не йме віри. І Божий Чоловік зрадив: аж усміхавсь, облапуючи кругом Петра.

Ще веселіш почали тоді гомоніти. Леся щебетала як ластівочка. Після обіда Божий Чоловік іграв і співав усяких поважних пісень. А як одходив із Хмарища, Петро положив йому гаман грошей за пазуху на викуп невольника з неволі, за панотцеву душу.

— Смутно мені, — каже Божому Чоловікові, — що в світі ледащо панує, а добре за працю й за горе не має жодної нагороди!

— Не кажи так, синку, — дав одвіт Божий Чоловік, — усякому єсть своя кара і награда од Бога.

— Як же? — каже Петро. — Іванець ось вознесён, а Сомко з моім панотцем гіркую випили.

А Божий Чоловік:

— Іванця Бог гріхом уже покарав; а праведному чоловікові якої треба в світі нагороди? Гетьманство, багатство або верх над ворогом? Діти тільки ганяються за такими цяцьками; а хто хоть раз заглянув через край світу, той іншого блага бажає... Немає, кажеш, нагороди! За що нагороди? За те, що в мене душа лучча од моїх ближніх? А се ж хіба мала милость Господня? Мала милость, що моя душа сміє і зможе таке, що іншому й не присниться?.. Інший іще скаже, що такий чоловік, як твій панотець, уганяє за славою! Химера! Слави треба мирові, а не тому, хто славен. Мир нехай навчається добру, слухаючи, як оддавали жизнь за людське благо; а славному слава у Бога!

Так проглаголавши, замовк старий, похилив голову, загадавсь. І всі задумались од його речі. Далі поклонивсь

Божий Чоловік на всі сторони і пішов з хати, почепивши через плече бандуру.

А Петро і оставсь у Череваня, як у своїй сім'ї. Черевань йому став тепер за батька, а Череваниха за матір. Стали жити вкупі люб'язно да приязно.

Ну, сього вже хоть і не казати, що, зождавши півроку, чи що, почали думати й про весілля. Іще не гаразд і весна розгулялась, іще й вишеньки в саду в Лесі не одцвілись, а вже Петро із Лесею і в парі.

Так-то усе те лихо минулось, мов приснилось. Яке-то воно страшне усякому здавалось! А от же, як не Божа воля, то їх і не зачепило. Се так, як-от інколи схопиться заверюха — громом гримить, вітром бурхає, світу Божого не видно, поламле старе дерево, повиворочує з коріннем дуби й берези: а чому указав Господь рости й цвісти, те й останеться, і красується весело да пишно, мов ізроду й хуртовини не бачило.

ОРИСЯ

(ІДИЛІЯ)

I

Співають у пісні, що нема найкращого на вроду, як ясна зоря в погоду. Отже, хто бачив дочку покійного сотника Таволги, той би сказав, може, що вона краща й над ясну зорю в погоду, краща й над повний місяць серед ночі, краща й над саме сонце, що звеселяє й рибу в морі, і звіря в дуброві, і мак у городі.

Може, й гріх таке казати: де таки видано, щоб дівча було краще од святого сонця й місяця? Да вже, мабуть, так нас, грішних, мати на світ породила, що як споглянеш на дівочку вроду, то здасться тобі, що вже ні на землі, ні на небі нема нічого кращого.

Гарна, дуже була гарна сотниківна! Знали її по всій Україні; бо в нас на Україні скоро, було, в кого виросте дочка хороша, то вже й знають усюди. Було, чи треба кому з молодого козацтва, чи не треба чого у Війтовці, іде за сто верст, аби тільки побачити, що там за дочка в сотника Таволги, що там за Оріся, що всюди про неї мов у труби трублять! Да не багато з того виходило користі. Якось не було козацтву приступу до неї з залицянням. Чи батько був дуже гордий, чи дочка дуже пишна, того не знаю, а знаю, що, було, вернеться інший крутиус із Війтовець да й ходить мов неприкаяний. Спитає його про Орісю товариш...

— Шкода, — каже, — брате, нашого повабу й залицяння! Не для нас зацвіла ся квітка! Може, хто й застромить її собі за високу шапку, тільки той буде не з нашого десятка.

А товариш похитає мовчки головою да й подумає: «Отже, занастила козака!»

II

А Оріся була вже не дитина, вирівнялась і викохалась, як біла тополя в леваді. Подивиться було на її ста-

рий сотник, подивиться на її пишний зріст і хорошу вроду, порадується батьківським серцем, що діждав на старість собі такої дочки, а часом і посумує: «Доспіла еси, моя ясочко, як повний колос на ниві! Да чи знатиме женчик, яку благодать бере собі од Господа милосердного? Єсть багато людей, і статечних, і значних, що залицяються на тебе, да не хотілось би мені оддавать тебе в руки сивому дідові: зв'ялить тебе, ревнуючи, як вітер билину в полі. Ой, не хотілось би оддавать тебе й за молодого шибайголова, що не поживе довго без степу да коня, поляже в полі буйною головою, а тебе зоставить горювать з дітоньками!»

Так собі думаючи да гадаючи, старий Таволга часом тяжко-тяжко засумує, аж сльоза покотиться йому з ока.

А Оріся росла собі, як та квітка в городі. Повна да хороша на виду, маяла то сям, то там по господі в старого сотника, походжала, як по меду бджілка, і всю господу звеселяла.

III

Приснився раз Орісі предивний сон. Здалось, прийшла до неї з того світу покійна паніматка, стала над нею в головах да й каже:

— Дитино моя, Орісю! Не довго вже тобі дівувати: щодень благаю Господа милосердного, щоб послав тобі вірну дружину.

Встала Оріся ні смутна, ні весела, іде до панотця в світлицю, зачервонілась, як та квіточка, да й каже:

— Паноченьку! Позолили мої дівчата плаття. Нехай запряжуть нам коней; поїдемо ми до Трубайла, під Турову кручу: там вода чиста, як скло, рине по камінням.

А панотець рече:

— Чого ж тобі, Орісю, так далеко їздити?

— Хіба ж то вже, паноченьку, й далеко?.. На півгодини ходи; да туди ж усе їхати лугом да левадами, що й незчуєшся, як вода заблищить і зашумить під горою.

А панотець:

— О, я вже знаю, що аби чого забажала, то вмієш випросить. Поклич же мені старого Гриви!

Поскочила Оріся до дверей, недовго шукала Гриви, зараз привела його перед панотця.

А той Грива був старий, дідизний чоловік. Знав він пана сотника ще змалечку; випестив його на руках, вивчив і на коні їздить. Потім виходив з сотником у походах ледві не всю Польщу, був з ним і в Криму, був і на Чорному морі; да вже на старість не схотів би й панства, аби тільки при йому дожити віку. Старий уже був дуже дідуган той Грива; брови на очі йому понасовувались, і борода сива, до пояса.

Увійшов у світлицю, вклонився пану сотнику да й каже:

— Добридень, добродію!

А сотник йому:

— Здоров, добродію! — бо вони один одного звикли добродіями величати.

— Запряжи, — каже, — добродію, пару коней, візьми хоч той віз, що, було, сухарі в поході возим, да повези наших прачок до Трубайла.

А той йому:

— Добре, добродію, запряжемо. Чому не запрягти?

І ото зараз іде, бере двох хлопців, викочує з-під повітки віз, довгий і широкий, добре йому знакомий, що не раз у лихій годині, засівши за його, одбивавсь од ляхів або од татарви, не раз прийняв через його й нужди не мало, часом як трапиться, було, утікати із ним по корчах, по болотах, по багнах, щоб вихопиться мановцем із залоги. Викочує старий Грива той віз тепер на іншу потребу; запрягає пару коней, що вже літа погасили давно в них той огонь, що кипить у серці, паше з очей і з ніздер, і кидає коня сюди й туди, на страх жінкам і дітям, а доброму козакові на втіху. Смирні тепер тії два білі коники ходили під рукою сивого Гриви, що вже давно одвик од козацького герця.

Отже, дівчата Орисині несуть сорочки, шитії рушники, настільники і всяке добро; наклали повен віз, і самі посідали: усі в стьожах да в квітках, — Орися поміж ними, — і як мак у городі всі квітки закрашає, так вона сиділа поміж своїми дівчатами. Сивий Грива сів спереду; хлоп'ята кинулись одчиняти ворота. Виглянув у вікно пан сотник:

— Не барися ж там, Орисю!

А вона:

— Ні, паноченьку!

Ляснув погонич пугою; коні заржали, почувши лугову пашу; потюпали і зникли з очей і з возом, і з погоничем, і з дівчатами.

От уже й луг перед ними. І сюди зелено, і туди зелено. Було-бо се саме навесні, як ще трава, свіжа да молода, тільки що вкриє землю. Скільки вгорі синього неба, стільки внизу зеленого луку. І так як ясна зоря вночі покотиться, палаючи, по небу, так тая Оріся проїжджала широким лугом з своїми дівчатами.

Аж ось — шумить, реве Трубайло за левадами. Як розступиться дерево, а сонце як заблищить саме в тім місці, де вода рине через каміння, то ти б сказав, що то не вода, а самé чисте скло, самій дорогий кришталь рине з гори і б'ється на дрібні склянки об каміння.

Над річкою Трубайлом стоїть висока круча. Вся обросла кучерявим в'язом, а коріння повисло над самою річкою. Дикий хміль почіплявся за те коріння і колишеться кудлатими жмутками. А внизу вода рине да рине! Оце ж тая й Турова круча.

Дивляться на неї дівчата да й питаються в старого Гриви, чого вона прозвалась Туровою.

— Нащо вам знать? — каже Грива.

— Аже ж ти нащось знаєш? Так і нам скажи!

— Ой мої голуб'ята! Сказав би вам, да тільки більш не поїдете сюди на річку.

— Що ж там таке? Скажи-бо таки нам, дідусю!

Як узяли просить, не видержав старий, сів на камені над річкою да й почав глаголити:

— Колись-то давно, іще до татарського лихоліття, правив Переяславом якийсь князь. Да й був собі той князь стрілець такий, що аби зүздів на око, то вже й його; і кохавсь він у польованні. Ото ж раз поїхав той князь на польовання да й одбивсь у пущі од своєї челяді. Іде да іде пущею, коли ж дивиться, аж на лощині пасеться стадо турів.

— А що ж то, дідусю, за тури? — спиталася Оріся.

— То, моя кришко, були дикі бики з золотими рогами; тепер уже їх ніде не зүдриш. Бачить князь тих турів; тільки не дивується на їх золотії роги, а дивується, що при них стоїть дівчина, така, що усю пушу красою освітила. Поскочив він до неї; а од неї так сяє, що й приступити не можна. Забув князь і про свою челядь, і про те, що заблудив у пущі: вхопила його за серце тая чудовна краса.

«Дівчино! — рече, — будь моєю жоною!» А вона рече: «Тоді я буду тобі жоною, як Трубайло назад вернеться».

А князь їй знову: «Як не згодишся на моє прохання, то я твої тури постріляю». — «Як постріляєш мої тури, то вже більш нічого не стрілятимеш». Розсердився князь, взяв лук з плеча і почав стрілять золоторогі тури. Сунулись ті тури в пушу, так і виваляли дерево; а князь за ними знай пускає стрілку за стрілкою. Прибігли над Трубайло... а Трубайло тоді був не такий узенький як тепер, — прибігли над високу кручу і всі шубовсть у воду! Да й ні один не переплив, усі каменем лягли по дну, аж річку загатили. Сплеснула тоді дівчина руками: «Потопив еси моїх золоторогих турів, блукай же тепер по пуші по всі вічні роки!..» Отже, й блукає, кажуть, той князь до сього часу по пуші і ніяк не знайде свого Переяслава. А Переяслав був уже і в татарських руках, був і в лядських — чого вже не було з тим Переяславом? А він не знайде його та й не знайде. А дівчинині тури лежать і досі каміннями в воді, і от прислухайсь: то не вода реве, а ревуть тури глухо з-під води. Отже, кажуть, буде таке врем'я, що князь приїде на Турову кручу, повстають тури і підуть шукати собі диких пущ по Україні.

V

Слухають дівчата, да аж сумно їм стало; слухає Оріся, да вже боїться й глянуть на каміння, що простяглось купою через річку. Вже їй здається, що то справді не каміння і вода шумить якось не так, як вода...

Засмутив зовсім дівчат старий Грива. Не знають уже, чи прать би то їм, чи додому вбиратись; сором тільки старого Гриви; поглядає-бо на них да тільки всміхається. То, було, люблять прать на самій бистрині, положивши кладку з каменя на камінь, а тепер одійшли дальше од кручі, де вода ще не дійшла до каміння і пливе тиха да чиста, хоч вигляньсь, як у дзеркало. І справді, мов у дзеркалі, видно в воді і небо, і кручу з тими кудлатими коріннями, що переплутались із хмелем, і кучерявії в'язи, що повибігали на самий край і попростягали зелені лапи над річкою.

Дивиться Оріся в воду, аж у воді на кручі щось зачервоніло; хтось ніби виїхав із пуші на сивому коні і стоїть поміж в'язами. Боїться глянуть угору, щоб справді не було там когось; боїться глянуть і на каміння: вже їй здається, що ось-ось заревуть і сунуться з річки зачаровані тури. Смикнула за рукав одну дівчину і показала в воду: дивляться дівчата, аж на Туровій кручі князь на сивому коні.

Так і обомліли. Бо хто ж би сказав, що то й не князь? Увесь у кармазині, а з пояса золото аж капає.

Немало ж, видно, здивовався і козак: стоїть на коні нерухомий. Бо хто ж би й не здивувався, опинившись над такою кручею? Унизу рине вода через каміння, а над водою сидить нерухомо сивий дід на камені, а там стоять нерухомі дівчата, з пращами, з мокрими полотнищами в руках. Чи дівчата, чи, може, русалки повиходили прать сорочки підводному цареві, що живе в кришталевому будинку під водою. Оце ж, мабуть, і сам він вийшов з води погріть старії кості на сонці. Ще раз погляне козак на сивого діда, ще раз погляне на дівчат: позасукували по локоть рукава, попідтикали плаhti і мережані заповоччю подоли... Золото не сяє так на дорогих перстнях, як сяють у воді й над водою їх білі ноги. Задививсь козак і собі стоїть нерухомо; коли ж гукне на його старий Грива:

— Гей-гей, козаче! Чого се тебе занесло на кручу? Хіба хочеш пополоскати свої кармазини в Трубайлі?

І скоро промовив — зараз наче розбив які чари. Засоромились дівчата і давай бовтати полотнищами.

А козак одвітує дідові:

— Да й за те слава Богу, що хоть на кручу вибрався. Скажи, будь ласкав, дідусю, як мені виїхати ік Війтовцям?

— А чого тобі треба в Війтовцях?

— Через Війтовці, — каже, — лежить моя дорога.

— А куди ж лежить твоя дорога?

— Моя дорога — до чийогось порога, моя стежечка — до чийогось сердечка.

— Еге, — каже старий Грива, — нехай же тобі Господь у доброму ділі помагає! Отже, куди тобі виїхати. Берись униз, понад берегом; то там трохи нижче буде тобі доріжка; тією доріжкою виїдеш ти на річку. Єсть через річку й кладочки; возом не проїдеш, а конем добрий козак перехопиться.

Подякував козак за пораду, повернув коня і сховався поза деревом.

Як сховався, тоді-то вже розгулялись наші дівчата; розписали козака як на папері: які й очі, які й брови, як і говорить, як і всміхається. Та каже:

— Се твій суджений!

А та:

— Се твій.

А одна додала:

— Не змагайтесь дурно, дівчата: чи рівня ж таки вам пишній князь! Се нашій панночці суджений!

Почервоніла Оріся.

— Збожеволіла, — каже, — ти, Параско! Хіба не чула, що він сказав дідові?

І жаль їй було, сама не знає чого, що він їде свататися. М'якше од воску дівоче серце. Тане воно од козацьких очей, як од сонця...

— Що ж, — каже Параска, — що їде свататися! Судженої й конем не об'їдеш!

VI

Попрали дівчата сорочки, зложили на віз, зеленою пахучою травою прикрили, посідали й поїхали додому, свіжі да веселі; щебечуть, як ластівки. Іще далеко не доїхав віз до сотницького двора, а в дворі вже чутно було, що вертаються.

— Орісю, наша панночко! — крикнули дівчата, скоро розчинились ворота. — Чий же то сивий кінь у дворі стоїть? Се ж того козака, що ми бачили, се ж твого князя, се ж твого судженого!

Гляне Оріся, а в серці наче жаром запекло. Чи вона злякалась, чи вона зраділа, сама того не знала.

Виглянув у вікно із світлиці молодий козак: їде в двір віз старими кіньми, із старим сивим погоничем; зелена трава волочиться по боках і б'ється по колесах; а із-за сивої бороди старого Гриви, із-за білої зими червоніє літо — повен віз дівчат у квітках да в намисті, — Оріся як сонце поміж ними! Виглянув, да аж руками сплеснув:

— Се ж вона, се ж вона! — і ото вже тоді почав на прямоту викладувать свою мову пану сотникові, і хто він такий, чого приїхав. Хто ж він такий, то се вже пан сотник знав давно: миргородський осауленко, отаман у своїй сотні, хорошого й багатого роду дитина. А чого приїхав? Приїхав подивиться, що там за Оріся така, що там за дочка в сотника Таволги на всю Гетьманщину; а побачивши та й себе показавши, довідаться, чи вже надбала шитих рушників у скриню... Про що журились, чого бажав пан сотник, те йому як із неба впало. Не довго думавши, позвав Орісю. Ввійшла в світлицю, червона, як калина.

— От, Орісю, тобі жених! Чи люб він тобі, чи, може, підоджеш кращого?

Хоть би тобі слово промовила, хоть би тобі очима зглянула. Стоїть, сердешненька, і головку схилила.

Бачить панотець, що не діждеться од неї одвіту, — бо де ж таки, щоб дівчина сказала, що в її на мислі. Очиці хіба скажуть, а сама ні. Порахував се панотець, да й каже:

— Де вже такий козак да люб не буде! Обніміться ж да поцілуйтесь, да й Боже вас благослови!

Обняв козак Орісю, поцілував у її губоньки, що наче з самого меду зліплені, і вклонились обоє низько, до самого долу, панотцеві.

Чи багато ж наїхало дружини на весілля, чи бучно одбули гостей, чи довго гуляли — се вже не наше діло розказувати.

Бачив я Орісю саме перед весіллям; хороша була, як квіточка. Бачив я знов її через рік у Миргороді — ще стала краща замужем, і дитина в неї, як Божа зірочка. Вже я не раз думав собі, на неї дивлячись: «Се Божа слава, а не молодиця! Що, якби хто дотепний змальовав її так, як вона єсть, із маленькою дитинкою на руках! Що б то за картина була!»

ПРО ЗЛОДІЯ У СЕЛІ ГАКІВНИЦІ

Дивуються, мовляв, люде, що десь на хуторі про Тарасову смерть незгірш од городян письменних метикують, а ми дивуємось тим городянам, що, як скаже наш брат путне слово, то вони й роти пороззявляють: дивись, мовляв, простий чоловік, а говорить розумно! Коли хочете знати, добродію, то се нам навдивовижу, як там по городах люде не позабували говорити і обертатися по-людській. Початок і корінь городянства зоставсь у хуторі, то, здається, тут би треба й шукати основи всякої справи городянської, тут би шукати й праведного розуму всякої городянської установи. Ось слухайте лиш, панове добродійство, я вам дещо оповідаю, що мені на віку бачити й чути лучалося. Може, з оповідання більш дорозумується ваша городянська громада, аніж із моєї хуторянської філософії.

* * *

Згоріла в нас у селі, недалечко од мого хутора, церква. Селяне й прийшли до мене в пасіку: «Добродію, потурбуйтеся на послугу громаді, об'їдьте з нашим титарем села, чи не знайдете людей побожних, щоб допомогли церкву збудувати. Ви ж бо таки всюди бували, усяких людей знаєте, то за вашим приводом і титар наш краще справиться».

Ну, коли вам правду сказати, то в нас по хуторах люде не дуже-то звикли про церкви дбати. Байдуже нам, хуторянам, про церкву; а селяне, то ті вже кажуть: «То нам не хвала, як у селі церкви немає», — а городяне, то аж золотом верхи побивають. Ну, коли ж хочете знати, то в нас по хуторах до зорявого неба або вранці до схід сонця на росі люде щирим серцем моляться, а інший батько дітей краще від попа навчає. Та дарма: що нам про те з селянами широко річ розводити? Треба, так і треба церкву. Чом не по-

слухати громади? Я такої чоловік думки, що громада — всюди великий чоловік. І тоді вона була великий чоловік, як іще наші предки у житах та понад річками в дібровах Богові молилися, і тоді, як почали молитися по-грецькій, і тоді буде великий, як поклоняться Богу духом і істиною, занедбавши Єрусалим. Інше, мабуть, не можна у історії, бо коли б можна було, то, певно, громада іншим би робом собі пішла. Отож я так і про селян, моїх сусід, у серці своєму помислив, а їм того марно не виявив: нащо? «Добре, — кажу, — що громаді, те й бабі».

І ото зібрались ми з титарем, сіли на візок, потуркотіли. Час був такий, що люде навесні пооборювались, а кошовиця ще не починалася, то мені хоч би в пасіці й треба бджоли догледіти, та в мене є такий дідок про се, а на кошовицю ще до господи встигну. Весну дав Господь на той рік рясну: аж нахиляємось, ідучи попід садами; біле віття по виду займає, запашною росою кропить.

Титар — чоловік побожний і трошки притаманкуваний — каже:

— Се нас, добродію, ангели білими крильми обвівають; се вони на землю попускалися і садовину, мов лебеді, всю вкрили.

— Так, так, Петре! — кажу (а його звали Петром). Любе мені було те серце тихе та соняшне в того дідуса старенького. — Се, — кажу, — ангели людей у рай заманюють. — Та ще й додав йому з свого розуму: — Не живе, — кажу, — чоловік на світі без високої думки про якийся мир, кращий од нашого. Ся, — кажу, — думка свята од землі його підіймає і знікчемніти не дає йому. По городах, Петре, між товариством блискучим є такі люде, що про користь та набуток байдуже, а все кудись далеко за край світа зазирають і таке людям оповідають, що хіба тільки в гарному сні присниться. Тих людей, Петре, поетами величають і до роботи ні до якої їх не змушують, і у всьому їм потурають, бо вони городянам не дають усім поживовіти.

Кивне мені Петро сивою чуприною, а сам аж голову хилить, прислухаючись до соловейка, що в тому пишному цвіті, у тій садовині запашній голосною луною розлягається: йому там ангельські співи здаються, і все собі шепче: «свят, свят, свят», — мов той вітерець попід густими вербами.

Залюбки ми громаді прислужилися, мов де в гостях у якогось ласкавого, несказанно щедрого пана побували: тра-

ви всюди вже хвилюються; річки, стави, озера стоять уповні, ясно небо з весняними хмарками в них виглядається, дівтора весела золотим волосом на сонці тобі світить, — і свою малечу згадаєш, і на серці тобі тихо і якимось смутно, і знявся б та й полетів співаючи понад землю.

Тільки вже, як вертались додому, почали ми тривожитись, як би громадського скарбу не втратити, бо — відоме діло — городи багато таких людей порозводили, що, мов вовки, в серці тільки хижацтво мають. Заночувати в полі — страшно. А то ми знай, було, в полі ночуємо. Ну, вже ж і паша стала невільна: почали хлопці на ночліги по толоках тільки ставати. А туди їхавши, ми, було, так приладжуємось, щоб свої коні між чужі пустити: там уже, звісно, варта чергується — не вкрадуть. У нас, бачте, по селах між хлопцями-ночліжниками давній козацький звичай. Ватага спить на обротях та на шапках, головами докупи, а один вартуї. Як же який гурт убезпечиться та вкладеться увесь спати, то гляди — з іншого таборища прискочить та й поволоче, кого схоче, до Єрусалима. Воно-то, коли хочете знати, страшна забавка в хлопців той Єрусалим, а проте батьки за сонливих дітей не вступаються. «Нехай, — кажуть, — козацький звичай знає». До Єрусалима в нас їздять от як: скрутить із таволги петельку, на ноги сонному накіне, коневі до хвоста прив'яже, скочив охляп — гайда по полю! І досхочу тим герцем у чистому полі тішитись, що в бідолахи і спина, й потилиця облізе. Оце в нас зветься до Єрусалима їздити. То ми вже були безпечні, де була варта: не пропадуть наші коні між господарськими, та й до скарбу лихий чоловік не підкрадеться. А тепер уже й моторошно самим у полі стояти; бо дідусь мій, титар, і голосу гаразд не одведе, не то що. Він тільки на те мені в дорозі й здався, що як увійдемо, було, до господи, то він з тарілочкою — сивий, як голуб, борідка біленька, кучерявенька, сам тихесенький, лагідненький такий! Так тут уже господар і господиня не пожалують і останню копійку на церкву подати. От і почали ми з титарем обночуватись уже по людських господах, — добрі люде всюди на ніч пускали.

Оце ж раз надвечір уїхали ми в село Гаківницю. Гарне село козаче. Став такий, що по тім боці тільки чути, як ячать гуси, а дітей на березі і не розгедиш; верби далекі аж імла синя поняла, наче в Великому Лузі за Порогами. Церква старосвітська, що ще то ті люде буду-

вали, которі в піддашсях, та в ганках, та в балясах кохалися. Тепер тобі збудує церкву або дзвіницю — стоїть як штиль, мов швайкою в хмару коле; а що старосвітські наші церкви, то любо й поглянути. Віконця скрізь обмежені та позакруглювані, а як де, то наче квітку тобі на писанці виведе, аж жаль бере, що те старезне дерево мохом проросло, вітром та дощем обкришується та трухне. Під віконцями гонтовий дах навкруги церкви і навкруги мережані, вирізувані піддашся. Тільки через ґрати ледві-ледві низові вікна мріють. Задивишся на таку церкву, загадаєшся: де то люде тії на спочивок повкладалися, що до купи під тими гонтами зеленастими збиралися!.. Отак ж була церква в тій Гаківниці, в тому селі великому козачому. Гарне село. Усе майдани та широкі узбережжя на верхів'ях того ставу величнного. Розкинулось по волі: єсть де й дітям погуляти, і дівчатам у хрещика побігати, і парубкам, лицяючись до дівчини, против місяця постояти.

От, вибрали дворик веселий з моріжком, просимось обночувати. Молодичка против череди вийшла.

— Не можна, — каже, — люде добрі.

— Чом не можна?

— Так, — каже, — у нас не можна ночувати.

— Де ж нам, голубко, з кіньми подітисся?

— Їдьте, — каже, — люде добрі, до злодія.

— До кого?

— До злодія. У злодія вас пустять на ніч.

Сказала та й кинулась своїх овечат займати.

Зглянулись ми з дідусем: що се за дивовижа нам така? Скільки світу проїхали — всюди була од людей шаноба, а тут, глянь, до злодія нас одсилають на ніч!

Проїхали ще дворів зо два; знов такий двір вибрали, що й до водопою недалеко і веселенький, чистий, вербами з улиці понахиляний. Вітаємось із дідом (дід за ворітьми сивий сидить у старому кожушку; дитину на руках, уклавши в поли, голубить, коло його хлоп'ят і дівчаток купець). Просимось на ніч.

— Їдьте, — каже, — люде добрі, до злодія, а тут вас нігде не пустять.

«Що за повітря», — думаю собі.

— Чом же не пустять?

Не говіркий був дід, кивнув головою.

— Не пустять, — каже. — В нас нікого не пускають.

«Що ж се з нами, Господи, діється? — думаємо собі. — Од злодіїв усю дорогу остерігалися, а тепер би то до злодія ночувати заїхати!»

Їдемо по селу. Вже й коненята наші ржуть, озираючись, спочинку бажають. Стріли молодицю з відрами, в неї питаємось.

— До злодія, — каже, — заїжджайте: там вам буде гаразд.

— Та побійся ти Бога, душе спасенна: як таки доброму чоловікові в злодія ночувати?

А вона підтюпцем переходить нам дорогу вповні, спасибі їй, та тільки рукою на край села махає.

— Там, — каже, — всі ночують.

Мабуть, вечерю хапалася варити — ніколи з подорожніми розмовляти.

Що за напасть така?

— Діду Петре! — кажу до свого титаря. — Сповідайся, — кажу, — мені, чи нема в тебе якого гріха на душі: може, втрете женитися надумавсь?

Шуткую, а на душі якось аж сумно, що куди се ми против ночі заїхали? Між які се ми люде заїхали, що до злодія справджують на ніч?

Стоїмо, вже й не їдемо; стоїмо серед майдану. Аж тут косар косою против красного заходу крізь куряву, що череда пройшла, світить. Підождали, поки надійде, жалкуємось, що отака й така річ.

А чоловік, здається, добрий, неглумливий. Осміхнувся.

— Та їдьте, — каже. — Чого ви боїтесь? Вам там буде добре. Нігде на всьому селі краще не буде.

— Де ж той злодій у вас живе?

— А отак, — каже, — на ріжку коло царини його двір. Он, — каже, — верба через усю дорогу з двора перегнуласть і з другою вербою напротив ізійшлася. Ото й злодій у нас.

Здвигнули ми плечима, ззирнулися.

— А рушайте, — каже, — добродію!

Ну, вже коли титар не боїться в злодія ночувати, то що вже тут? Рушили, надблизились: двір гарний, зелений, на узгір'ї; у дворі хата чепурна, висока, білим причілком на улицю з-під верби, мов молодиця світлоока, дивиться. Кошари в дворі, повітки, все гарно повкривано, хмелем та гарбузинням з городу повилося. Тут і колодязь під вербою коло воріт, і ворота настіж одчинені. Коні самі так і повернули. Ну, се хороша прикмета.

Уїздимо, аж сей злодій справді господар багатий. Воли стоять у загороді гарні, вивознії, такі-то, бач, що хоч яку паровицю солі через дрючок з місця рушили б¹. Свиней з десяток у велике корито повлазили. Молодиця гарну корову доїть. Усю драбину на хату засіли індики. Видно зараз, що господар хороший. Роздивляємося ми, аж до нас із комори чоловік виходить, на виду чепурний такий.

— Здорові, люде добрі! — шапку против нас іздіймає. — Ночувати заїхали? Добре, ночуйте з Богом. У нас просторо.

Так любо та лагідненько до нас говорить; і молодиця з-під корови веселим оком на нас озирнулася. Діти повибігали з сіней, кучеряві такі, повновиді. Все б воно так до ладу, що й Господи, а нам якось ніяково: що куди се ми заїхали? Ще зроду в злодія не ночували; та ми звикли злодія і на селі обходити.

Ото вже я злажу з воза, а чоловік уже й коней розгнуздує.

— Не турбуйтеся, — каже, — дядьку, я вам і повипрягаю коні, і напою. Прошу вашої ласки вступити до господи.

— Та ми, — кажемо, — спасибі вам, і тут переночуємо. У нас єсть із собою й харч.

— Та що се ви, Господь з вами! У нас, як і двір стоїть, своєї харчі ніхто ще не їв. Не погордуйте, благаю, — та аж кланяється.

А чоловік статечний такий, моторний. Нам і сором відмовлятися, та як же його й покинути усе на возі?

— Я, — каже, — все за вами і знесу, хоч воно й на дворі в нас, нехай Біг криє, ніхто чужого не зачепить.

Коли ж на порозі стоїть старий чоловік: придививсь трохи на нас із-під руки.

— Та не бійтеся, — каже, — люде добрі: тут ваша й порошина не пропаде. Уступіте, спасибі вам, до господи, а син мій упорає вам коней і сіна хорошого закине.

Познімали ми шапки, вітаємо господаря. Він двері перед нами в світлицю одчиняє; дітвора йому в поли повчиплювалася, веселенько на нас позирає.

Увійшли: світлиця простора і кімната по-старосвітській зроблена: не збоку відгороджена, а против дверей, як по старих будовах позоставалося. Образи гарні, все київської

¹ Як набирають сіль на соляних озерах, то накладай, як хочеш, мажу, аби парою з місця рушив. Хазяїн дрючка під колеса підкине, щоб не так-то легко рушити. От про той-то случай держать чумаки добру пару вивозних волів, що потім одну мажу на два й на три вози пересипають, у дорогу. (Прим. авт.)

роботи, — тих суздальців нема й одного, — вишиваним рушником повкриті, квітками позатикані, голубки з паперу висять, писанки перед образами; все так, як у добрих людей.

Посадив нас господар у столу, розперізуватись просить, шапки наші, пояси на кілочках повішав. А тут і скриньку з нашим скарбом син його вніс і на лаві гарненько поставив. Ми вже так як малі діти, ні до чого й не мішаємось. Зараз виніс господар із кімнати тарілку меду гарного, хліба покрав перед нами, рушник закинув нам поза столом, достає з полиці чарку й кувбушечку полив'яну, по чарці нам наливає і сам до нас, звичайно, випив, і такий же то чоловік увічливий, що хоч куди. Та нам усе якось ніяково. Поглянемо по собі, та й годі; дідусь тільки сивенькі кучері свої пригладжує.

Випили, закусили трохи; наче й повеселішало нам, а все не йде з думки, що де ж оце нам Господь привів ночувати?

Господар по другій просить, сам припиває. Треба нам випити й по другій.

— А по третій, — каже, — за вечерю. Ось моя невістка впорається, вечеряти нам дасть.

То про се, то про те з нами говорить, і такий він чоловік приязний і розумний, що ми тільки плечима здвигаємо.

Далі я кажу:

— Пане господарю! вибачте, — кажу, — що я вас поспитаю.

— А що таке вашій ласці завгодно?

— Та тут, — кажу, — в вас люде якісь чудні; чи вони на вас ворогують, чи Бог їх знає; я вже й не знаю, як вам і сказати.

А він засміється та й каже:

— Знаю, знаю, що в вас на язиці вертиться. Ніхто не пустив вас до себе на ніч?

— Еге ж, добродію.

— Їдьте, кажуть, до злодія, так?

— Та вже ж нехай буде й так, бо й справді так говорено.

— Ге, — каже, — ото ж вони й знають, що говорять: я й справді злодій.

Ми аж стрепенулись.

— Що се ви? Господь з вами!

— Не турбуйтеся, люде добрі, годуйтеся на здоров'я, а я вам розкажу, що воно й як. Ось слухайте.

Та й почав розказувати.

— Зоставсь я, — каже, — після батька-матері у сирітстві, служив по наймах. Вже й парубок з мене, а чужі, мовляв, воли пасучи та чужі вози мажучи, не багато придбав. Нема з мене чоловіка; бурлака я в світі безрідний. «Чи так же мені й вік звікувати?» — думаю, було, собі гірко. Коли б мені хоч на пару воликів розгórити, то б я собі сяк-так розталанив господарствечко. Так що ж? Чи заробиш якого карбованця — на подушне піде, одежинку треба про свято справити, бо господар одежі не дає про празник, тільки про будень. То — господар, не батько: йому аби грішне тіло не світилось, та й роби. А треба ж і між люде, до церкви чи на майдан до дівчат вийти. Так я собі не живу, а бідую. Що на мені, то й усього в мене. І женились мені, як добрим людам, не приходиться. Уже й так дівчата, жартуючи, мені приспівують:

Ой гультяю, гультяю,
Чогось тебе спитаю:
Нащо мене сватаєш,
Коли хати не маєш?
Збудуй свою з лободи,
А в чужую не веди.

Знаєте, дівчача натура: шуткуючи, усю правду тобі виспівають; і одспівуватись нічим; стиснувши себе за серце, одійдеш, та й годі. «Боже ж мій! — думаю. — Що мені діяти на світі? Хоч би мені або вкрасти де абощо, чи не розжився б я хоч трохи?» Як почав, як почав так думати. «А що ж? украду!» От, надумавшись, приходжу до свого господаря: «Спасибі вам, пане господарю, за хліб, за сіль і за добру науку. Не хочу вже я в вас бути». — «Що ти, Дмитре? чом не хочеш?» А я, знаєте, був парубіка трудящий і тверезий, то господар мене дуже вповодобав. «Так, — кажу, — рощитайте мене, піду вже я од вас». — «Куди ж ти підеш?» — «Та вже мені-то про те знати. Годі вже мені чужі воли пасти!» Ну, господарю нічого зо мною робити, рощитав мене, відпустив. Які гроші мені впадали, я в його zostавив. «Я, — кажу, — візьму їх опісля; нехай вони в вас будуть». Узяв під повіткою віжечки старенькі, змотав, свитку на плечі, саківки взяв із хлібом, пішов собі з села. Було вже надвечір. Поки ввійшов я верстов із десяток, зовсім стемніло. Назирив я в полі — огонь кладуть хлопці, ночують; вартувати не звикли, зараз і видно. Підождав, поки вкладуться спати, з тих віжечок поробив оброті. Упав на-

вколішки, звів на небо очі. Зоряве небо миготить. Хотів молитись, та й молитви не добрав, тільки заплакав. У полі тиша, роса блищить по зорі, коні, пасучись, пирхають. Місяць почав ізходити; рогом у землю вперся, піднявсь угору. До мене кінська тінь досягає. Так мені здалось тоді, наче Бог надо мною змилювався, а на серці така сміливість, що і в пекло поліз би, не то що. Обійшов я коней, вибрав, котрі найкращі. Пара гарних коней пасеться, укупі спутані. «Ні, — думаю собі, — се одного господаря коні; не треба його дуже обижати». Розпутав тільки одного, а другого з другої пари випутав. Хлопці хропуть; не бояться Єрусалима: ще не проучені. Понадівав я на коней оброті, сів, свиснув, — тільки зорі всміхнулися. До світу не знать де опинився. Перед світом забравсь у гущину, потриножив коні, пустив; сам припав під куш; виспався добре; поснідав, що було в саківках; знайшов воду, напоїв коней; гайда далі. А була в мене така вдача, що їду і носом чую, куди веде дорога. Зроду, було, не заблуджу. Якраз у ярмарок утрапив. Я таки й знав, що в такому й такому містечку буває у ту пору ярмарок. Ходжу собі по базарю, коней воджу, мов справді отецький син. Вже на що наважусь, то мені все байдуже.

Отаку наш господар розвів історію. Ми з дідусем тільки зглядуємось. Вечір насупився; кукурікнули на сідалі півні. Молодиця світло внесла, низенько нам уклонила. Господар хрест на себе положив, вечерять звелів подавати. «Боже ж мій, що се за чоловік такий?» — думаю собі; а він, прогорнувши уси, далі оповідує, і такий у його погляд тихий та веселий, — як же йому злодіякою бути? Ще против світла вирізались морщини на чолі і уста оживилися, то мов казань у церкві нам каже.

— Ходжу я, — каже, — по тому ярмарку. Зараз жидки моїх коней назирили, що добрі коні, почали торгувати; збув я тих коней карбованців за шістдесят, бо й справді коні добрі були, зав'язав гроші в хустину, пішов собі з села, наче добре діло зробив. Сонце саме заходило, як я вийшов. Ярмарковим пилом поле затуманило. Так наче тепер стою я серед зеленого поля і дякую Бога, а сонце нижче, нижче западає, красним променем б'ючи по левадних вербах, по вітряках крилатих, по високих могилах. Мов я на Божий світ народився, мов уперше побачив, як сонечко за землю криється і божа роса холодом по полю дише. Стрепенувсь я, мов той птах, і степом на Кримський шлях

двинув. Розуму я зроду не позичав ні в кого. Обернув сяк-так свої гроші, — вернувся восени додому з паровицею солі. Тут уже й дівчата годі мені гультая приспівувати: вже в мене свій двір, своя хата. Одруживсь я, поняв собі дівчину-господарку: не погордували мною люде хороші — оддали з гарним віном. От уже ми й живемо, вже в нас і дітки; добрі люде нас знають. Тільки все мені кортить, як би ще пару воликів придбати. Думаю: «Господи! ти мене закрив од людського ока: закрій мене ще раз! Нехай я буду господарем, як і всі люде». Іноді й серед поля стану — молюся, голосно серед поля слово здійму до Бога, аж сумно мені стане і наче хто ззаду в мене всміхається. Довго так я наважувавсь, далі знов у серці сміливість така, одвага така... знов не боюсь нічого в світі. Добув ще пару коней під чужим селом; продав — негáдки. Що ж би ви думали? З того часу так мені й рупить ледаче діло, так і трушусь, як забачу де без нагляду коней попутаних. Покріпивсь іще з рік — іще раз Бога прошу, ще раз пішов на здобич. Погодів мені Бог і на сей раз. Почав я вже розживатися. Вже люде якось на мене чудно поглядають, і на серці часами в мене дуже погано. Було, молюся Богові: «Не карай мене, Боже, за мої гріхи, ні на мені самому, ні на дітях». І вже працюю, було, на господарстві, не жалуючи сили. Люде й бачать, що я тверезий, і трудящий, і нікого в селі волосом не чіпаю, та мені вже так здається, наче вони мене не так щиро вітають і чогось пильно мені в вічі дивляться. Вже в мене старший хлопчик підпарубочим виріс. Світлицю навпроти старої хати вибудував, і все мені йде в руку, чи бджола, чи худоба, у всьому Бог мені приспоряє, а проте наймиліш мені було крадене. Держусь-держусь, було, та й потягну що-небудь у чужих селах. Було, іноді сам оддаси старцеві сорочку, а чуже рам'я з тину знімеш; аж душу тобі тягне, як розминешся, не занявши. І вже так був розродився на чуже добро, що крадені коні в мене у загороді по два, по три дні перестоюють, поки збуду на ярмарку. Нічого не боюсь: то мені свято, то мені Великдень, як що вкраду.

Дідусь мій, титар, аж хреститься, таке слухавши. Тут і молодиця вже подає вечеряти, і син увійшов знадвору, до столу сідає; ще один син, молодик, з поля пригнався. Не соромиться він і при сем'ї свою оповідь оповідати, що вже я дуже здивувався. Скільки світу я бачив, а таке вперше на віку мені трапилось.

— Добродію! — кажу. — Як же ваша господиня? як ваші діти?

— Господиня моя, — каже, — царство їй небесне! все те знала і діти знали, та що ж? Своє рідне, своя кров. Було, плачучи, покійна Настя просить: «Чоловіченьку, голубчику! покинь ти сю ледачу ваду, себе пожалуй, нас пожалуй, людей посоромся. Вже мені парчевого очіпка надіти страшно; вже становлюся я в церкві по самому заду, і свічку поставити мені сором, і людям у вічі глянути боюся». Що ж би ви думали? Заприсягну перед нею, образ ізніму і поцілую, а піду в дорогу — не втерплю: хоч стригунця приведу додому, хоч плахту привезу, ніби купив на ярмарку. Настя, було, й пізнає одразу, що надівана плахта, у піч, було, вкине і голосом голосить. І в самого в мене серце заніє, а без кражі нема мені життя на світі. Далі вже син почав за мною назирцем ходити, не пускає мене без себе з двору. Було, вночі не сплю, піджидаю, поки поснуть усі, скрадуюсь, то він: «А куди се ви, тату?» Я й ляжу. Прошусь, було, в його, як дитина, що мені ніщо не миле на світі, тільки й мого, як де здалека хистю засягнути. Так-то вже мені Бог дав, що й розум одняло в мене, і сором, і зовсім я пропащий чоловік зробився. Ото ж уже таюсь і перед сином, наче мені й байдуже; діло роблю, ходжу до церкви раз у раз. Угамувався син, став мені попуск попускати. Вже ж я й посивів, і унучат діждав, хвалити Бога; то й думає — нехай здоровий буде — син, що я вже схаменувся і на свою сем'ю зглянувся. А в мене думка давно засіла, страшна думка — церкву свою обікрасти.

Тут уже й сам той злодій перехрестився, і всі ми, скільки нас ні сиділо за вечерею, усі охрестилися. Зробилась тиша велика. Тільки каганчик тріскає.

— Тим я, — каже, — й до церкви вчашав, щоб роздивитись і зміркувати, як те діло вчинити. Вже й Бога не прошу, щоб мені поміг, щоб оборонив мене і закрив від людського ока. Вибрав я таку ніч, як не було старшого сина в господі. Крикнули другі півні, я вже й на цвинтарі. Якось мені й ніяково по могилках ступати; батьки, дядьки мої лежать, і вже мені привиджується, що вони під тими піддашщами ходять; волос в'яне, та, на лихо мені, сторожі захропли під дзвіницею. Живі люде — не страшно мерців. Зараз та окаянна сміливість мене взяла; підважив у церкві двері, виставив. Просто до громадської скарбовні, до церковної скриньки. Там ще стара Терещиха кубки срібні на

схованку в церкву віддала, — все те я знав, де й як лежить. Набрив повну торбу. Місяць у церкву крізь ґрати зазирає, щось ніби шамкає, ступає поза престолом, — схоплять мене дрижаки, та й знов байдуже. На образи не дивлюся, в землю потупивсь, вийшов із церкви... де тоді вийшов? вискочив! Думка була двері до одвірків притулити — страшно, назад страшно обернутись; утеком через могилки до хвіртки. Холодна роса з дерева мене обсипала; мов щось мене держить за плечі, мов хтось за ноги хапає; я біжу осліп. Вже одбіг далеко геть-то і не знаю, де я. Уперше зроду з дороги збився. Став, озирнувся... та се ж я серед могилок на цвинтарі коло церкви! Місяць підбився угору, крізь липину старий гонтовий дах світом своїм мережить, у вікна б'є; з вікон хтось визирає. Кинувсь я з цвинтаря, аж хвірткою брязнув; до Бунякового гайка, до байраку, за село поспішаю: там уже в мене й ямка готова, щоб свій скарб прикопати. Так біжу, так біжу! Вже й за селом; гляну — незнакома дорога, та й зовсім нема дороги, мокра росяна трава в мене під ногами. Озирнувся навкруги — знов я коло церкви! У вікна люде якісь мені всміхаються. Тихо, тихо якась пташка під кришею стогне, мов чия душа плаче. А сторожі хропуть під дзвіницею. Нащо їм стерегти, де сам Бог стереже?.. Знов я бігти, знов я втікати; піт з мене так і верне; ноги вже підо мною трусяться. І так я, люде добрі, бігав навкруги церкви до самого світу. Сонечко вже по даховому моху красним світом грає, череда озивається; прокинулись сторожі, дивляться — церква відчинена, а я з мішком на плечах по росі бігаю, стежку навкруги церкви вибив. Узяли мене — я й руки попустив. Зійшлися люде, попа покликали. Я й признався, що отак і так, панове громадо; тепер я в вашій волі. Ну, піп тут зараз крикнув на отамана, щоб подав залізне путо, щоб мене зараз до станового відвезти; а старі громадські люде, порадившись між себе, кажуть: «Що ж нам, панотче, за користь, як ми сього чоловіка запроторимо туди, де козам роги правлять? Хіба то нам слава? А лучче ми от що вчинімо. Ось одчепіть, хлопці, од дзвонів віжки, дамо йому зараз прочухана та накинемо на його братську покуту. Нехай три роки паламарює в церкві, нехай три роки приймає до себе всякого подорожнього, страннього, нехай даремне всякого прочанина й захожого і проїжджаючого контентує, і щоб ніхто, поки й живе на світі, інше його не звав ні на ймення, ні на прізвище, як з лоді й». — Ото ж мене вибили серед гро-

мади тими віжками від дзвонів та й пустили. Як минуло три роки моєї покути, я й кажу громаді: «Що ж, панове громадо! уже нехай буде ваша ласка: зоставте мене, поки снаги моєї, паламарювати, та й проїжджаючих нехай селяне до мене відсилають, щоб уже я один за все село ними турбувався». — Громада, спасибі їй, на те зозволила. Оце ж я вже охотою паламарюю в церкві, странніх приймаю, як гостей, і звуть мене люде на все село злодієм.

Сказавши, низько нам обом уклонився, а ми йому вклонилися низько.

От вам, панове добродійство, оповідь, котору своїми ушима чув і чоловіка того своїми очима бачив. І тепер поїдьте в село Гаківницю, то й тепер ще знайдете той двір на ріжку коло царини з величною вербою, а навпроти тії верби друга нахилилась, і в село наче крізь зелені ворота в'їдете. Вже вмер старий Дмитро Гарбуз, що звали злодієм, а він Гарбуз із діда й прадіда. Сина його не звуть злодієнком, крий Боже! Усі поважають, бо чоловік хороший і странніх по-батьківській залюбки приймає.

Ну, а в вас, панове, у городах, що б з такого чоловіка зробили?

ГОРДОВИТА ПАРА

(БАБУСИНЕ ОПОВІДАННЯ)

I

Снігом віконечко наше забило... Завірюха... Як-то нашим тепер серед шляху? Ростіть скоріш, хлоп'ята, на підмогу татусеві. І матері нема щось довго з річки. Ростіть, ростіть, дівчаточка! Добре сидіти в теплому запічку за старими головами... А як я осталась на світі малою сиротиною — всякої нужди дознала. Яка-то, Боже мій, давня давнина, а коротенький час дівочький наче мені вчора змигнувсь... Тепер, що ні почую, забуваю, а крізь ті молодощі дивлюсь у давнину, наче крізь воду прозирну. Так, як оце ви обсіли мою куделю, — щоб були здоровенькі! — так, було, й я зимою граюсь ляльками при своїй бабусі... Дай їй, Господи, всі митарства пройти та й не зупинитись!

Древня була моя бабуся-покійничка, — ще то з тих старосвітських людей, що шведчину й усякі невпокої козацькі своїми очима бачили. Тоді, діточки, на Україні велось не по-нашому. Що страшно, то страшно було слухати, а серце линуло голубом у ту старовину невпокійну. Козаки були козаками, дітоньки, — одно слово: скрізь пахло волею; земля була розкішна; риби в воді, звіря в гаях — аби охота ловити; і трави були буйніші; здається, й сонце сяло краще на святому небові, — далєбі, дітки! Тим-то й бабуся-покійничка, було, каже: «Не стає, не стає, моя дитино, таких дівчат і козаків на Україні, як за мого були дівування».

II

Найчастіш, було, споминає про Марусю Ковбанівну, що такої краси, каже, і світ як настав — не бувало. Я, каже, була ще підлітком, то мені її коло церкви показували здалеку. До неї й приступити, каже, було страшно: така велична. Кунтуш на їй — самі златоглави, коралі на їй — усі в дука-

чах. Давнього була роду козацького Маруся Ковбанівна, — то ніхто не вбереться краще її між люде. І козаки-молодики її жахались, не то що. Очима поводить — наче душу з тебе виймає: все б їй розказав, не потаїв би й гріха перед нею. Владична, справді, каже, владична була краса в Ковбанівни.

Батько її Ковбаня отаманував у Січі і все море сплавав, поринаючи на дно за дорогими тими дукатами й коралями, — так-то люде, було, славлять. А то ще, було, кажуть, що він по той бік Дніпра у Польщі якимись козаками орудував та й у нашу сторону якомсь прибивсь. Непроступний був чоловік старий Ковбаня, — і жінка од його нічого не довідалась, хто він, і що він, і звідкіля він, і як він.

III

Така ж і дочка в його викохалась. Старий спочив уже на цвинтарі, молодою дівчиною покинув свою Марусю. Молоде ж було, а горде й потайне, крий Боже! Було, й на улиці між дівчат не вийде, тільки хіба коло криниці, як зустріне котору, трошки постоїть, словом ласкавим перекинеться. І в будень, було, дукачі носить; стане против сонця — королівна, та й годі! Вже й дівчата, було, кажуть, що в неї й вода з відер наче срібло ллється. А козаки ж тоді були не наших парубків — войовники, хоробрі молодці, а боялись до неї залицятись.

Така була та Маруся Ковбанівна. Скине оком — наче до тебе заговорить, а заговорить — наче заграє. Який би то і козак був, щоб до неї з жартами, з прикладками! Такого не було й на всій Гетьманщині, здавалось.

Отак, було, розказує мені бабуся. Як ось, каже, пішла чутка поміж дівчат, що любиться Маруся з Прохором Осауленком, та й любиться певне: і в вишневім садку їх бачили против місяця, і старосвітську скиндячку Марусину пізнали в Прохора в ковнірі. Любиться. А Прохор Осауленко був козак не з величних; щира душа, себе на сміх не подасть, та й годі. Були козаки на селі против його — що волохаті туркоти против голуба. От же порай, укажи дівоцькому серцю! Покохала Маруся Прохора — і мов та хмелина коло його в'ється. Що горда, то й горда, а він спогляне — і очиці спустить; всі вже помітили, і ото вже хвалились: «Будемо ж добре та й добре гуляти на весіллі! Нехай Господь парує, коли собі прийшлись до пари!»

IV

А багатирка була Марусина мати з діда-прадіда: у неї в світлиці під столом були закопані ще якісь пилявські гроші, то сподівались гульні на всю Гетьманщину. Прохор був собі так, небагатий козак: його панотець на осаульстві батьківщину надполовинив, щоб то од значного товариства не одрізнятись; так, отже, його Прохоркові пара випадала якраз до поправи. Чи дивувався ж хто, чи ні, як та гординя, Маруся Ковбанівна, хлопця собі принадила, — а може, хто й завидував Осауленкові, як-то він доступивсь до такої кралі, аж тут по селу гряхнула інша чутка поміж малодіжжю: Прохор Осауленко до вбогої сироти Оринки Лободівни горнеться. Чи вона його як уразила в серце, та гордівниця, чи він роздумавсь, а вже проводить з юлиці Оринку до самої хати, і вона на його квітками з города середу дня кидає.

V

Що ж наша Ковбанівна?.. То була мовчазлива, а то ще гірша стала; мов малювання яке пишне, сидить, було, на лаві в матері. У неділю, було, зайдемо до старої Ковбанихи на отченаш, то й Маруся, вернувшись із церкви, увійде в світлицю та, не скидавши блават своїх і золотого дівочького кораблика, так і сяде коло віконця. Сонечко вдарить по тих дукачах препишних, по тому брузументі сутозолотому... сяє Маруся — квітка квіткою! Ще задумається трохи; брівоньки ті якось ніби насупить, — аж чогось сум бере, на неї дивлячись: важке щось на думці в неї, а краса її грізна якась ізробилась...

А до неї — прочували ми глухо — залицявся, через свого осаульця, сотник, старий Байдак. Удівець був і бездітний, а грошей сила, то нехай би, каже, кому-небудь після мене досталось. Одказала Маруся: «Хіба я зроду грошей не бачила?» Не зважився пан сотник і старости присилати, щоб не скепкувала вродлива Ковбанівна. Коли ж чуємо — по селу туркіт, туркіт. Сам сотник ридваном курить до вдовиної хати. З ним родичі поважні у ридвані. Козацтва купа комонником — пишно й гучно завітав пан сотник до Ковбанихи.

VI

Тут же ми, каже бабуся, дивуємось тому поїзду, а тут дівчата як гукнуть по селу:

Ішли дружечки у три рядочки,
Ориночка та й попереду!..

Дівич-вечір збирає вже Орина Лободівна: хустки подавала за Прохора Осауленка. Так от що воно єсть — той сотницький поїзд: се ж наша краля хоче весілля весіллям заломити, місяця сонцем загасити! Так і єсть! Маруся, мов зоря красна, то в одну, то в другу хату до свого роду, до близьких сусід і приятелів — на дівич-вечір дружок збирати. Вся в золоті, в шовках. Там одна плахта — п а в и н е п е р о — пар двох волів чумацьких стоїяла, а коралям і ціни нема. А сукня ж то з золотими усами! Вже справді так було, як співають:

Ішла дівчина через бір,
А на їй сукня в вісім піл.
Як стала сукня сіяти,
Стала діброва палати.

Народ так і поринув до Ковбанишиної хати. А в Ковбанихи — всі знали — в льоху стоїть дві бочки старої оковитої, що ще Ковбаня спустив у льох про весілля любої доні, та дві бочки меду, що зовуть п'яне чолó, або спотікач, — такого, що од одного кубка спотикатимешся. Оце ж уже козацтво познімало з себе пояси і на поясах ті всі бочки витягують і ставлять на зеленому моріжку, поклавши під бочки колодязну цямрину, щоб краще було точити. Чутка така пішла (як ті люде зараз і довідались!), що стара Ковбаниха покине будиночок і дворище своє, до сотника з дочкою і з усею худобою в хутір його Піжмурки перебереться, то всі трунки на весіллі добрим людям вичастує. А се, бачте, воля така Марусина була, щоб і мати не жила в нелюбому їй селі.

VII

Що ж то за весілля скоїлось, то й сказати не можна! Уся сотня гуляла три дні і три ночі; самих порохів дві мірки вистріляли. Гармати до вдовиної хати попривозили. Родичі молодой з гармат у воротях стріляли, а козацтво знов з гарматами та з самопалами молодой добувало. Сотник верхи, сивий, як голуб, у золотому жупані, в собольовій шапці з оксамитним зеленим верхом, а кінь під ним сірий, як рябець, кінь турецький, — такий кінь, що й старий на йому молодим здається. Так через гармату й перескочив!

А як до вінця їхали, то — Господе мій! — вісьмерик волів з Піжмурок пригнали, таких, що кожна пара незчисленні гроші коштує. Сотник у чумацтві кохався. Та ще привезли якогось німецького воза, довжелезного, що й у дворі не зміститься, та того воза самими киндяками й вислали, аж по люшнях, по колесах теліпається, на війя киндяк лягає, а волам роги як те вільце, червоними та блакитними широченними стрічками ввили, вінки з дубового листу та з золотих гвоздиків на шиї волам повішали. То були пишні воли, що вола аж до землі звисають, а то — наче вві сні тобі ввиджується. Князь із молодією княгинею сидять високо на тому возі, а навкруги свахи, дружки, світилка з мечем і музики; козацтво верхи, і спереду і ззаду. Простягся поїзд до самої церкви.

VIII

І то ж то в церкві було всім диво, що дві парі разом будуть вінчатися: Маруся Ковбанівна з сотником Байдаком, а Орина Лободівна з Осауленком Прохором. Справді, каже бабуся, як сонце погасить місяця на небі, так Маруся погасила і красою, і пихою багатою нелюбу їй пару. Хто бачив її в церкві — не всяке протовпилось, і я, каже бабуся, тільки коло церкви стояла та на ті воли дивилась, та дивом дивувала, що зроду таких волів з такими пишними рогами не бачила... Так хто бачив, кажу, Марусю в церкві, вжахалися з її краси дивної. Біла якась вона зробилась, тільки трошки краски по щоках розливалось та губоньки аліли; та ще лучча, ще краща, ніж було як з Осауленком любиться. Очі сяють, як зорі, — справді, кажуть, як зорі, ті очі сяли. Згорда позирала на Осауленка і на його Орину, сироту вбогу. Та, як голубка полохлива, до свого подружжя хилилась. І Осауленкові було якось ніяково. Бог його вже знає, що в його на душі було тоді, а послі об'явилося... Нехай Господь од такого боронить всякого чоловіка хрещеного... Бодай би лучче такого й не чувати!

IX

Одгуляли весілля, випроводили молодих у Піжмурки. Приданкі біснувались іще з тиждень, переїжджаючи то до вдови Ковбанихи, то до сотника Байдака. Меди й наливки лились у його річку. Далі все затихло. Ковбаниха вибра-

лась до зятя. Ще, може, минула неділя чи й друга, а там і виявилось лихо, що під те веселе бенкетування наклюнулось. Тяжке, дітки мої, лихо буває з того, як яка людина вродиться горда та пишна! Нема чоловікові щастя, в кого жінка буде гординя; нема й жінці добра, коли в чоловіка невгамоване гордее серце. Осауленкові, як він ще залицявся до Марусі чи любився з нею, просто сказати, — здалось, що вона, та Маруся, краса мальована, багатирка пишна, що вона ним гордує, що вона з милості ніби тільки до його свою вквітчану, золотом повиту голову схиляє. Бог їх знає, яке там слово між ними бовкнуло, тільки він засумував тяжко, трохи, кажуть, сам собі смерті не заподіяв, а далі — постривай же! — взяв та й прихилився до вбогої сироти, до Орини безталанної! А та собі — постривай же! — та й переказала сотникові: приїзди за рушником. «Бодай вас, мої безталанночки! — каже, було, бабуся. — Хоч би ви матіркам своїм відкрилися, хоч би одну людину ви коло себе з щирим серцем та з добрим розумом мали!.. Самі себе занапали, мовчки собі по ямі викопали!..» Ось слухайте, що сталося.

Х

Ранком восени, тільки що сонечко почало по красному рідкому листячку сіяти, дивляться люде: по селу йде наша пані сотничка, та в чому ж вона убрана? Сукні на її сукнями, а коса розплетена по вітру має і на голові вінок із сухих васильків та чорнобривців, що за сволоками по світлицях затикають. От з того хатнього зілля вона, бідолашна, вінок собі сплела і біжить, як та рибонька в'ється, до Осауленкової хати. Осауленко наче ждав її, — вийшов назустріч. Побачив — і зарідав, як мала дитина. Люде обступили безталаночку божевільну, а вона просить їх на весілля, кланяється... Що ж то були за жалощі! Краса її не змінилась, личко горить, очиці сяють, та страшно було на неї дивитись.

Вийшла й нещасна Оринка з хати, нічого й не каже, і чоловіка свого не впиняє, а той аж у сиру землю б'ється. Коли ж тут пан сотник їде... Похилився, — вже не той, що на весіллі був... зрозумів, якого собі щастя доскочив. Ласкавим, тихим словом почав свою молоду жінку благати, щоб додому вернулась. Вона наче й опам'яталась; схилила голову на білі руки, личко в долоні втопила, — повіз він її додому.

XI

Засумував же тяжко наш Осауленко після сього, занудив світом несказанно. З лица спав, аж почорнів од великої туги, і все в пасіці з дідом-пасічником сидить. Воно-то й треба було його помочі, щоб на зиму бджоли установити, так коли ж він і додому не навідається, там і ночує у курені, і все — розказував опісля дід, — все мовчки плаче, а вночі встане і навкруги пасіки, мов неприкаяний, блукає. Не довго ж се проволоклось. Казали добрі люде: «Бережіть ви сього чоловіка!» Та як його вберегти? То не дитина. Він і діло робить; і нікому важкого слова не скаже, і Богу молиться, тільки знай мовчить, та сумує, та чахне, мов свічка тане.

XII

На самого Наума, — каже бабуся, — що дітей люде до дяка оддають, ідуть наші селяне через греблю до церкви, аж дивляться: на стрижні Осауленкова шапка плаває. А в його була запорозька кабардинка з кабарди, — йому в Січі подаровано, як горілку возив у Січ. Дивуються люде й жахаються: щось воно не добре віщує. Коли ж дівчата: «Гляньте, гляньте! вінок з сухих васильків та чорнобривців!» Справді, де взявся, вплив із-за осоки такий само вінок, як був на молодій сотничці. Почало бистриною шапку крутити, а тут вітрець повіяв... І сплилась шапка докупи з віночком, і попливли по стрижню в парі.

«Е, та се ж воно щось є тут негарне! — сказали старі люде. — А шукайте човна, давайте невода!» Закинули невід. — Так і єсть! Витягли їх у парі. Обнявшись, вони в воді лежали... Що-то страху було на них дивитись, що-то жалощів! Прибіг кіньми сотник, і теща з ним приїхала. Ну, вже тут і розказати не можна, — говорить, було, бабуся, — якого було плачу́ та лементу. Зараз їх і поховали: здобули в когось готову простору домовину. Над ставом, поміж вербами й поховали їх у одній домовині. Нехай їх уже Господь хоч на тім світі не розлучає!

ДІВОЧЕ СЕРЦЕ

(ІДИЛІЯ)

I

Ой у неділю рано-пораненьку,
Ой то ж не у всі дзвони дзвонили,
Як у вдовинім дому гомоніли...

Єсть така пісня, і дуже жалібна вона. Було, як співає наш кобзар Архип, то й сам плаче. Отже, якби не вмер Архип, то ще б зложив, може, й жалібнішу пісню про нашу вдову, на прізвище Загірню, як у неї в дворі одного ранку гомоніли селяне, а вона сама крізь людський гомін голосила. І селяне ж були хороші! Бодай їх доброму чоловікові ніколи в себе в господі не бачити!..

Десятники з соцькими да з писарем — он хто гомонів у вдовиному дворі! Уже ж вони не з добром завітали до вдови Загірної, бо сі людці де купою зберуться, з того місця втікай скоріше — добра не побачиш і не почувеш.

Коли б знав Ігнат-удовиченко, що й його батьківського двора не мине ся халепа всемирна, то, певне, й вітер би його в полі не випередив. А то хто ж би подумав, що одного в матері сина візьмуть у москалі?.. Вдова Загірня вбезпечилась, що в неї син одинчик, і молилась Богові тільки, щоб він послав її Ігнатку хорошу пару.

Сам Ігнат був ще молодий козак — саме тільки чорний вус почав пробиватись. З паробками літати навзаводи, скакати через купалове огнище або перемахати сажнями Дніпро — ото були його забавки. На юлицю ходив пісень співати, жартовав з дівчатами по-хлоп'ячи, а любощі йому ще не дуже в серце впивались. Недоліток зовсім іще був Ігнат-удовиченко, тільки що батьківський зріст і хода, і якась повага в очах, бо сказано — господар на своїй батьківщині, — от його що ніби дорослим парубком удавало. А найбільш, як іде, було, в неділю з матір'ю до церкви: вона в старосвітському кунтуші, а він у батьківській киреї — високий та рівенький собі, мов ясенюк. Ще й до того звичайний був і бо-

гобоязливий, справді йшов до церкви молитись, а не гави поміж людьми ловити; то здавався ніби вже не паробком або підпаробчим, — статечним чоловіком здавався. Отож ми хвалимо, було, його гарний зріст і батьківські звичаї — його й батько був чоловік хороший і богобоязливий, а ті харцизяки, мабуть, свою думку дбали: «Нехай, нехай доростає міри, буде з його ще кращий некрут, ніж на селі козак».

Воно-то і в пісні співають:

Ой у вдови один син,
Та й той пішов під аршин...

Пісня — правда, вона тобі не скривдить ні словечка, да коли ж се таке беззаконство чинилось на Україні? Може, тоді по селах порядку ніякого не було або що, а тепер же в нас на всяку хату по начальнику, що й чарки горілки не вип'єш без догляду... Еге! Тим-то, мабуть, і громада з великого чоловіка сталась малим, що знай стрічаєш по селу людей з паличками. Отсі-то люде, сидячи там собі і по буднях, наче в свято, без роботи в управі, балакають знечевля про всячину та й домізковались, що у вдови Загірньої суть не один син, а іменно і всеконечно — два, бо старший брат Ігнатів помер, чумакуючи, в дорозі, і про те ніде не явлено і не записано, а товариство його недавно отсе в холеру повимирало; то їх і значиться два сини у вдови Загірньої Катрі, і як старший «на ліцо не состоїть» і вже годів ізо три без вісті «одсудствует» (се вже писар старший слєбізує), то й упадає некрутська черга на його, Ігната, которому, каже, сповнилось вісімнадцять літ.

Так-то вони собі там гуторять, а вдова-небога, встаючи й лягаючи, поклони б'є перед образом: що не доведи, каже, його Мати Божа до лихої години, до невірної дружини, до злої личини, а пошли йому пару до вподоби, до любої розмови, до господарювання в дому, до честі й жалоби між добрими людьми. Якби ж хто сповістив удову безталанну, що отака й така річ, може б, вона кинулась в управу, звієць полотно однесла писареві, а старшині поставила піввідра горілки, бо вони звикли там начальницьким робом бенкетувати; впоївши й випровадивши ісправника чи окружного, самі недоїдками й недопивками по-начальницькій контентуються — се вже в них діло законне. Не то в празник, да і в будень з селян збирають харчове, що ось ніби становий, чи який там нечистий, прибіжить. Той же й не думає про їх управу, маючи собі вволю де їсти й пити і руки на-

грівати, і вони бали собі в управі справляють. То нехай би вдова Загірня кинулась у сей кагал з поклонами і дарунками — воно б нічого. Сам писар і записав би, і свідителів познаходив би, що іменно помер Ігнатів старший брат чумакуючи і що він суть один, як око, син у матері. А то вона собі молиться безпечно і на часточку раз по раз отцю Петрові подає, ще й молебні в його наймає, а той — звісно, піп — собі радіє, що яка-то спасенна душа ся Катря Загірня! Тим часом старшина, наговорившись да нарадившись у своїй раді лукавій, вибрала день — святу неділю, що вже іменно знає — дома Ігнат-вдовиченко. Худоба про сей случай пається в його за вишнячком у пастовничку, а сам він, гарно вмившись і голову змивши щолоком, бо мати держала його чисто, як панську дитину, вбереться гарно до церкви і піде обруч із паніматкою слухати святого співу і читання.

Отож, іще й великий дзвін не бовкнув, а у вдовиному дворі, ти б сказав, уво всі дзвони дзвонили. Ведуть Ігната під руки до розправи, гукаючи й регочучи, наче вовка або що живцем доскочили; а мати ж то, бідна мати, за ними наче по мертвому голосить! Мій Боже милий! Хоть би ж він не такий хороший да вродливий здавався... А то трошки зблід на личеньку, то чорні брови й молодий вус наче шовком йому те свіже молоде обличчя закрасили. А очі сумні і ніби якісь горді зробились. Дві сльози, мов кришталеві іскорки, викотились та й зупинились під очима. Сором, бач, козакові заплакати — перемиг свою тугу бідолаха.

Оце ж його ведуть, мов молодого князя бояре, а сусідня дівчина Оленка, теж недаліток, да тільки гарна ж на личеньку, як та зоря Господня, вирядившись до церкви у квітки і в білі пишні рукава, саме мчала повні відра од колодязя, поспішаючи матері води до порання наносити, тоді й до церкви підбігцем бігти. Як побачила ж вона його в такій громаді, то й відра в неї по землі покотились. Вона його любила, молодого, вродливого Ігната, та й рідній матері не призналась. А тепер на весь куток заголосила і до вдови Загірньої, до Катрі, на шию кинулась. Оце ж, може, й пара Ігнатова, бо й він не видержав її плачу ревного — затрусивсь увесь і захлипав: не міг себе перемогти.

Ще ж як на те дав Господь ранок тихий, ясний да любий, літній. Колос у ячмені ще не налився, то соловей виспівував остатні пісні свої — прощавсь із весною. Тут його ведуть, того Ігната; тут його мати, обнявшись із Оленкою, голосять; а соловей на вербі під гомін та плач аж

лящить — співає. Золоті хмарки наче вплинь пливуть по чистому небу. Скрізь широко видно аж геть поза цариною. Вітряки на горбах понасторожували крила і сяють проти сонця, мов башти золоті. А що вже хрест на дзвіниці новий, що поставив своїм коштом Ігнатів-таки панотець, — аж сипле промінням. А тут саме й до церкви благовістувати прийшла година. Отець Петро тихою ступою вийшов із свого двору, то паламар, побачивши його із дзвіниці, й бовкнув у великого дзвона. Свято вчинили всі гуртом удові бідолашній — на всю жизнь свято!.. Як була в новому очіпку, що саме збиралась наміткою голову до церкви обвивати, так і пішла за сином до розправи.

Ховайся ж тепер, Оленко, од людей, не йди й до церкви, бо всі сусіди взнали, кого ти, молода, покохала! І квітки ти свої розгубила по дорозі, підбираючи відра. Паробки, йдучи до церкви, квітки твої, сміючись, позбирали. Тепер у тебе на всім селі немає вірної душі, щоб твоє горе зрозуміла. Батько й мати гримлять на тебе, мов ти не знать яку велику незвичайність серед людей учинила. Ота вдова хіба тебе зрозуміє і до серця пригорне, що вирвалась од тебе і побігла за сином.

Отже, вони й коло розправи — тії п'явки людськії. От вони привели вродливого вдовиченка перед пана. Не малий же й пан нагодивсь у село під сей час — не дурно ще вчора звечора курей по сідалах полохали — готовити йому вечерю. Сам окружний, Бреус Ілля Семенович, се він учора з дзвоником набіг у село. От і стоїть, у боки взявшись, саме тільки налигавсь чаю з перегінною; тепер у холодку коло розправи потягує здоровенну люльку. Мордатий він собі пан і, правду змовити, поганий; і гудзики його блискучі не красять. Блищать тії гудзики на йому, мов жаб'ячі очі, тільки що страшно, а краси нема ніякої. Отже, не подивилась бідна вдова, що він і зростом — карапуз, і лоб йому, мабуть, іще змалку приплющено, і ноги в його чогось криві. Як прибігла, так і впала йому в ноги і обхопила ті криві ноги руками, а сама голосить:

— Паночку, лебедику! Може ж, і в вас є діти! Не губіте мого Ігнатка; дайте ж йому й мені на світі пожити!

А в його справді, в того окружного, діти були маленькі, все дочки; до церкви, таки до нас у Буртища, пані його, окружна, було їх возить повен віз. Та що ж йому про те? І як проста баба сміє свою дитину до його дітей рівняти?

— Геть! — от він що одвітував. — Ти мене повалиш! Азьміте бабу проч!

Так і вхопили стару Катрю Загірню ті прислужники, із наших-таки людей харцизяки, і одволокли геть, бо й справді на кривих ногах окружний захитався.

— Чаво табе нада? — закричав на вдову безталанну, і її вже держать під руки, не пускають. І сина держать коло неї, щоб не влизнув, бо знало все село, що його й конем не доженеш.

Вона тільки плаче, і дух її захопило. Звісно, материн плач!

— Хто ж мене, паночку, догляне, хто мою старість за-поможе? — хлипаючи, насилу промовила.

Він, хоть по-нашому й не говорить, а зрозумів її та й каже:

— Роботніка найдьош сабе, старуха. Ти вдова багатая.

І вона ж, дармо що зовсім збожеволіла од напасті, по-стерегла, супроти чого він її закинув.

— Коли б я, — каже, — була багата, я б тебе, пане, озолотила! Оце ж у мене і все багатство і весь скарб, що ви в мене забрали.

А вони, окаянні, все, було, плещуть, що Катря Загірня — багатирка на все село, отож і окружного на її нацькували, що прижмом, кажуть, за душею в неї єсть гроші. Сама ходить як кукла, в церкві од неї аж світить поміж людьми, а син у неї — мов той панич, чистий да митий, мов огірок. І хата, кажуть, у неї, як віночок. То й певен був окружний, що вона зараз капшук розв'яже.

— Пане мій, голубе мій! — благає вона окружного (а він до голуба такий був схожий, як підсвинок). — Маю два волики й корову: забери їх до господи, а мені верни мого сина, моє сонце!

Що-то проста жінка, сказано! Їй здається окружний все одно, що той татарин; а він у нас такий був, що брав самими грішми подарунки. Приїде й поїде, ніхто нічого не бачить і не знає. Розлютувався ж на Катрю за її слова дуже, аж посинів!

— Сказилась баба, што лі? — промовив, та аж мукнув, що всі злякались. — Лашадей!

Де тії коні взялися! Мабуть, нечистий їх позапрягав на ту минуту; так і вискочили перед ганок, мов із землі вирости. Тільки дзелень-дзелень-дзелень той дзвоник на дузі. Аж дві тройки вродилось їх разом. І як він з тими кривими ногами так хутко у візок упхнувся, враги його душу знають, того окружного, Бреуса того. «Пашол!» І мов чортяки його на крила підхопили. Тільки пилом занесло вдову бі-

долашну. Протерла очі, аж і сина вже немає — вже обидві підводи коло царини. Бігом бігти за ними, криком кричати: «Синочку! Ігнаточку!..» Шкода, вже не почує, і матері кризь ту страшенну куряву не побачить.

II

Як ізійшла вечірня зіронька та, повечерявши, старі люде спать повкладались, сільська молодіж почала через широкий став перегукуватись. Солов'ї з обох боків ставу по вербах висвистували; озвалася вода стома глосами. Зорі наче потонули в ставу і поуз берег тремтіли, розпливались іскорками та й знов у глибину поринали і тихо в глибині сяли, ти б сказав, розмовляли з небесними зорями. Ізійшлися докупи паробки з дівчатами, почали своє кохання у піснях виспівувати. Тільки й нема між ними Ігната-вдовиченка та молоденької Оленки. Далеко тепер десь Ігнат сидить, знакомого голосу не чуючи; а Оленка лягла спать та й підплила гарячими слізьми в коморі. Довго вона плакала, слухаючи співи солов'їні та дівоцькі пісні; серед ночі встала, тихесенько викралась із комори, тихесенько перейшла через двір, майнула білими рукавчатами на перелазі, втонула в вишневому садку, вирнула з садової темряви коло хати вдови Загірньої. Не спала бідолашна мати, почула, як Оленка у віконце стукнула, обізвалась, упустила її в хату.

— Матінко моя рідна! — каже Оленка, обхопивши її плечі. — Люблю твого Ігнатка, як свою душу. Я пропаща без його на світі. Благослови мене, матусю, іти за ним на край світа. Нехай він не мучиться між чужими людьми самотою. Я його люблю, він мене любить — нам обом буде легше, як ми побачимось щодня хоть на часиночку.

— Голубонько Оленко! Що оце ти видумала? У тебе ж батько й мати, у тебе брати й сестри: як їх покинути?

— Нема в мене тепер ні батька, ні матері, паньматусю! Ти мені батько й мати, а твій Ігнатко вся моя родина. Не зможу я без його в світі прожити, у сиру землю піду. Чи лучче ж їм на столі мене побачити?

— Ні, моя доню, коли йти кому за Ігнатком, то лучче мені, одинокій матері.

— У тебе, ненечко, худоба на руках і ба́тьківщина Ігнато́ва; тобі не можна всього кинути...

— Не можна, не можна, — промовила вдова плачучи, — а то б я вже й у дорозі була, я б за ним зозулею летіла.

Довго вони вдвох говорили, довго впиняла вдова Загірня Оленку, лякала її світом широким, людьми чужими, пригодами несподіваними. Не злякалась нічого молода Оленка, на вічні найми себе обрекала:

— Годитиму, служитиму, ніде не загину. Бог нам по-може, твої молитви, нене, з усякої пригоди нас визволять.

Такі слова вона промовляла, мов пісню співала. Раділо гірке материне серце, що її синові мов із-за чорної хмари сонечко присвічує. Жаль їй було тільки дитини молодої, у чужій чужині не бувалої. Боялась вона, щоб з сього не вийшло ще більшого лиха, як слідом за її сином згине й чужа дитина. Не знала, що Оленці казати, замовкла журячись. Далі ще каже:

— Ти ж подумай, моя кришечко Оленко, як тобі село покинути, коли в тебе ніякого паперу немає? Да тебе всяка судова погань заарештує, ганьбу тобі велику зробить, довіку сорому не збудешся.

— Я вже про се думала, ненечко: у мене ще з весняної доби єсть такий папір, щоб мені вільно було по людях служити. Ти знаєш, яка в мене старша сестра недобра, яка злюща. Вона мені була прачем руку перебила; а мати її дуже жалує і од панотця обороняє, так я випросила в панотця такий папір, щоб мені дома не жити. Він і лежить, той папір, за образом. І пішла б таки я з дому, та зосталась, що Ігнат близенько, щоб з Ігнатом твоїм щовечора побачитись; а тепер мене ніщо не зупинить.

І радіє і боліє душею старенька мати.

— Доню моя! — каже. — Не нарікай же на мене, як — не доведи Боже — інше воно станеться, ніж ти собі міркуєш.

— Вкупі з Ігнаточком не страшне мені ніяке горе! — скрикнула Оленка, обнімаючи і цілуючи бідолашну матір. — Нема мені життя на світі без його і не буде.

Довго вони ще розмовляли, довго прощались і плакали. Вернулась Оленка у свою комору і тихо, перед світом, любо заснула. Уві сні побачилась із своїм Ігнатком десь на чужій стороні, приголубила його, заспокоїла, мов дитину, журливе його серце заколихала.

III

Чужа стороно, далека земле холодна, неплодюча, плугом не орана, куп'ям засіяна! Прокляли б ми тебе великою клятьбою, запалась би ти навіки од нашого слова гіркого,

од наших ревних сліз: та живе в тобі не одна душа спасена, товчуться в тобі наші земляки, як той Марко по пеклу. Нема в тобі ясного неба нашого, — вони любим, жалібливим поглядом на весь мир християнський тебе освічують. Нема в тобі нашого дерева густого, кучерявого, наших трав шовкових, наших квіток дубрівних, — вони серцем багатим тебе, убогий краю злидений, мов пишний сад іскрашають. Не чути в тобі соловейка весняного, — вони своєю мовою солодкою твої зрадливі вітряні пустині наповняють...

Таємнича доля судила Олені опинитись на чужій стороні хутко; мов уві сні вона у великий, пишний город перелетіла, у той-то город, де, мовляв, тільки церкви, та палати, та пани пузаті, і ні однісінької хати. Зуспіли її в наймах добрі люде, що в сьому городі неволею проживали і на Україну на короткий час, мов у вирій, завітали. Молоді люде, пан із панією, і діточок у них двоє — дві дівчинки. Звались вони скрізь по селу, де вона наймичкою в козака служила, пан Іван і пані Ганна; більш їх ніяк не звали, ані прозивали. Любили їх козаки і козачки, і козака дівтора дуже, що вони з простої хати у пани вийшли і всякими мовами вміли з чужоземцями розмовляти, та й не пишались тим перед сільською громадою і одержу нашу просту носили, і звичаї наші рідні шанували. Бачать вони наймичку в козака, молоденьку, моторну й працьовиту, розпитали, що вона за людина, довідались, що вона дитина отецька, та ради свого кохання пішла по людях служити. Порадись пан Іван з панією Ганною, видумали, як їй подать руку у її долі тяжкій. На шлях непевний молоде дівча вийшло, сподіванками тільки шлях міряло. Знали вони, що то за міра; бачили світу багато, то вжахнулись її долі, що ждала нашу Оленку десь у далекому тумані. От почали її до себе закликати. Панія Ганна вміла розмовою любою, ласкавою журливе серце її собі з'єднати, мов дитину, її до себе принадила.

Тут і Ігнат Загірний, той бідолашний вдовиченко, стояв із своїм полком; і його вони до себе в хату закликали. Кохана пара, мов у батька, в матері, в їх гостювала. Понятливий був Ігнат зроду, хисткий, проворний, то його ще в москалях і не бито; та й шанував себе козак, то вже все переймав, згнітивши серце, чого там його учено, і старший похваляв його на муштрі. Ще ж як на те, трапилось так, що старший над Ігнатом був молодесенький офіцерик. Прозивався він Кавун; і як назве було копитан Кавуновим, то він і просить, щоб його так не величав, бо я, каже, свого отець-

кого прізвища не цураюсь. Як же дочувсь про се пан Іван од Ігната — «се ж, — каже, — наш!» — та й заговорив до його по-нашому в церкві. Офіцерик трошки спік рака, що одвик по-своєму розмовляти, бо його змалечку на столицю заслано і недавнечко, мов пташку з клітки, випущено; а проте любе йому було слово пана Івана, і зайшов він до його з церкви на отченаш. Се ж тільки для звичаю так його запросив до себе в гостину пан Іван, а тут уже й обід неділешний поспів. Багато до пана Івана козацтва зібралось. Тут і Ігнат із своєю голубкою. От розговорились, трапезуючи з офіцериком Кавуном, і нарадились, як би Олені по селах за полком не ходити, бо всякі люде між хазяїнами бувають, то щоб не дознала вона наруги за своє щире кохання; та й що з того кохання далі буде? Постановили громадою застільною так: щоб узяти добрим панам Оленку з собою до дітей за няньку, а тим часом молоденький Кавун офіцерик порадіє Ігнатові, щоб його, як моторного, зростом високого, обличчям гарного москаля, вибрано в гвардію. От Оленка і не ходитиме більш із села в село; буде вона проживати між хорошими людьми-земляками, дарма що на далекій чужині, а там уже якось доля зладнається; час і діло покажуть, як їй краще в світі прожити. Ще такі добрі люде були той пан Іван і пані Ганна, що й до батька-матері Оленчиних поїхали і їх заспокоїли, і Оленку до батька-матері привезли, і благословення їй випросили.

Звеселилась не одна душа з того благого учинку столичних наших земляків, що мов нехотя панами звались, а були душею і словом прості і чесні, мов зроду із села, із рідної хати не виходили; а не хто вже, як удова Загірня раділа. «Святе добро! — рекла вона, з радощів плачучи. — Кажуть люде, що тебе в світі немає. Ні, ти ж таки єсть на світі, тільки що рідко тебе чоловік грішними очима зуздрить!» Так вона прорекла, мов проспівала, здіймаючи до неба руки. І що то вже Оленку цілувала! Як її до матернього серця горнула! І рідна мати оступись перед нею, бо велике діло непорочна печаль в одинокому серці.

Левади рідні, голосні, співучі! Стави з шумливими вербами! Дівочі ігрища незабутні! Покидає вас вродлива дівчина, краса всього села, материна втіха, батькова осолода, веселість усіх добрих громадян. Кохання їй голубине крилля дало; знялась, полинула далеко-далеко. Нехай буде темрява в чужому краї — світить у неї в душі неугасиме світло. Нехай лютують морози — у неї в серці весняні квіти процвітатимуть.

Живе наша Оленка в далекому городі — надією дише: хутко-хутко побачиться з своїм Ігнатом. А Ігната нема: не так воно легко робиться, як доброму чоловікові думається. Не переводять Ігната в гвардію. Багато було б розказувати, чом, та й нащо?

Нема мого миленького,
Нема мого сонця,
Ні з ким мені розмовляти,
Сидячи в віконця.

Оце наша річ. Сумувала б, може, Оленка й тяжко, так надія ж її, мов співоча пташка, розважала. Минуло з півроку. Що ж із дівочим серцем сталося? Певне, засохло, зав'яло... Певне, змарніла на чужині Оленка? Так би воно, здається, й мусило бути, та не так воно в Божому світі діється. Розірви зразу молоде віття, що докупи сплелися — порвеш живі листочки, зав'януть: замре з великого болю серце дівоче, перестане битись — часом і навіки. А нехай буйний вітер гойдає довго їх на сонці, дивись — і розплелися, розійшлися, красуються і хиляться туди й сюди в пишному зрості.

Нема мого миленького
Нема його тут;
Посходила по слідочках
Шавлія та рута.

Почала рута проростати й поміж сумуванням нашої Оленки. Як же се сталося? — Ось як.

Не нянькою була Оленка в панії Ганни, а рідною сестрою. Зараз почала її пані Ганна письма учити, і сама здивувалась, що то за понятлива людина та Оленка! Не минуло й місяця, а вже вона своєю рукою до Ігната лист написала. Що ж то був за лист, коли б ви прочитали! Пісня піснею. Бідолашний! Лучче б тобі його ніколи не бачити... Другий лист написала Оленка до свого любого паробка через місяць, і вже в тому листі не було пісні. Все в йому було: і кохання дівоче, тепле, святе, і жалощі рідної сестри, тільки не було пісні. Гарним письмом засіяла Оленка другий лист; усяке б здивувалось, що так недавнечко ще вона письменною стала, а отже, первий лист був квітка весняна, пахуча, красна, ненаглядна против його. Розкрилися широко в Оленки очі. Припала вона до книжок, наче до вікна високого, що з його далеко-далеко, широко-широко по світах видно.

Ще ж би се нічого, а то до книжок прибавилась іще дружня розмова з земляками. Знала вона в себе в селі паробків багато. Були між ними і на вид хороші, і на слово дотепні, та не було кращого над Ігната. Бачила вона й людей статечних, і дідів сивоусих, чувала їх розмови поважні і пісні старосвітські. Здавалось їй, що й на світі таких гарних людей немає. Перелетіла, мов на крилах, у чужу землю, озирнулась навкруги себе, освоїлась... Се ж рідна громада на чужині! Зберуться в пана Івана гості — се ж рідні селяне, тільки мов якесь інше сонце їх осіяло! Вже про те й говорити нічого, що на їх одежа українська краща од сільської — така одежа, наче вернулись ті часи давні, що було стара бабуся маленькій їй розказує... Коли в кого жупан, то сама чиста саєта. Коли сорочка з мережками, то аж очі бере! А що вже дівчата й молодиці, то сяють у шовках та в пишних рукавах, та в намітках, біліших од снігу самого, та в квітках і широченних стрічках, наче ті бразолі, маки та лілії. Нехай же б вони самою одежею очі Оленці чарували, а то ж розмова в них тиха да любя, речі дружні, ширі та розумні. Скільки чоловіків, стільки й дядьків або братів рідних. Скільки молодиць і дівчат, стільки тіток і сестер. Всяке, здається, тільки й дивиться, як би її словом ласкавим приголубить, як би її на добро наставити. Одкрився їй світ у книжках, а ще більше у розмовах. Що не почує, як та громада поміж себе розмовляє, вона й питає в кого-небудь — і ширшає, ширшає її пам'ять. Іноді і вві сні прокинеться та все думає про те, що вдень бачила й чула. Ще ж треба, що мов з усії України сюди пісні щонайкращі позлітались. У селі, було, заспіває інший хорошу старосвітську пісню, одну і другу, а більше вже й не пам'ятає, а що хлопці, так по-московській не знають що іноді варнякають; а тут як заведуть, то цілісінський вечір співають. Одна гарна пісня, а друга ще гарніша; одна старосвітська, а друга ще давніша. І то їй диво було, тій Оленці, що діди сивоусі в селі, було, згадують про старовину дідову або прадідову, а тут, і без сивого уса, давні часи мов на долоні тобі покажуть. Та ще чого дозналась наша Оленка? Їй здавалось у селі, що книжки з неба падають — так їй і мати казала, а тут побачила й самих людей тих, що книжки своїм розумом komponують. Іноді, було, як прочитає «Катерину» або «Тополю», то й не йме віри, щоб се komponував той ласкавий дядько, що в чорній кучмі волохатій ходить та все її серденьком зве. Менше всіх він здавався письменним, та більше од усіх мав у голові розуму. Все,

було, тільки й говорить, що про зелені левади над водою, про селян простих, про ігрища дівочі — хіба інколи згадає, як козаки лукаву шляхту товкли, і очима, що тими зорями, блисне...

V

Хутко ж ти, Оленко, між чужими людьми оговталась та й сумувати по своєму Ігнатові почала менше. Дорікаєш сама собі, як ляжеш спати, чом рідше почала його згадувати. «Чи не зледащіла се вже я поміж панами?» — іноді думаєш... Які ж вони пани? Що вбогих сімряг і товстих сорочок не носять? Тепер ти вже й сама міркуєш, що не то пан, хто хорошу одержу на собі має, а то, хто дбає тільки про себе та про своїх родичів, а на вбогий люд хіба через плече озирнеться. Сі ж — глянь, як тебе, дівчину просту, привітали! Ти, мов пташка з Божого раю, до їх у чужу сторону залетіла. Ти їм наче садових пахощів з України з собою занесла. Зраділи всі тобі, ти б сказав, рідну родину побачили. Ні, серденько, не зледащіла ти між ними і дурно себе турбуєш доріканнями. Засипай з упокоєм: присняться тобі не ледачі поваби — не такі, як тому сняться, хто тільки манить себе, зачаровує собі серце гарними словами. Велика Україна тобі, Оленко, уві сні присниться з усіма муками людськими од Наливайка та аж до того часу, як ти в селі з Ігнатовою матусею плакала. Розкриються перед тобою тайни святії, і заб'ється серце твоє Божою правдою, наче новим, вищим коханням. Глянь, хто се по диких степах викорінює ледачу зіновать і колосисту пшеницю засіває? Се твої діти ненароженні. Зникло твоє село і старий батько з матір'ю, і любий Ігнат байдуже тобі: ти задивилась на ті криваві мозоляві руки, що в дикому степу працюють, загляділась мов на райські квітки. Пташкою понад тим степом в'єшся, і серце твоє якусь нову пісню співає. От твої сни, моя втіхо! Не зледащіла ти: не між панами ти, а між людьми опинилась.

Чого ж посходила рута по тих споминках любих, що ними тільки й жила ти? Тяжко мені вимовити, та вимовлю. Любила ти Ігната за те, що в його очі такі ласкаві, що в його ніжне слово, що на вроду і на вдачу, і на пісні, і на танці нема над його паробка в селі; за те любила, що вкупі з ним соловейка слухали, вечірніми зорями під вербою стояли, що він про твоє життя розпитував, сумував із тобою. Як же ті споминки тепер перед тобою затуманились,

мов справді кучерявою рутою вкрились! Вдруге ти на світ народилась, на широкий, ясний світ. Не ті в йому смутки, не ті й радощі, що знала ти змалку. Виростають у тебе щодня крила, більшають, ширшають, дужчають, і вже з твоєї високості рідне село здається тобі маленькою крапінкою. Безталанний Ігнат! Чим же він тобі тепер здається?.. Темним, убогим, задавленим братом, та й годі. Напише до тебе чужою писарською рукою лист, прочитаєш його та й загадаєшся сумуючи. Жаль тобі Ігната, мов рідна сестра по його долі серденьком тужиш, а якось тобі дивно з ним побачитись, мов з того світу має він прийти до тебе.

Ой Оленко! Не хочеш ти сама собі признаватись, що в твоїм серці діється. Півроку минуло, як ти розлучилась із своїм коханком. Багато води втекло за сі півроку; пішли за водою і твої сільські думки, твої надії, твої молоді жадання. Не півроку — піввіку ти прожила між чужими людьми, і вони тобі здались ріднішими од рідної матері, а всіх рідніший, всіх ближчий став тобі Павло Піддубень, молодий, гарний козак, брат панії Ганни. Дивом великим здався тобі Павло Піддубень, скоро ти його почала знати, та не заглядувалась ти на його вроду козацьку, пишну навдивовижу вроду: не вона тебе чарувала. Чарували тебе його братні речі, що він з тобою, як брат з сестрою, розмовляв і мислі твої засівав наче яркими зорями. Прийде щовечора Павло Піддубень до пана Івана, і наче для його нема тут людей, опріч тебе: все він з тобою розмовляє та співає. Голос у його тихий та гарний. Часом, бувало, й заплачеш, слухаючи його пісню; а він тебе й розважить, книжки гарні тобі читає і до книжок докладає своє розумне слово. Чого ж ти почала задумуватись після тих вечорів любих? Ти його речі до одного слова згадуєш; і вві сні вони тобі сняться, і прокинешся ранком — перше всього вони тобі на пам'ять приходять. Се ж ти вже не своєю душею живеш, Оленко: у твоєму серці та ясна душа козацька звила собі кубелечко. Тобі страшно й подумати, щоб його день або два не бачити. Як же се може статись? День у день, вечір у вечір заходить він до своїх родичів; з тобою поговорить, дітей приголубить; хоч на годинку забіжить і твою душу наче сонцем освітить. Отже, сталося. Нема Павла і день, і два — занедужав Павло! Ти, замираючи, про його болість довідуєшся. Ти сама за два дні змарніла, мов од тяжкого недуга. Соромишся ти прохати панію Ганну, щоб узяла й тебе з собою, як поведе дітей одвідувати їх любого дядька. Три дні, тиждень ти криєшся...

Вже в тебе всі питають, чого ти з личенька спала. Загоришся часом на таке питання, та й замовкнеш. «Так, нічого, я, слава Богу, дужа й здорова», — більш од тебе нічого не дознались. Пильно на тебе дивиться пані Ганна: знає вона, чого тобі треба. Вона тебе ні в чому за руку не веде, вона тільки твій розум засилює, щоб сама ти свій шлях познала і, куди тобі треба, добре прямувала. Чи Ігната всім серцем любитимеш, чи кого іншого вибереш, про неї байдуже, аби ти була щаслива. Така в їх у обох думка, ні в віщо вони своєю волею по-атаманській не ввійдять.

— Оленко! — каже раз ранком пані Ганна. — Пише до мене Павло Петрович, що він подужчав, просить прийти до нього з дітьми і тебе взяти з собою.

— І мене? — промовила тільки Оленка.

— Пише, що скучив, довго тебе не бачивши.

Ой пані Ганно! Чи гаразд же ти зробила, що таке слово промовила?.. Уже ж чи гаразд, чи ні, а Оленка в тебе на шії. Що за тиждень смутку в серці набралось, все те сльозами тепер розмилося.

Мов сестра сестрі, пані Ганна обтерла сльози з карих очей дівочих, пригорнула до серця, поцілувала, чогось зітхнула і нічого не сказала. Пішли до Павла Піддубня. Не йшла Оленка — на крилах летіла.

Вже давно її думки над тією кам'яницею носилися, де живе її кохання: як там у його? Що там у його? У його хаті мусить бути мов у раю.

І справді — гарно в Павла Піддубня у його затишку! Зелено-червоними плахтами стільчики повкривані, шиті рушники — гостинці з України — висять на кілочках. Між ними бандура тридцятиструнна вилискує. Се його діда-запорожця бандура. Гарним малюванням стіни обвішані, і всюди наша рідна Україна вималювана. Там купальні дівчата в вінках скачуть через огонь з хлопцями — полем'я з іскрами, з димом темне дерево застиляє, під небо в'ється, а небо аж вороне од того світу, тільки далеко вбоку місяць червоний із-за левади вирізався, осіяв хмарки легенькі і по ставу золотими смугами грає. Там — козаки їдуть по кровавому полю, через костяки страшенні, а Самко Мушкет попереду, «коня удержує, до себе притягує, думає-гадає». Там під хатою кобзар на кобзі грає, а круг його старе і мале слухають, деякі плачуть, а сонечко, заходячи, червонить білу хату і людську тінь по зеленому рясту чорними смугами кидає.

Книжки лежать, папери купами: Павло Піддубень дуже тямущий чоловік, всяку старовину молодою головою зазнає... Простора в його хата, чиста. Малювання, німуючи, розмовляють проміж себе, а тиша в хаті, не чути гласу, наче в ченця в келії, тільки годинник, стоячи на столі, чикає. Кинула Оленка оком на одно, на друге малювання, дивується; мов на Україні опинилась, аж зирк! У дверях, мов жива картина, стоїть сам Павло, мовчки на неї дивлячись. Як побачила ж вона його худого, блідого, з веселим поглядом блискучим, і сама не знала, що з нею сталося: кинулась до його, як дитина, обняла і пригорнулась, а Павло обняв і поцілував її від широкого серця.

— Серденько Оленко! — питає, горнучи до себе. — Так ти мене любиш?

Вона мовчки його поцілувала.

— Моя вона! — сказав Павло, протягуючи руку до панії Ганни; а пані Ганна наче знала, що буде: вона дітей удержала, щоб не кинулись перше Оленки до коханого їх дядька. Обвисли ж вони коло його тепер, ухопившись рученятами за руки, за пояс. Оленка, сама не своя, обох дітей цілує, із великих радощів плаче. Зачарував її Павло Піддубень якимись недовідомими чарами. Все на світі вона забула; в його слові, в його тихій розмові вся її душа. Умер Ігнат навіки в дівочому серці. Єсть про його споминки, є жаль, а кохання, мов пташка в вирей, одлетіло. Таке дівоче серце, таке його кохання. Цвіте, сіяє, пахощами райськими вабить, і звідкіля йому світ світить, туди воно і повертається. Жаль було і панії Ганні бідолашного Ігната, та знала вона, що людської природи не переможеш. Нехай так буде, як мусить бути. Нехай дівоче серце само своєї долі шукає. От її розум; такий же розум і в її пана Йвана.

Не помилилась же Оленка, покохавши Павла Піддубня. Він наче ждав її з України: нікого ще не любив, любив тільки свої книжки та малювання, та голосну бандуру. З первих вечорів постеріг він, що то за сояшне, живе серце у вродливої дівчини. Радіючи душею, взявся він освітити науковим світлом ту голівку, що дивом йому здалася, що мов усі Фідії вкупі з Рафаелями її видумали, а тим часом серце його першим коханням зайнялося. Чужа вона — ся думка його зупиняла. Слова ніколи про себе їй не промовив, та серце його мовчки з дівочим серцем поїнялося. І вона йому не признавалася, що з нею діється; все він думав, що душа її живе з Ігнатом. Поті з собою козак боровся, поки аж занедужав.

Тоді сестра довідалась, яке лихо сталося, почала за Оленкою пильно дивитись, довідалась, збагнула жіночим серцем івилічила брата розмовою і розвагою.

Інше тепер стрітила Оленка Павла Піддубня, як прийшов він у кохану його сім'ю. В раю вона тепер жила і раєм його осіяла.

— Оленко, серденько! — каже Павло. — Коли ти мене вірно любиш, то у всьому мене послухаєш.

— Як батька-матері! — каже Оленка. — Ні, — більш! Ти мені й батько, й мати, ти моє все!

Дівоче слово кохане! Хто тебе чув замолоду, до самої смерті тебе не забуде.

— Поїдьмо зо мною на край світу, Оленко!

— Поїдьмо, полетимо в парі! — каже Оленка.

— У мене, хвалити Бога, є достаток; облетимо з тобою весь світ, а потім вернемось на Україну, з батьком-матір'ю побачишся, та й будемо жити в мене в дідовому хуторі.

Після сії розмови, мов тільки крильцями голуб'ята стрепенули. На завтра вже вони летіли далеко-далеко в вирій, де літо й зиму одні квітки осипаються, а другі зацвітають...

VI

А бідолашний Ігнат тим часом до столиці, мов до Божого раю, прямує. Прийшов, розпитався пана Йвана. Тяжко було пану Йвану його стрічати — мов сам йому гіркої наготовив. Чи знав же то він, як воно складеться, завозячи Оленку на чужу сторону? І рідний брат не оборонив би Ігната од його долі.

— Де моя Оленка?

— Умерла! — от що мусили безталанному москалеві сказати, бо й справді вона для його вмерла.

Поблід Ігнат, затрусився, поник до землі, як підкошена папороть, засумував тяжко; у лазареті з місяць пролежав, а потім і не ходив більш до пана Йвана, і не питав про Оленку. Москалем він самотнім вік звікував, мов той дуб сувоверхий.

Не всі тії сади цвітуть,
Що весною розвиваються...

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ

ІЗ ЗБІРКИ «ХУТОРНА ПОЕЗІЯ»

ДО КОБЗИ

Кругом тіснота і неволя,
Народ закований мовчить...

Шевченко

Кобзо, моя непорочна утіхо!
Чом ти мовчиш? Задзвони мені стиха,
Голосом правди святої дзвони,
Нашу тісноту гірку спом'яни.

Може, чиє ще не спідлене серце
Важко заб'ється, до серця озветься,
Як на бандурі струна до струни.

Хто не здоліє озватись ділами,
Хай обізветься німими сльозами;
Ти ж своє слово дзвони-прмовляй,
Душам братерським заснуть не давай.

Хай недовірки твої туманіють,
Хай вороги твої з жалю німіють;
Ти рідну сém'ю до купи зивай.

Гей, хто на сум благородний багатий,
Сходьтеся мовчки до рідної хати,
Та посідаймо по голих лавках,
Та посумуймо по мертвих братах.

Темно надворі, зоря не зоріє,
Вітер холодний од Півночі віє,
Квилять вовки по степах-облогах.

Кобзо! ти наша одрада єдина...
Поки із мертвих воскресне Україна,
Поки дождеться живої весни,
Ти нам про нашу тісноту дзвони.

Стиха дзвони, нехай мучене серце
Важко заб'ється, до серця озветься,
Як на бандурі струна до струни.

ДО РІДНОГО НАРОДУ,
ПОДАЮЧИ ЙОМУ УКРАЇНСЬКИЙ ПЕРЕКЛАД
ШЕКСПІРОВИХ ТВОРІВ

Я ридаю, як згадаю
Діла незабуті
Предків наших, тяжкі діла!
Якби їх забути,
Я оддав би веселого
Віку половину!
Оттака-то слава наша,
Слава України!

Шевченко

Постыдитесь стыдѣнием от похва-
ленія вашего, от поношенія пред Гос-
подем.

Іеремии, XII, 13

Не поминайте первых и ветхих не
помышляйте. Се аз творю новая, яже
нынѣ возсіяют и увѣсте я: и сотворю
в пустыни путь, и в безводнѣй рѣки.

Исаиу, XLIII, 13

Народе без пуття, без честі і поваги,
Без правди у звітах предків диких,
Ти, що постав з безумної одваги
Гірких п'яниць та розбишак великих!

Єдиний скарб у тебе — рідна мова,
Заклятий для сусідського хижацтва:
Вона твого життя міцна основа,
Певніша над усі скарбі й багатства.

Се голос луччих предків з домовини,
Тих душ святих, що марно погибали
У злигоднях Великої Руїни,
Котру старці твоїм тріумфом звали.

О варваре! покинь тріумфувати
Та зчервоній од соромá тяжкого:
Що всі сусіде мають що назвати,
А ти своїм не назовеш нічого.

Що захопив єси серед руїни,
Забрав усе великий твій добродій;
Жене тебе неволя з України,
І з рідним словом тулишся мов злодій.

На ж зеркало всевітнє, визирайся,
Збагни, який ти азіат мізерний,
Своїм розбоєм лютим не пишайся,
Забудь навіки путь хижацтва скверний
І до сем'ї культурників вертайся.

НА СПОВІДІ

Но правдой он привлек сердца,
Но нравы укротил наукой...

Пушкин

И славных лет передо мною
Являлись вечные следы...

Пушкин

Множество же премудрых спасение
миру, и царь премудр утверждение
людем.

Прем. Солом., XXVI, 6

Я не палю на капищах кадила,
Не чаю від покійників чудес,
Що чернь важкими шатами окрила
І низвела на торжище з небес.

Не стукаюсь я до царя й цариці
У чотирнадцять золотих воріт:
Про мене, до їх пишної столиці
Позаростав би вже травою й слід.

Я атеїст, що знає тільки Бога,
А чорта і святих не признає...
Ні, не лякайся, душе моя убога:
І черті, і святі про тебе є.

Я демагог, мовляв, що тільки й дбає,
Як царську силу силою зломить...
Душе моя! де цар умом сіяє,
Ти, мов раба, готова там служити.

Згадай, який хаос розбушувався
Після того, хто не злякався гріха
Скрутить ченця, що з жиру біснувався,
Боярина, стрільця і козака.

Вонюча грязь півсвіту затопила,
І темрява кругом нас обняла,
А дика воля миром колотила,
Як буря човном без стерна й весла.

Тоді між нас явилася цариця,
Супруга божевільного царя,
Як ангел, гарна, хитра, як лисиця,
Як демон, злюща, мудра, як змія.

Перед святими небо відчинила,
Лукавників лукавством обійшла
І, що премудро лютих злюк душила,
Звеліла нам не пам'ятати зла.

Оце ж, душе, такі твої святії,
Котрих ти чествуєш і любиш, а чорти
Пекельнії, — о світе злочестивий!
О світе пакосний! їх повен ти.

Ти, мов свиня, гризеш і рвеш коріння
У дуба, що тебе годує жолудьми,
Не дбаючи, ким наше покоління,
Якими убезпечене людьми!

Ти б їх, у святості твоїй мерзенній,
З гріхами їх, на царство не пустив,
Не дав сіяти їм у вік той темний,
Що сам себе ти мучив і душив.

Дознався б ти, хто з ким обнявся тайно,
І хто підлизам села дарував,
І хто ляхву куйовдив православно,
І хто ножі священі підсилав...

Згрібають всюди грязь хлоп'ята вчені
Та вгонобляють твій ледачий смак,
А кобзарі видумують с в я ч е н і,
Оправдуючи предків-розбишак.

Наука, із невдячності осліпши,
З нетямною по-братськи обнялась,
І, мов п'яний п'яного з шинку вівши,
В одній калюжі з нею уляглась...

Спокойся ж ти, душе моя убога!
Твоєї не соромлюсь наготи.
Хоть атеїст я, тільки ж знаю Бога,
І є святі у мене і чорти.

ДО ШЕВЧЕНКА

O pieśni gminna! ty stoisz na straży
Narodowego pamiątek kościoła,
Z archanielskimi skrzydłami i głosem
Ty czasem miewasz i broń archanioła.

Mickiewicz¹

Тарасе, спогадай, як ти за нами
Хотів летіть у вирей по морозу²,
Де вольна мати з вольними синами
І дочками пахучу щипле розу,

Любові цвіт, знаменуваннє миле
Блаженного життя на високостях,
Лестивий цвіт, як щастє легкокриле,
Як сни про вірну дружбу в молодостях.

Втішаються, свободою щасливі;
Блищать над ними небеса безхмарні;
Сіяють у сріблї та в золоті ниви;
Понад пашнею китяхї янтарні.

Знудившись життєм своїм мертвецьким,
Жадали ми у вирей полетіти,
Де мертвий камінь під різцем мистецьким
Встає живий, щоб віковічно жити;

Де полотно пензльоване співає
Очам про всі дива краси таємні,
І вищу ліпоту небес являє,
І тартара страшилища підземні;

¹ Народна пісне! Ти стоїш на чатах
Народного храму пам'яті,
З архангельськими крилами і голосом,
Ти часом маєш і меч архангела.

Мицкевич (польськ.).

² Зимомо нещасливого року 1847-го.

Де нас музика до небес возносить
І хори ангельські дає нам чути...
Восхищене серденько смерті просить —
На крилах у Гармонії заснути.

Мій рідний брате, перед нами море
Всесвітньої науки одкривалось:
Втопили б ми у нім неволі горе
І в воскресеніє свободи обмивались.

Втопили б ми в тім морі всю мороку,
Яка нам змалку голови морочить,
І тягне нас од Заходу к Востоку,
І азіатство вічне нам пророчить.

Лиха нам доля, брате, не судила
Свої сніги на рози проміняти
І душу, що неволя придавила,
В зцілющих нуртах волі обновляти.

За нами темрява півночня вгналась,
У всеоружжі деспотства сліпого,
І люба мрія, як міраж, розпалась
Від подиху московства навісного.

Ще не було Овідія й не буде,
Яким ти ставсь над мертвенним Аралом:
Таких пекельних нот не чули люде,
Які на серці в тебе звірство брало.

Ти десять літ з душею розлучався,
Співав, мов соловей в кошечих лапах,
Живий твій розум скристалізувався,
Твій дух поник на каторжних етапах...

Заголосили по тобі харити
І Україну сонну розбудили,
Устала мати: «Діти мої, діти!
Тепер навіки ми посиротіли.

Ой лелечко, мій дріб'язок убогий!
Москва 'б вас буде потирати руки;
Поставить очі проти вас, як роги;
Чого не знав дід, знатимуть унуки».

«Ні! — обізвешся з-над Дніпра, кобзарю, —
Світ не побачить Батія нового.
Переп'ят встане на тебе, москалю,
Моє святе, моє пророче слово.

О слово рідне! ти стоїш на чаті
Предковікових пам'яток святині,
В ясній, блискучій херувимській шаті,
Як меч огненний, в нашій Україні.

Грішив я тяжко, яко син народу
І вихованець олухів письменних,
Що, в нас укравши, вкинули у воду
Ключ розуміння, задумів спасенних.

Та, що скував я меч сей обоюдний,
Тим од гніва Премудрості спасуся,
Воскресну чистий у Великдень судний
І о спасенні людським звеселюся».

НА НЕЗАБУДЬ РОКУ 1847

И уразумѣте истину,
и истина свободит ви.

Іоанна, VIII, 33

Не ховайте, не топчіте
Святого закона;
Не зовіте преподобним
Лютого Нерона.

Шевченко

Скажіте нам, світильники народів
У темряві науки і природи,
Ви, що догледілись таємних ходів
Народної неволі і свободи:

Чи нам годиться проклинати
Сліпого демона тісноти?
Чи мовчки спину підставляти,
Щоб катував нас до охоти?

Коли ми вік попереділи
І, чуючи, що вже світає,
Віконце миру відчинили,
Нехай на небо позирає, —

Який пророк ветхозавітний,
Який апостол благодати,
Який Мінос, мудрець всесвітній,
Звелів за се в темницю брати?

Де право те, чи на Сінаї,
Чи на Голгофі оглашалось,
Щоб рідне слово в ріднім краї
Розлукою з людьми каралось?

Якому богові угодно
Од серця серце одривати
І з москалями всенародно
На край імперії туряти?

Тобі, о боже біснுவатий,
В тісних, мов та неволя, штанях
Що вчив народ марширувати
І парив у холодних банях!

Свободи ворог, ворог житні,
Ти був великий душоубець,
Катюга розуму в отчизні,
На сході сонця мраколюбець.

Нехай раби про тебе трублять
Брехню у труби золотії:
Їх черті в пеклі приголублять,
Порадники катюг лихії.

Твоя сліпа і дика сила
Була докором Катерині:
Вона кривавих злюк душила,
А ти розводив на Україні.

Коли мої уста мовчуші
Заговорили сповні серця,
Нехай в поля, луги і пущі
Моя клятьба перенесеться,

Щоб наші вбогі недоріки
Своїх братів письменних знали,
Як часто вавилонські ріки
Вони сльозами доповняли;

Щоб знало лякане простацтво,
Як всяка праведна сльозина
Приближує свободи царство
По словесі Марії Сина.

МОЛИТВА

*Присвячена докторові Пулюєві, на спо-
мин зорявої ночі на Вкраїні в хуторі*

Ничто! но Ты во мне сияешь
Величеством Твоих доброт:
Во мне Себя изображаешь,
Как солнце в малой капле вод.

Державин

Всевишній! я Тобі молюся,
Молекул космосу Твого...
Де ти, хто ти, — даремно б'юся,
Ні, не збагну вовік сього!

Вовік науці не обняти
Всього, що Ти создав еси...
Даремно розум наш крилатий
Шукає краю небесі!

Знемігшися, на ту пилінку
Спускаєшся, що ми звемо
Вселенною, — що на хвилинку
Її в імперії рвемо.

І тут безодня животвору,
І тут премудрість без кінця...
Однаково горі і долу
Сіяє світ Твого лица.

Молюсь, не дай мені з розпуки
Зректися розуму мого:
Нехай не гасне світ науки
В проміннях сяєва Твого.

Нехай мій дух, в земній юдолі,
Не знижується до звірят;
З Твоєї пресвятої волі
Нехай вовіки буде свят!

ІЗ ЗБІРКИ «ДЗВІН»

ЗАСПІВ

У дзвона дзвоню я, до церкви скликаю,
До церкви вселенської правди...
У щирих душ, чистих, високих, шукаю
Проти гайдамацтва поради.

Зберімося, порадьмося, що маєм робити
З ордою, що нас облягає,
Тіснить, не дає нам культурі служити,
Руїнної слави жадає.

Порадьмося вічем, як правда свободним,
Руїнні гріхи з себе змиймо,
І духом незлобним, умом благородним
Культурі спасенній служімо.

ПОДВИЖНИКИ СВОБОДИ

Були колись царі, що Русь їх трепетала,
Трепечучи, як рідний дух любила:
Бо в правді їх своє прибіжище вбачала
Від злюк, що наплодила дика сила.

Сих славно дерзосних подвижників свободи
Ми звикли змалку деспотами звати...
Ми поновлення прав священної природи
З приземистої визираєм хати.

Надія марна. Поки світить сонце,
Раби землі д'землі хилитись будуть
І крізь вузьке, низьке, засліплене віконце
Широкопогляду на речі не здобудуть.

Не в низині мізерній дух великий
Над усіма малими виростає
І з високості всі земні царства й язики,
Мов з-під небес, умом і серцем назирає.

Ні! не з нетягами товаришує воля,
Що ми в своїх усобицях шукали;
Не з торжищ гомінких, не з потового поля
Хтось осяйний нам принесе скрижалі.

З гори високої, посеред бур ясної,
Ждемо і чаємо спасенної свободи,
Верховності ума божественно благої
І поновлення прав священної природи.

ПЕТРО ДА КАТЕРИНА

Не люблять земляки Петра да Катерини:
Се не по їх нутру і розуму царі:
Надполовинили вони, бач, України
І в рабство вольну чернь козацьку завдали.

Моє земляцтво! ви самі свій нарід їли,
До кореня ту чернь згризали козаки:
Оце ж ви перш усіх її й закрєпостили,
Самі ж були з дідів і предків крепаки.

Коли не Батию з-під батога служили,
Дак ляму литвину невольницьку тягли,
Про «душманів»-ляхів одно 'дного душили
І рідний край в ясир татарам оддали.

Утікши ж під Москву, московськими руками
Правдивих земляків зсилали на Сибір,
Письменну братію в старці порозганяли,
Зробили мовчазну руїну з братських шкіл.

Потомки паліїв, руїників кривавих!
Не любі вам праві строїтелі землі,
Що пам'ять нам своїх діяній величавих,
Як праці й мужності завіт, передали.

І вам, пани ляхи, царі ці не до густу,
Що в Польщі вас вони ловили за чуби,
Що шаткували вас мечами на капусту,
Не давши басувать, спинатись на диби.

Сказали «від коша» пройдосі езуїту,
Що Русь роздратував і Польщу підпалив,
А ласих ваших пань голубив потай світу,
Перелюбками в рай до Єзуса манив.

Не любите ви їх: бо ваша панська раса
Не підновляється в городі від козла,
Що бурса возвела в прелати з свинопаса
І вам у прадіди incognito¹ дала.

Ви ж пагонці-вовчки на дереві Росії,
Жорстокий атавізм татарської Москви,
Під «ігом Спасовим» воляки тугошиї,
Кипчацькі Мамаї від ніг до голови!

Созданне двох царів, роботу душ великих,
Ви хочете в хаос руїнний обернуть,
Широкий руський світ оддать на волю диким
І перегородить йому культурню путь.

Ми, збувшись козаків, що нас колись давили,
У жертву просвіті себе принесемо
І вам, котрих лихі гординці породили,
Росію обернуть універсальне дамо.

Ні деспотство Петра, ні гречка Катерини,
Ні дикі слуги їх, мов серце в козака,
Не нарobili нам такого зла й руїни,
Як принесли добра їх розум і рука.

Коли б не їх труда, не подвиги їх духа,
Кругом нас був би знов німий козацький степ,
Крутилась би знов Русь, як ув окропі муха,
А з царства б ізробивсь розбійницький вертеп.

На горе ватажкам козацьким безголовим,
Не стерпіли вони домової орди,

¹ Таємно, не відкриваючи свого імені (*итал.*).

Як би хотілося писакам суєсловим,
І визволили мир з великої біди.

Щасливі воїни, великі економи,
Цінителі ума в панах і в мужиках,
Були вони царі не потерти з соломи,
А жита спілого в тугих, важких снопах.

На працю визвали нові в народі сили,
Спасли культурний світ од лютих розбишак,
З московських пустирів Америку зробили
І землю обплили на руських кораблях.

І завіщали нам своє велике діло:
Щоб кожен з нас царем у мислях був своїм,
Щоб серце в нас огнем на чесний труд горіло
І не лякалося недолюдків лихих.

ДВОЄ ПРЕДКІВ

Ми знали двох святих, великих серед Русі.
Не тим були святі, щоб знай поклони клали,
А тим, що повсякчас і на воді й на суші
Про наше варварство наслідне міркували.

Великі ж тим були, що, сидя на престолі,
Науку і талант над значність прекладали.
Мов той ратай, зерно насущне сіє в полі,
Так школами вони все царство засівали.

І, школи сіючи, на диких не дивились,
Що звали новину в науці недовірством,
З дурними бунтами хоробрим серцем бились,
Боролись день у день із нашим древнім звірством.

Тепер ми всі царі, що землю осягнули
Під вічне скипетро науки да культури
І неба глибину до плям ясних збагнули, —
Не підкопається ніхто під наші мури.

Нас тисячі сидять на віковічних тронах
У всеоружії великої потуги,
В сіяючих серед недомислу коронах,
В коронах чесної, вселенської заслуги.

І позираючи на предків сих великих,
Що перше нас колись над Руссю царювали,
Смиряймо й мужиків, і можновладців диких:
Бо предки н а м свій ум державний завіщали.

Нехай хитається земля в нас під ногами
І пекло полон'єм реве на нас ревучим, —
Борітесь робом їх з єдиними умами,
Клевет не боючись, похвал собі не ждучи.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІДЕАЛ

Як налягло на Русь татарське лихолітте,
Зісталось в Києві немовби тільки сміттє.

На Клязьму й на Москву позабігали люде
І визирали, хто з киян туди прибуде.

І всі, що руської єдиності жадали,
На Клязьму й на Москву помалу прибували.

І засвітився світ по застумах московських,
І надив буйтурів до себе запорозьких.

І, покидаючи свою руїну дикість,
Вбачали під Петром імперії великість.

Імперія — се власть була над ворогами,
Над ханом, турчином, Литвою і ляхами.

Боявсь про Чигирин султан і споминати,
Давай на Буджаки необзир утікати.

Ляхва з литовцями не раз укупі бита,
Під плахтою в жінок ховала єзуїта.

І що б там ні було гіркого на Україні,
А густо забуяв наш нарід на руїні.

Де нас десятками за Паліїв лічили,
Там міліонами край рідний ми осіли.

* * *

Навчили ми Ляхву латину занедбати,
Польщишною листи й літописи писати.

Так само й москалю живу вказали мову
І привели його ід пушкінському слову.

Собі ж добро своє найкраще приховали:
Про рай, свій рідний край, з Тарасом заспівали.

Та пісня по Урал і Волгу розлилася, —
Стара в ній рущина з новою понялася.

Тепер Боянська Русь козацтво занедбала,
Руїнним полом'єм хвалитись перестала.

І буде знов її той дух животворити,
Що із Ляхви й Москви умів людей зробити, —

Той дух, що всю Ляхву одвадив од латини,
Статарену Москву — од нагинання спини.

* * *

Колись до Києва тягли народи многі, —
Од Волхова, Карпат, Тмуторокані, Волги.

Свобода їх узлом в'язала побратимським,
Як средиземний мир під славним царством
Римським.

Уставши з попелів козацької руїни,
Кликнімо до синів слов'янської родини:

Озвітеся, брати, з восходу і з заходу
До неприязного всім деспотам народу.

Під себе ми своїх сусід не підгортали,
Над гегемонію свободу прекладали.

Без езуїта лях, москаль без бюрократа
Зустріне серед нас приятеля і брата.

Топімо ж у Дніпрі ненависть братню дику,
Спорудьмо втрьох одну імперію велику,

І духом трьох братів освячений диктатор,
Нехай дає нам лад свободи імператор.

НІМЕЦЬКА НАУКА-РОЗЛУКА

Divide et impera¹.

Як Гречі та Булгаріни пропали,
На їх місця Пихни у нас постали.

З цензурою-кумою обнялися,
Тіснити Русь Дніпрову завзялися.

Бо Русь Дніпрова ще тогді постала,
Як про Москву Європа й не чувала, —

Як ще вона татариним дивилась,
Звичаїв у монгола й фінна вчилась.

Сього гріха Москва нам не прощає,
Над нас киргиз, колмиків прекладає.

Сі рівноправні у Москви народи
Достойні слова рідного свободи.

А ми... що ми таке?.. народ без мови.
Не дав Бог мови в нас ні козакові,

Ні тим, хто над козацтво дике знявся,
Будити сонних земляків завзявся, —

Хто правоти святим огнем палає,
На діло житні розум викликає.

Не в Києві їх мова, не в Полтаві,
Не на Сулі, та Росі, та Росаві...

В Москві, в Казані, в Дерпті, в Петербурсі
Учитись мусять, мов латини в бурсі.

Як звать самих себе, як розмовляти,
Як земляків на розум наставляти...

У Київській землі, у Древній Русі
По-древньому нехай джеркочуть гуси,

Телята мекають, воли рикають,
А люде мову рідну забувають.

¹ Поділяй і володарюй (лат.).

Її криничини, її живі джерела —
Там, де живе чухна, мордва, корела,

Де весь і меря, перм і чудь з Москвою
Злились під Золотою татарвою.

Бо там німота школи закладала,
Скрижалі житні москалям писала

І в тих скрижаліх прописала правду —
Завіту предків староруських зраду.

У тих скрижаліх подала науку —
Нової Русі з древньою розлуку.

Закинув німець мрежі й там ловецькі,
Де помиливсь одважний розум шведський:

Бо divide в старих римлян учився,
У силу й славу хитрощами вбився.

Найбільша ж слава жде в Москві єхиду,
Аби не дав себе спослідить жиду.

ДО ТАРАСА ЗА РІЧКУ АХЕРОН

Недоспів твій доспівую, мій брате...
Наслідде дороге, клейнотами багате,
Лишив еси мені в твоїй тридцятострунній,
В твоїй поезії високій, многодумній,
Дуброві запашній, широкошумній.

Тарасе! попроси там Аполлона,
Нехай зупинить він легкий каюк Харона,
Щоб довго не возив на той бік Ахерона
Народу без пуття, без честі і закона,
Що з вовчого на світ приходиться лона.

Нехай по сонних берегах блукає,
Про ледарство своє ледаче споминає,
На предків і батьків за брехні нарікає,
Тяжкі гріхи свої й паскудство споминає
І суду сто століть дожидає!

Кому ж я передам, коханий брате,
Твоє добро святе, над всі скарби багате?
Собакам, чи вовкам, чи людям безголовим,
Тим язикам лихим, калікам кривомовим,
Письменникам сліпим і пустословим?

ОСТАННЬОМУ КОБЗАРЕВІ КОЗАЦЬКОМУ

.....
Слава не поляже...

Шевченко

Не поляже, кажеш, слава?
Отже, вмре-поляже,
І унуки те забудуть,
Що дідам розкаже.

Занедбають по-тверезу,
Що по-п'яну снилось,
Ніби воля з панським правом
На Україні билась.

Ні! з порядком господарським
Бились гайдамаки,
Через лінощі — нетяги,
Через хміль — бурлаки.

Не герої правди й волі
В комиші ховались
Да з татарами братались,
З турками єднались.

Утікали в нетрі слуги,
Що в панів прокralись,
І, влизнувши з рук у ката,
Гетьманами звались.

Павлюківці й хмельничане,
Хижаки-п'яниці,
Дерли шкуру з України,
Як жиди з телиці.

А зівравши шкуру, м'ясом
З турчином ділились,
Поки всі поля кістками
Білими покрились.

Не поляже, кажеш, слава...
Ні, кобзарю, брате!
Прокляла своє козацтво
Україна-мати.

Заробітком розбишацьким
Гордувати стала
І поеми гайдамацькі
Брехнями назвала.

Все ж бо в них було омана:
Воля, честь, лицарство,
За що світом колотило
Без пуття козацтво.

Воля — нищить землю панську,
Честь — людей дурити,
А лицарство — християнську
Кров річками лити.

НА ПЕРЕЛОЗІ

Може, зорю переліг той.
А на перелозі
Я посію мої сльози,
Мої щирі сльози.
Може, зійдуть і виростуть
Ножі обоюдні.
Розпанахають погане,
Гниле серце, трудне,
І вицдіять сукровату,
І наллють живої
Козацької тії крові,
Чистої, святої.

Шевченко

На перелозі сіяли ми сльози,
Щоб виростали ножі обоюдні;
Тепер надію покладаймо в Бозі,
Що вже почезли ті жалі безумні.

Тепер в нас пахне щирим руським духом,
А не ляхвою і не татарвою,
Що гріла нас під нашим же кожухом
І надихали думкою лихою.

Пустине дика, краю ти мій рідний!
Покинь співати про своє козацтво,
Безчесно славить дух його єхидний,
В ім'я прогресу вихвалять хижацтво.

Посіймо правду на тім перелозі,
Що ми зорали без пуття списками;
Згадаймо, як лилися ревні сльози
По тих, що через козаків пропали.

Не ріки, море сліз не розлилося,
Огненне море, — можна б утопити
В тім морі все, що з Січі піднялося
Гарячу кров із християн точити.

Козацька слава широко сягала
По ворохібнях розбишацтва диких;
Голота корчми здобиччю сповняла,
Казилось пекло з радощів великих.

Да вже казитись чортівня не буде:
Заглухла в пекло січова дорога,
Розчовпали добро і лихо люде,
І схаменулась Україна вбога.

Посіймо ж правду в нас на перелозі
Замість ножів кривавих обоюдних
І покладаймо сю надію в Бозі,
Що вже не вернемось до справ безумних.

ЗАБУЛИ МИ

Забули ми козацьку колотнечу,
Забули дику славу розбишак,
Забули з Римом боротьбу чернечу,
Забули й лицарів тих невмирак,
Що ворогів козацьких дивували,
По дев'ять раз із мертвих уставали.

Та не забули древніх Боянів,
Що струни їх живі самі дзвонили,
Що наших дивних буйтурів-князів
У нашім серці й дусі воскресили.
Ми знов їх словом віщим живемо
І поновлення старини ждемо.

Олеги, Ігорі, Мстислави, Брячислави!
Чи то ж ви спали, як земля тряслась
І Древня Русь до Вісли й до Варшави,
Мов бурний дух руїнний, пронеслась?
Чи то ж ви спали та й не ликували,
Як ми за Русь на душмана вставали?

Ні! ви в крові козацькій ожили,
Ми в а ш и м духом ворога зломили
І славу древню Руської Землі
Знов сяєвом буй-турнім освітили.
Не нам, не нам, в а м вічна похвала,
Що наша кров за руський край текла.

Ми з рідним словом на сторожі стали
Проти Ляхви й хороброї Литви.
Хоч би й дошенту землю зруйновали
Нам вороги, не зникнем з неї ми.
Нехай аакають вельможні з москалями,
Як цвенькали та пшикали з ляхами;

Ми ж позчищаєм чужомовну гич
І переорем ще раз рідне поле,
Що облогом лежало довгу ніч, —
Столітте темне, та й вродило горе:
Вродило нам терни та бодяки,
Чужої мови виродки-книжки.

Науко-нене! викуй ти нам плуга
І ним сама орати поможи;
Та вже нехай не сіє нам наруга
Над розумом криваві ті ножі,
Що про лихих п'янюг п'яниця темний
Співав колись у темряві корчемній.

ДО МАЗЕПИ,
ПРОЧИТАВШИ ЙОГО БІОГРАФІЮ

I

Мазепо, зраднику з прапращурів кривавих,
З варягів, що хреста брат брату цілували
І, по своїх клятьбах та присягах лукавих,
У братню кров живу того хреста вмочали!

Твої інстинкти злі повсюдно пантрували,
Де пахло ницістю та хижим дармоїдством:
До Польщі, до Москви, до Шведчини втрапляли,
І торгував еси неситим дармоїдством,
По давніх зрадниках улюбленим наслідством.

II

Ти був у нас колись народним ідеалом;
Про тебе книжники між себе знай шептали
І те, що ти зорав своїм письмацьким ралом,
Під засів смут нових в народі поновляли.
Архівних таємниць, мов одкровення, ждали,
Щоб їх друковано земляцтву до науки...
І се вже списує історії скрижалі
Сліпуючи, Стара і нам дає у руки,
Щоб знали, як ти жив і міркував, унуки.

III

І бачимо в тому курзу-верзу Старої,
Наперекір її шанобі до козацтва,
Які були колись народності герої,
Твої прихильники, ублюдку можновладства!
Вбачаємо полки п'яного тунєядства,
Готові кров живу з братів своїх точити
Під стягом вольності й ненависті до панства,
Чужою працею, чужим надбаннем жити,
Товкти жінок, дітей і мертву чашу пити.

ЯКЕ НАМ ДІЛО ДО ТОГО?

Was geht das uns an?
Das geht uns gar nicht an.¹

Пісенька

Яке нам діло до того,
Що дикий злюка козакує?
Аби не руйновав добра мого,
А ближнього нехай собі руйнує.
Яке нам діло до того?

¹ Яке нам до того діло?

Нам нема ніякого діла до того (нім.).

Яке нам діло до того,
Кого хто хвалить-прославляє?
Аби не підманив синка мого,
А всіх нехай із глузду позбиває.
Яке нам діло до того?

Яке нам діло до того,
Хто кров та пожарища любить?
Аби не запалив житла мого,
А цілий світ нехай собі погубить.
Яке нам діло до того?

СВИНЯ ТА ЦУЦИК

(БАЙКА)

«Рох, рох! плям, плям! Щодня я, любий брате, сита:
Полови й висівок зісталось півкорита».

«Гав, гав! цяв, цяв! А я, знай, сестро, хочу їсти,
Да хліба не дають: нема з мене користи».

«Рох, рох! плям, плям! Дарма що сита походжаю,
На що ні набреду, усе перевертаю».

«Гав, гав! цяв, цяв! А я з нудьги та з голоднечи
Гризу що попаду, мов костур той старечий».

«Рох, рох! Поезія... про що вона свиняці?
Ще й хуторна, мовляв. Се забавка собаці».

«Гав, гав! За вітром щось мені її не чути.
Не знюхаю. Тут щось дурне повинне бути».

«Рох, рох! Ось крашанка. Ну се вже інше діло.
Я проковтну її, і не жувавши, сміло».

«Ковтай, а я брехну, що се їйце гадюче.
Про мене слава йде, що я щеня гавкуче».

Ми, цуцики, свиней поважних дуже любим,
Про славу свинську їх аж скиглимо да трубим.

Нехай у пуші вовк, ведмідь і заєць знає,
Яка свинота в нас розкішна походжає!»

ЩИГЛИК

В крамній коморі Щиглик щебетав
Свої щиглячі пісеньки любенько,
 Про нього ввесь базар казав,
Що так співає тільки Соловейко.
 Скрутився Щиглик мій
 І в кліточці своїй
 Робив себе царем співання.
Ніхто ж того з співочих птиць не знав,
Ніхто в високім хорі не чував
Мізерної пташини щебетання.

* * *

Химерний Щиглику! коли тобі
Базарний люд воздав хвалу не по заслuzі,
 Дак се тебе твої базарні друзі
 Вимірювали по самих собі.

«ПРЕЖНІЙ»

Я прежній вам догоджував словами,
Порожніми, як розум ваш козацький,
Пишався розбишацькими ділами
І прославляв пожежі гайдамацькі.

Апостола, мабуть, ви не читали,
Що, ставши мужем, занедбав хлоп'яче,
Ви голову письменством напихали,
А серце в вас осталося козаче.

Від повні серця вашого говорять
Уста, проречисті на величанне
Кривавого самосуду, і творять
Великі подвиги із руйнування.

Раби письменницьких авторитетів,
Ви темну Русь морочите розбоєм,
Брехаку хвалите над всіх поетів,
А харцизяку славите героєм.

Од вашої козацької культури
Перевернувсь би догори ногами
Культурний світ, і дикі гайдабури
Усю Європу вкрили б облогами.

Од вашого розбійного письмацтва,
З його кумирами, як ніч п'яними,
Європа стала б Січчю азіатства,
Порогами вівік непрохідними.

ПЕРЕД ГОГОЛЕВИМ ЧЕСТЕНЕМ

И славен буду я, доколь
в подлунном мире
Жив будет хоть один пиит.

Пушкин

Пророк пророкові приносить оправданне,
Мудрець премудрого вітає по заслугі:
Так і поезії божественне диханне
Вшановує поет, і муза другій музі
Заявлює вінком високе почитанне.

Земляче Гоголю! Що ж над тобою склалось?
Хто чесно привітав твій честень мармуровий
Там, де твоя тиха колиска колихалась,
Де відбував еси твій іскус науковий
І світозарная зоря твоя займалась?

Кругом твого стовпа зібрались мертві душі,
Ті, що не встиг еси пером живописати:
Пани, попи, жиди, педанти довговуші,
Та й заходилися гуртом тебе вітати,
Мов председателя казенної палати.

Тарасе-брате! Де твоя тридцятиструнна?
Нехай би земляка достойно привітала,
Нехай би голосно вона зарокотала,
Мов хвиля на морі кипить широкошумна,
Щоб осоромилась дрібнота слабоумна.

ТИТАНИ

I

Титани на Зевеса розізлились...
Не Бріарей із Енкеладом гори
На гори навертали да казились,
Що він пороздавав богам престоли
В імперії надоблачній, а музам
Звелів сим велетням, мов карапузам,
Недоросткам людським, невдахам,
Казати «від коша геть!» бідолахам.

II

Ні, наські се були титани, рідні.
Хіба ж у нас нема їх?.. Мов ті греки,
Попередили ми народи, бідні
На глузд, і летимо, орли-лелеки,
Крізь темряву густу літератури,
Під спів п'яниць та брязканне бандури.
У нас також є велетні-титани,
Людського нетяму да сну гетьмани.

III

О! є вони, є в нас! І легіоном
Їх звати мусимо: бо не коряться
Перед ума і совісті законом,
На вічну правду і любов яряться;
Під хмари гори книг понавертали,
Немовби небо штурмом штурмовали,
Щоб злісти на Олімп д' Зевесу лжею
Та й раювати з рідною семнею.

IV

Родина їх, мовляли, вся на небі...
Нема й догадки в головах письменних,
Що товпиться вона в гидкім Еребі,
Як товпилась на бенкетах корчемних.
Там їх Косинський, Наливай, Павлюга,
Острянин, утікач та волоцюга,
Хміль із Виговським, Мартинець, Мазепа,
Герої вічності, окраса неба.

V

Розсердився ж Зевес на богохульних
Титанів божевільного письменства
І громом возгримів, у хмарах бурних,
З чертогів непохибного главенства.
І полились на святощі природи
Чистительні та животворні води,
І гори книг безрозумних підмили,
І в сонній Леті дуροщі втопили.

VI

Очистилась природа, мов воскресла
Ув образі поезії святої.
По нивах крутять музи перевесла
Під жниво, що зросло на перегної.
Скирти — мов зорі золотом сіяють;
Воли в возах розкішних ремигають,
Важке колоссе об колеса б'ється,
Мов яблуня під яблуками гнеться.

VII

О, благ Зевес! Рекли тогді народи,
Побачивши новий народ в пустині:
Із перегною щедрої природи
Він сотворив нам брата на Україні,
Товариша у подвигах культури,
Робітника в садах літератури,
Ученика дотепного в науках,
Борця за правду в благородних муках.

ДО РІДНОГО НАРОДУ,
ПОДАЮЧИ ЙОМУ ПЕРЕКЛАД ШЕКСПІРОВИХ ТВОРІВ¹

Народе без пуття, без честі і поваги,
Без правди в письменах, звітах предків диких,
Ти, що постав еси з безумної одваги
Гірких п'яниць, сіпак і розбишак великих!

¹ Передруковано поправніше з «Хуторної поезії».

Єдиний в тебе скарб — прапращурівське слово...
Закляв його Боян від кражі чужоюдства.
Одно воно твого життя міцна основа,
Певніща над усі потуги і багатства.

Се голос праведний до тебе з домовини,
Промова душ святих, що марно погибали
В страшених злигоднях двоїстої Руїни...
Останню козаки твоїм тріумфом звали.

О варваре сліпий! покинь тріумфувати,
Потупся, зчервоній од сороба тяжкого,
Бо мають всі твої сусіде що назвати
Своїм, а ти своїм не назовеш нічого.

Що не здобув єси мечем серед Руїни,
Все взяв у тебе з рук премудро твій добродій:
Шукаєш помацки десь іншої України
І з материзною ховаєшся, мов злодій.

На ж дзеркало, — воно всесвітнє, — визирайся
І зрозумій, який ти азіат мізерний,
Розбоєм по світах широких не пишайся,
Забудь свій манівець, козацький пролаз темний,
І на культурну путь Владимирську вертайся.

ГОМЕР І ШЕКСПІР

I

Бувало так на світі, що й Гомера
Унівець повертали, і Шекспіра.
Ревла тогді гарматами Мегера,
Мовчала мовчки тихострунна ліра.
Хмельницький-злюка, єзуїт Тетеря
Та Дорошенко, вихрювата гиря,
Хотіли нас під турка підобгати
Чи то ляху в підданство знов оддати.

II

Тогді Кромвель між англами з'явився,
В завзятті рівня козакам-сіпакам;
З Шекспіра глумом він гірким глумився,
А в нас Гомер з Бояном гайдамакам

В шинках на запалку люльок згодився
Або на дещо інше по «балакам».
Опрігсь Хміль злющий, вмер Кромвель побожний,
Підняв знов голову народ вельможний.

III

Над ним безсудна шабля не блискає;
Козак не п'є горілки разом з кров'ю
І паненят Орді не поставляє;
Про греків ми говоримо з любов'ю,
І кожен з нас Гомера ввічі знає:
Бо надписсю блищить він золотою
В розкішних дуків по бібліотеках,
Недужнього їх розуму аптеках.

IV

А що, коли б живий Гомер придибав
До іншого високого порога,
Чи то Шекспір, прокинувшись, нагибав
Небитий шлях до панського чертога?
О! лучче б сніг на голову їм випав
Посеред літа спекою палкого,
Аніж з гістьми такими розмовляти
І розум свій обом їм показати.

V

Бувало справді се, що і Гомера
Унівець повертали, і Шекспіра.
Як, з пекла вирвавшись, ревла Мегера,
Тогді мовчала тихострунна ліра.
Що ж повертає внівець їх тепера?
Невже завихрена в Парижі гиря
Та забавки поезії легкої,
Як той пузир, і як пузир пустої?

ДО БОГДАНА

Богдане, зраднику і патріарху зради!
Цураєшся й на тім, як на сім світі правди.

На лоні в Сатани з Іудою єхидним
Сидиш ти, псе, мов брат-єхида з братом рідним.

Бо змалку в Мокрського лукавити навчався
І єзуїтської правдивості набрався.

Вподобали тебе писаки суєслові
І їх читателі, буяки безголові.

Що Польщу догори ногами й Русь поставив,
По всіх шинках ножі та пожарі прославив.

Коли б єси до нас, пекельнику, вернувся,
Увесь би мотлох знов по Русі стрепенувся.

Гострили б скрізь ножі на громадян заможних
І славословили б тебе в піснях безбожних.

А вчена татарва, без домислу писаки,
В ім'я народності, брехали б, як собаки.

Да вже не вернеться до нас лиха година:
Устала з попелів руїна-Україна.

Москва нас підняла потужною рукою, —
Не знюхаються вже паливоди з ордою.

На брехні ж татарви ученої-сліпої
Озвалася струна поезії святої.

Як гайдамак-писак почезне міркуванне,
Постане у віках грядущих дивуванне:

Що над таким добром письменство працювало,
Правдивих земляків собаками цькувало!

ПОБРАТИМИ

I

Був на світі один запорожець,
Несказанно принадливий хлопець:
Надив він до себе всіх міщанок.
Як у кобзу, бувало, заграє,
Як про Січ та про Луг заспіває,
Серце мре і в попадь, і в панянок.

II

Був на світі один козарлюга,
Несказанно лихий волоцюга:
Волочився по всій Україні.
Драв панів і міщан з жидовою,
Накладав із бідую-ордою,
Відмикав без ключа всякі скрині.

III

Як пристарівся ж той запорожець,
Несказанно принадливий хлопець,
Забажав свою душу спасати.
Тогді вчив молодих покаяння,
А старих о гріхах воздыхання,
Заходивсь ба й печеру копати.

IV

Як пристарівся ж той козарлюга,
Несказанно лихий волоцюга,
Став ще більш увесь мир обдирати,
Щоб своїму побратиму старому,
В прибежан-воздыханців святому,
Ту печеру сріблом осіяти.

КОЗАЦЬКИЙ ЖАЛЬ

Та все пани, та все дуки!
Позасідали наші поля, луги
й луки.

Козацька пісня

Мої поля, мої луги ви й луки!
Моя ви батьківщино й материзно!
Позасідали вас лукаві дуки,
Пішло моє святе наслідде різно.

Від Німеня скрізь до самих Порогів
Голосить наша рідна пісня, тужить:
Пани хорти заводять да рароги,
А козарлюга їм ледачим служить.

Заводимо хорти ми та рароги:
Се правда, необачний козарлюго;
А ти втікав од пана за Пороги,
Кривоприсяжний рукодайнний слуго.

Де був еси, як тридцять три побіди
Зробив гетьман із нами над хижацтвом?
Твої п'яні зтяжці-дармоїди
Якшались-паювались із поганством.

Де був еси, як шляхта з Конецпольським
Німі степи народом осадила
І лицарством хоробрим русько-польським
Все Дике Поле перегородила?

Ти до татар прохався у підданство...
Не прийняли паливоду татаре.
По селах скрізь пустошив господарство,
По городах підпалював пожари.

І допаливсь до того, вразький сину,
Що мусив душу чорту заложити:
Проводирем орді на Україну,
У «Землю Християнськую», служити.

Купавсь в крові з татариним по шию
Та гравсь кривоприсяжним договором:
Обманював то Польщу, то Росію,
То сонне потурнацтво над Босфором.

Тепер квили, як пугач на могилі,
Ойойкай, мов той жид у синагозі:
Нема татар, що славою окрили
Твоє ім'я в розбійницькім обозі!

ЯКА ПАНІ, ТАКІ Й САНІ

Ой колись ми воювали,
Та більше не будем,
Того щастя й тої долі
Повік не забудем.

Козацька пісня

Попоб'ю тебе по шапці
Та й погладжу по головці:

Попоплачеш на Граматці,
Звеселишся на Часловці,

На Псалтирі ж златострунній
Будеш Господа хвалити,
Що поміг в науці трудній
Мистецем тебе зробити.

І, як в церкві, серед миру,
Язиком затарабаниш
Да й тямущу макотиру
Туркотаннем затуманиш.

І затуркаєш хрещених,
Мов той турок на галері:
З піснословій-бо священних
Зробиш белбасні химери.

Під зичне твоє читанне
Одоліє всіх дрімота
І потомить мир кунянне,
Як на панщині робота.

Тільки піп розбудить сонних,
Мов дітвору батько вранці,
Як печерських преподобних
Спогадає наостанці.

І, як ринуть люде з церкви
Та надворі загукають,
Здасться іншому, що мертві
З кладовища утікають.

І, відбувши свій відбуток,
Християне православні,
Щоб не слаб з нудьги жолудок,
Спогадають звичай давній:

Зайдуть в шинк до жида Юдки,
Що стоїть навпроти церкви,
Та й заходяться на сутки
Коло любої всім жертви.

«О, та й дяк же в нас ротатий!
(Тут розумний заговорить):
Не давав мені й куняти:
Так, неначе в дзвона дзвонить.

Коли б Січ не зруйновала
Світ великий Катерина,
Там голота б обібрала
На писарство скурвисина.

А з писарство й на гетьманство
Виліз би, на бочці ставши,
На жидів, унітів, панство
Гольцяпак п'яних піднявши.

Мов колись у Жаботині,
Почалась би знов облава
І по всій би Україні
Розлилась козацька слава.

Знов би наші заспівали:
Що за добре на Вкраїні!
Їж і пий, що інші дбали,
Спи у панській жупанині.

Хоч сходи-зникай півсвіта,
Не було б ніде так жити:
Що душа без праці сита,
Тільки й знай панів душити.

То-то ми розкошували!
І до суду вже не будем;
Та козацтва й його слави
По вік вічний не забудем.

Гей, козацтво-гайдамацтво,
Славлені ножі свячені!
Коли б вирізати панство,
Рай настав би вбогій черні.

Знов би ми були на волі,
Воювали-пліндрували
І червону кров у полі
З золотим піском мішали.

Знов би плач був і в Любліні,
І вві Львові, і в Варшаві,
І по всій би Україні
Дивувались нашій славі.

І тремтів би від нас німець,
І трусивсь би москалюга,
І готовий мав би хлібець
По всім світі козарлюга.

Мов барвистими маками,
Нами б корчми процвітали,
Не шклянками б, коряками
Мед п'яне чоло кружляли.

Та шкода старої волі
Визирати-сподіватись:
Тому щастю і тій долі
По вік вічний не вертатись!»

ЗЕМЛЯЦТВО

Тогда какой-то злобный гений
Стал часто навещать меня.

Пушкин

Мене сей злобний геній навіщає
Усякий раз, як я на Україну,
Де дурень дурня в пекло поганяє,
З Німеччини чи Польщі оком кину.
Я проклинаю ту сумну, гірку годину.

О! скільки вас гине там мільонів
У багнищі беспутства та омани,
Перевертнів, сіпак, хамелеонів,
Які були й прославлені гетьмани,
Жорстокої орди п'яниць жорстокі хани!

Єхидну німець видумав культуру,
Паскудно лях дружить із єзуїтом,
Жерцем релігійного сумбуру,
Сатиром ласих баб і дуросвітом,
Но проти вас їх тьма здається світом.

Враги прогресу, зрадники свободи,
Наслідники руїнника монгола,
Тупі скопці, казителі природи,
Серед скарбів землі голото гола!
Хіба ж не луччі 'д вас князь Бісмарк і Лойола?

ПАТРІОТЦІ

Аще вы пребудете во словеси моем,
воистину ученицы мои будете, и ура-
зумѣете истину, и истина свободит вы.

Іоанна, гл. VIII, 31, 32

I

В кому я не кохавсь, кому не поклонявся?
До кого розумом і серцем не хилився?
Чи раз же то в гидку ступав небачно грязь?
Чи раз, мов голубок, у западенці бився?
Хто братнім голосом чи сестриним озвався,
Щоб серцем я воскрес і духом звеселився?
Кому те дорогим було, що я вважав
За найдорожчий дар, який од Бога мав?

II

(Дар над усе святе святити щиру правду
І рідну сторону за чужину вважать,
Що так пишається, вихвалюючи зраду...)
Кого ж родиною мені на світі звать —
Серед людей чужих — на пільгу, на відряду?
І в кім життя мого найбільша благодать?
Чи не в тобі, нова патріотизму жрице,
Уроди, грації, принадності царице?

III

Ні! ще той вік старий лукавства не скінчивсь,
Що в нашім рідному народі проявився,
Як в школах правди він у єзуїта вчивсь,
А вивчившись, його мечем духовним бився
І з учня-бурсака смиренного зробивсь
Єхидним козаком під найдою з Полісся...
Косинський-єретик в нещасний оний час
Зробивсь причинком зла, та й досі томить нас.

IV

Усе, що Поссевін, да Скарга, і Пізон
З тим сонмом, що Христос назвав би легіоном,
Преподали панам і шляхті, як закон,

Прославивши себе «Ісусовим Законом»,
Пани з підпанками вдихнули в мільон, —
І се, нові жиди під новим Єрихоном,
У труби трублячи, дух руський підняли,
В печі руками жар чужими загребли.

V

І збагатилась Русь добром панів да шляхти,
І пропила в шинках всю здобич військову,
Як нічим же було братів татар наймати,
Втікала від ляхів так званих під Москву.
І стала там себе героєм виставляти,
Що за святі церкви рубав у пень ляхву...
Так панству школене попівство відплатило,
Що езуїт нових з бурсацтва наробило.

VI

Так чашу випивши «гірку», мовляв, до дна¹,
Віддячило панам бурсацтво за науку, —
І звеселився отець всіх брехень, Сатана,
Що викинув таку панам римлянам штуку...
Но чувається і досі в нас вона,
І терпимо в душі давняшну шкільну муку
Від псованих іще за Скарги бурсаків,
Потомства ницаків, попів і козаків.

VII

В зерно народності кукіль вони всівають,
Одбившись од князів, од старорущини,
В козацтві над усе розбої вихваляють²,
А винуваті в них за все про все пани.
Куди ведуть сліпих сліпі, самі не знають;
Довідатись про те хіба що в Сатани:
Бо в нього предки їх покуту відбувають,
Потомків день у день достойних визирають.

¹ «Гірка шкільна чаша» — вираз бурсацький могилинських часів.
(Прим. авт.)

² Навіть історик Руської церкви, митрополит Макарій, пише про козацтво, яко про воїнство православності, робом тупого Соловійова і сліпого Костомари. (Прим. авт.)

VIII

Так! почувається і досі в нас вона,
Позичена в попів-латинників наука.
Юртується в книжках молодіж нависна,
І справді нам воно — нудьга, духовна мука...
Як Поссевінам тим да Скаргам Сатана
Удрав колись, така і нам від нього мука.
Ми покутуємо за предківські гріхи,
Убравшись по вуші в письменські реп'яхи.

IX

О ти, моя нова патріотизму жрице!
Ти, що курзу-верзу хвалити піднялась!
Уроди, грації, принадності царице!
Коли б еси над тим перебрехом знялась,
Котрим письменство в нас щороку багатиться,
І зневажати лжу козацьку завзялась, —
Подав би я тобі з дарів найкращий дар,
Яким Господь мене вщасливив, — правди жар.

ПОБОЯНЩИНА

I

Колись Боян, співець потужний,
Дзвонив у струни золоті,
Мов соколів десяток дружний
Пускав з-під хмар на лебеді,
Не соколи, персти бистрії
Пускав на струни він живії
І рокотом про старину
Звав Русь хоробру на войну.

II

Бояне, невмируща тене!
Позич і нам твоїх живих,
Нехай почує древнє плем'є
Знов поклик до боїв нових,
Та не мечі вже харалужні,
Прославить сили духа дружні

І занедбає давнину,
Сліпий кривавий суд — войну.

III

Тепер, Бояне, вже не «в полі
Незнаемому» летимо
Орлами хижими і долі
Собі від сліз людських ждемо.
Тепер сльозу ми з серця роним,
Як у натхненні струни дзвоним
Про Божу правду між людьми,
Про визвіл просвіти зі тьми.

IV

Гомере наш! Нам не судилось
Тебе почути крізь бої:
Німує поле, що багрилось
Під славлені пісні твої.
Но духа, тене невмируща,
Не згасить старина мовчуща,
Ні душогубниця-війна,
Ні воля деспота дурна.

V

Ти слово нам тисячолітнє
Через младенці переслав
І немовлят святе наслідде
Проречистим завітував.
Ти справді з уст німих і сущих
Втворив хвалу віків грядущих:
Бо ще той Ірод не родивсь,
Щоб смертю розуму хваливсь.

VI

Палай же, невсипущий духу,
В живуцім слові Боянів!
Як перебув еси потугу
Татар, ляхів і козаків,

Переживеш і лихолітте,
Се дев'ятнадцяте столітте,
Що Русь тіснить свій рідний рід,
Біду з усіх найгіршу бід!

VII

Палай, наш староруський духу,
Окрасо древніх буйтурів,
І здобувай нам славу другу,
Що красить розуму царів.
Як на поган ми поборали
І християн обороняли,
Так побораймо й за уми,
Щоб не тонули в рабській тьмі.

ДО ТАРАСОВЦІВ

Не вернуться сподівані,
Не вернеться воля!

Шевченко

Patroclus, Ajax, or Protesilaus, —
All heroes who, if living still,
would slay us.

*Byron*¹

Чого ви пиндितесь в темноті,
Мов ті жаби в болоті,
Потієте в своїм багні,
В Сізіфовій роботі?

Із вашої літератури,
Сліпучої дури,
Як ми колись просвітимось,
Сміятимуться кури.

Про що вона, ся гич, письменним?
Про що і людям темним?
Хіба запалювать люльки
Балакунам корчемним?

¹ Патрокл, Аякс чи Протесілай — ось герої, які, поки житимемо, будуть пригнічувати нас. *Байрон (англ.)*.

Та вже нема таких «балаків»,
Які були за козаків,
Що пліндрували жидову,
Не милували й письмаків.

Коли б на п'яний плач бандури
Воскресли гайдабури,
Списали б вам вони хвалу
На вашій власній шкурі.

ВЕЛЬМОЖНІЙ ПОКОЗАЩИНІ

I

Їсте, п'єте, спите і — любите Україну...
Як не любить її, безсудницю, коли
За те, за те одно, що вмiли гнути спину
Перед ледачими людьми, як і самі,
Діди, батьки да й ви з синками та дочками
Постали значними людьми або й панками?

II

Клену той вік лихий, годину ту гидку
І всіх, хто потурав, почавши 'д Наливая,
Товаришу татар, сіпаці-козаку,
Загони розпускать од Волги до Дуная!
І друки, й письмена повсюдно він палив,
Бояна, солов'я старовини, згубив.

III

Збентежив ба й ім'я велике наше, славне;
Порозганяв од нас панів і тих князів,
Що кожен царство нам наслідне православне
Не так, як хижакі, вбезпечити б зумів.
Козак зробив панів литвою да ляхами,
Козак їх розлучив на віки вічні з нами!

IV

І дав нам гид за них, утікачів-злодюг,
Що здобич бойову не паювали — рвали,

Пускали нетямки великі добра з рук,
Бо пустками вони, руйновищем стояли.
І потягло те все до Клязьми та Москви:
Бо сам був bellua, був звір без голови¹.

V

Тепер москаль ваш пан. Тепер ви, як воляки,
Гей цоб! цабе! цоб, цоб! у нього під ярмом,
А ні, то, мов лихі на ланцюзі собаки,
Заслужуєте харч брехливим язиком.
Отак судилося козацтву панувати:
Або вдень працювать, або вночі брехати.

СТОЮ ОДИН

Стою один серед німих волів-биків
На давнім ревищі великої пустині,
Серед яловику, корів і бугаїв
Да їх різвих телят, надії України.

Стою і думаю: про що Господь мені
Тут жити повелів між стадом без'язиким,
Між тварями, що вік вікують свій у тьмі
І пам'ятні вікам одним завзяттем диким?

Скажи мені хоч ти, о Музонько моя,
Моя єдина, що до мене прихилилась:
Чого ся Ігорів прославлених сім'я
Понурим вахлаєм, недолюдком зробилась?

Що цар-співець, Давид, вселенною прозвав,
Того ми зайняли під займища шестину:
Невже ж строїтельський наш дух якимось пропав,
Той дух, що так боровсь за Древню Русь єдину?

Ні! вічне твориво великих сил його,
Завітне твориво слуг щирих, вірних трону,
Безсмертні в дусі в нас усі до одного,
Хто Мономахову переховав корону, —

¹ Bellua sine capite (чудовище без голови, безголовий звірюка): слово Адама Киселя, писане ex officio (за посадою, з обов'язку, лат.) королеві ще за десяток років до Хмельнищини. (Прим. авт.)

Всі — й дяк, і писарець, і дука, й рядовик —
У вічних наслідках перед престолом правди:
Бо, скільки переніс турботи кожен вік,
На стільки нам з того прибавилось одради.

Хвалімо ж Господа за всі його дари
І за потужний міч, і за святе терпінне:
Однаково пішли всі доблесті землі
На возвеличення народу й іскуПЛенне.

Оце ж блажен еси, коли за твій глагол,
За істину тебе лихі возненавидять, —
Коли й тума-Москва рече, що ти хахол,
Коли за подвиги твої тебе зобидять.

Блажен еси, коли, тобі на ганьбу й жаль,
Свої в тобі свого лукаво не признали
І плещуть, буцім ти перевертень-москаль
І помисли твої спасенні повмирили.

Благословляй-хвали Всевишнього й за те,
Що не мовчиш один між стадом без'язиким.
Да не смущається твій дух і знай росте
Над темними людьми і над письменством диким.

ПІОНЕР

I

Я не поет і не історик, ні!
Я — піонер з сокирою важкою:
Терен колючий в рідній стороні
Вирубую трудящою рукою.
Не раз кроплю свою роботу й кров'ю,
Да весело так поратись мені.

II

З великого насліддя по князях
Зробили козаки нам дике поле,
Все в бодяках, тернах да в чагарях,
Кому на радощі, кому на горе.
Наслідне поле без устанку коле
Правицю у тяжких її трудах.

III

Нехай сумують інші, не сумуй,
Робітнику безплатний, піонере.
І кожного на подвиг свій готуй,
Кому твою дорогу Праця стеле.
Коли ж орда про тебе брехні меле,
Ти на дурну дурноту мовчки плюй.

З ПІДГІР'Я

На Підгір'ї криниця —
Свіжа, люба водиця.

Без устанку по піску
Дзюркотить у холодку.

Животворний струмочку,
Втіхо мого домочку!

Біжи-лийся з Підгір'я
На ті любі поділля,

Що степами розляглись,
Понад морем простяглись,

До потомків витязьких
Однодумців боянських.

Під їх села підмийся,
Круг садочків обвийся:

Що се, браттє, ви спите,
Мовчки сумно мовчите?

Гей, прокиньтесь-вставайте,
Про Підгір'є згадайте!

Мертве з мертвих ожило,
Прапор слова підняло.

Гей, хто чує, озвися,
Серцем 'д серцю горнися!

Нумо слово рятувать,
Славу предків поновлять!

Задзвонімо у струни,
На лжу й кривду перуни!

Затрубімо й у роги, —
Никніть, злюки вороги!

Покидайте, дракони,
Беззаконні закони!

Дика сило, не буяй,
Наше людське право знай!

ДУМА ПРО ТАТАРИНА Й ОРАПА

I

За Волгою в степах жив-пробував татарин,
На прізвище в татар він звався Карамза.
З татарина того зробивсь царський боярин:
Бо воїн добрий був, ушкуйників гроза.

Переродилися ж у росіян татаре,
І рід новий постав дворян Карамзіних,
І занедбав своїх татарських предків свари
За чамбули й стада в авулах степових.

І не вбачав собі в гординцях-неотесах
Проводирів ума і доблесті взорців,
І закохавсь в нових громадських інтересах
Під скіпетром царів, єдиності творців.

І, думкою про них спасенною натхненний,
На ворохібини сторонні не вважав,
Дививсь оддалеки на той народ непевний,
Що півнем з предків гал бадьоривсь-виступав:

І з вірного того царям великим роду
Високий розумом у мир один прийшов,
Що нашу дивну всім завидникам природу
Збагнув і руський світ у темряві знайшов.

І славного вовік дванадцятого року,
Як з галом двадесять язик на нас ійшло,
У нас Карамзіну, бувальщини пророку,
Що буде з ворогом, закрите не було.

Знайшовши руський світ, він руський світ грядущий
Очима зрячими крізь темряву вбачав,
Цареві доброму, на працю невсипущий,
Умами правити й серцями помагав.

І книгу-біблію російського завіту,
Що пращур правнуку здавен завітував,
Під небувалу ще тривогу кругосвіту
На поученне він перед царем гортав.

І поучався цар, в царях благословенний,
Глаголючи: «Тобі хвала, не нам, не нам, —
Тобі, що правдою царюєш у вселенній,
Що дав закон усім грядущим племенам!»

Списавши біблію російського завіту,
Підняв нас високо угору Карамзін:
Прибавилось в серцях ладу, в умах — совіту,
У царства і в царя зробився дух один.

І воспарив тогді орел наш двоєглавий,
Орел обох Росій, народів хижих страх,
І возжадали ми під його крильми слави —
Владицтва мирного на суші й на морях.

II

В тім краї, де весна про зиму не чувала,
Як про песковий степ не знають люде в нас,
Де ніч із днем палким у рівновазі стала,
Де самосій росте банан і онанас, —

Жив дикий цар чи князь, губатий, кучерявий,
Обличчєм сутемний, як пам'яткова мідь.
Здобув за живота такої тільки слави,
Що був страшний, як лев, і дужий, як ведмідь.

Не допомгла ж йому його ведмежа сила,
Як на його напер такий, як він, орап:
Хуртовина його до кореня зломилла,
З потужного царя зробивсь мізерний раб.

Розпродано його з дітворою й жінками
По тих оплаканих невольницьких торгах,

І розтеклись вони крамарськими шляхами:
Було їх, бідолах, на суші й на морях.

Одно з запроданих в неволеньку царяток
На забавку собі купив наш цар Петро,
Обороняючи по предках свій достаток...
(Любив народну честь над золото й срібло.)

Як виноградина, чіпляючись на дубі,
Щасливе й приязне росло орапеня,
І виросло мале в царській походній службі,
Що зскакувало вже й на дикого коня.

Оддав же мудрий цар його в чужу науку,
Надав йому ім'я велике — Ганнібал,
І перейняв орап усю військову штуку,
І був у нього син — преславний адмірал.

І заревли тогді гармати джерелаті
По тих слізьми колись доповнених морях,
Що доповняла їх плачуца гірко мати, —
Нагнав і на Босфор, і на Єгипет страх.

З царського пестуна, нового Ганнібала,
Прищеплений процвів рід Пушкіних старий,
І древня слава їх новою засіяла
Над всі правителі, над всі богатирі.

Подякував унук, та й знов унук за діда,
Що в царстві дано їм притулок захисний,
Де захищає цар од дикого сусіда
Народ, мов той чабан — од вовка статок свій.

І все те, що душа у предках перезнала,
Все, що пережила здавен кипуща кров,
Чого орапська та родина дознавала, —
Напасть і торжество, ненависть і любов, —

Нам Пушкін виспівав на лад архікультурний,
І руську восхвалив над всі царства судьбу¹,
І викував новий язик літературний,
Мов бубон-тулумбас, мов золоту трубу.

¹ Пушкін писав, що коли б йому суджено народитись удруге на світ, він би хотів народитись чоловіком руським над усі інші національності.
(Прим. авт.)

Левиний острах той і та ведмежа сила,
Що ними вславився між дикарів дикар, —
Все те наука в нім і жизнь переробила;
Царює він у нас, потужний слова цар.

III

Як лився руський дзвін, дзвінкий на всю вселенну,
Не жалували ми ні злата, ні срібла,
Аби скликати ним докупи оглашенну
Науки гласом Русь до спільного добра.

В казан, що клетотів помішаним металом,
Ми вергали які таланти здобули,
І жертва ся була єдиності началом,
І жертву сю ми всі від серця принесли.

Все переплавлює велика житні сила:
Татарина й ляха, орапа й козака.
Із множества племен єдине сотворила,
На диво всім вікам, Всевишнього рука.

Татарин і орап між нас переродились,
Зробились честю нам і славою вовік...
Анахтема ж усім, що думкою відбились
Від нас, так, як той Хміль, той кат-головосік!

Не мало постинав шляхетськими мечами
Прихильних до Москви полковницьких голів,
Задумавши нову Руїну з козаками,
І на Москву дививсь, як хижий вовк на хлів.

Анахтема і тим, що по слідам зрадливим
Губили на Москві правдивих земляків,
І язиком своїм, диявольськи лестивим,
Туманили й самих державників-мужів!

До наших днів лихі прогнози не вгавають
Хулу на праведне земляцтво возверзать;
До наших днів мужі-державники не знають,
Де смути клевета, де правди благодать.

О дзвоне голосний! скликай всі душі чисті
В громаду вічову: нехай науки світ
Освітить розуми! нехай дух тьми нечистий
Не вносить клевети в братерський наш совіт!

ДУМА-ПЕРЕСТОРОГА,
ВЕЛЬМИ НА ПОТОМНІ ЧАСИ ПОТРІБНА

I

В жидівськiм городi, що грiшми брязкотiв
Iз ранньої пори та й до глухої ночi,
У давню давнину пророк убогий жив
I не засліплени мамоною мав очi.
В своїх приятелiв i навіть ворогiв
На призначчi він був як чоловік робочий.
Iз року в рік щодень труждався та співав,
Над працю й спів святий веселощiв не знав.

II

Увечерi ж, як скрізь народ відпочивав,
Посiвши на низьких iз вулицю порогам,
Тимчасом як багач у багача гуляв
Та винами впивавсь у дорогих чертогах, —
Пророк по зборищах убогих прохождав,
Мов по безпастирних овчарнях-синагогах,
I серцем батьківським над людьми вболiвав,
Що розум їх туман великий окривав.

III

На праведний глагол глухі вони були,
А прислухалися до співiв каламутних,
Котрими серце їх сліпі вождi вели
По предківських слiдах, кривавих i безпутних.
Розбої предківські великі похвали
Піратством на морях i боєм сухопутним
Стяжали в тих сліпих, та промовних вождiв
I чарували слуг обiдранцiв-жидiв.

IV

«О браттє! (Вопияв обiдранцям пророк
Серед їх дикої вечірньої розмови.)
Піратство на морях — се не хвала, — порок,
А здобич бойова — на се закон суровий
Від Бога дано всiм, в кого здоровий товк
У голові живе, а в серці — ужас криви.

Лукаві погудки сліпі вожді гудуть
І до погібелі вас, неуків, ведуть.

V

Дивітесь, он палат на сонечку верхи
Блищать, цяцьковані вінками да квітками.
Вам кажуть, ніби ви за предківські гріхи
Не породилися панами-дукачами.
Бо предки дукачам zostавили шляхи
До втеків крадькома з великими скарбами.
Було б усіх панів списами зупинить
І панських немовлят в крові батьків топить.

VI

Тепер би ви самі жили в таких домах,
Пивами, винами, медами б упивались:
Уся б земля була в тих жилавих руках,
Котрими мужики з панами розправлялись.
А то раюєте хіба в одних шинках,
Що по панах новим панам подоставались.
Останню денежку шинкарці несете,
Не горілки — свій піт кривавий там п'єте.

VII

І слухаєте ви, повішавши носи,
Кобзарську проповідь, безрозумну науку.
Яряться в вас серця, мов людожерні пси.
Тих часів, як панам ви завдавали муку
І присудили їм — чи то лезвом коси,
Чи списом і ножем — із душами розлуку, —
І робом предківським горланите пісні
Про пожарі та кров гукання навісні.

VIII

Доволі вже було руйнікам хвали
Од ваших кобзарів, що знизу закипає,
А зверху, піною блазенської хули,
Їх пісня, мов з горшка щербатого, збігає.

Так ваші прашурі васальськими ревли
Биками лютими; да пам'ять не зазнає,
Щоб виревли вони народові добро,
Щоб тихо й весело в низьких хатах було.

IX

Не слухайте ви їх, вождів своїх сліпих,
Одріддя книжників, насіння фарисеїв,
Що ніби гордий Рим воїтелів святих
Скрутив неволею, понівечив євреїв.
Рим гамував самих нашійників людських,
Обороняв од злюк побожних назореїв
І хлібом запоміг пустий, голодний край,
Що здобичі чигав, не дбав про урожай.

X

Колись давно сей край був — мов едемський рай.
Стояли в нім скирти по гумнах ожередом,
Сторицею зерно родило про случай,
І поголоска йшла, що молоком та медом
Текла його земля... О Боже! не прощай
Тому, хто ввередив єхидним увередом
Нам духа, — хто підняв нас на дурну войну,
Щоб звеселити тьми владику, Сатану.

XI

Наука в нас була з давняшніх літ мала, —
І ту він знівечив, догоджуючи аду.
Безумна помста нас у темряву ввела,
Як ми почаділи від кров'яного чаду
На пожарах, де вся письменність полягла.
І дав нам демон тьми за подвиги в нагороду
Руйновище пусте да голоднечу й мір,
Юдоль одчаяння, німої смерті пир.

XII

Тоді ж то гордий Рим, забувши всю біду,
Що ми йому не раз ув осліпі чинили,
Як на його свою природжену орду
З чужою дичею про шарпанне водили,

Не захотів воздати нам по заслугі мзду
Так, як би ми йому, коли б змогли, зробили:
Одняв у нас із рук посвячені ножі, —
І ми тепер їмо з біди сласні коржі.

XIII

А що завидні вам розкоші дукачів,
Людських, мовляв, п'явок, ненаситних драконів
(Як чуєте ви се від тих сліпих вождів,
Від голосних клепал і пустодзвонних дзвонів),
Марнуйте всяку річ, хто б спідтишка не вчив.
Се воля життяних непохибних законів,
Щоб сила силою із віка в вік була
І в висотах добра, і в преісподніх зла.

XIV

Нехай вони й п'явки, нехай вони й вовки,
Прожерливі леви, ненаситні дракони, —
Коли ви надитесь гідкі свої шинки
Ледачим промінять на пишні вавилони,
Як учать книжники, байдужні на людські
І на божественні вселенські закони,
Дак я вам просту путь до того покажу
І правду голосну не боячись скажу.

XV

Ледарювати ви не мислите вгорі,
Ви царства Божого внизу спасенні діти...
(Так титулюють вас ті, що в теплі й добрі
Сидять і хочуть вас панами поробити, —
Панами не в своїому, в сусідському дворі,
А свій двір наглухо, як серце, зачинити.)
Ви правди хочете, громадського добра:
Не лізьте ж із ножем до панського двора.

XVI

Не крадьтесь із огнем пекельницьким до тих,
Що не дають, мовляв, голоті панувати:
Бо не впадає діл і подвигів благих
Дорогою гріха та звірства совершати.

Нехай карає Бог недолюдків лихих,
А вам хто право дав переступи карати?
Скаравши безсудно, ти будеш гірший кат,
Ніж той, хто дослуживсь гріхами до палат.

XVII

Коли ж хто вгору знявсь таким ясним умом,
Що й кесареві путь зумів би показати,
Над свяченим його століттями судом
Не надься потоптом кривавим панувати.
Через руїну лжа, слідом за мужиком,
Гадюкою вповзе в цяцьковані палати,
І будуть з мужиків ті ж самі знов пани,
Клеврети духа тьми, знарядде Сатани.

XVIII

Се бачимо й тепер. Як уляглась війна,
Що вдарили були на кесаря ми здуру,
Постала в нас тогді велика новина:
Не одного підняв угору гайдабуру
Великодушний Рим, аби луна дурна
Не баламутила завидливу натуру,
Що ніби в кесаря той тільки римлянин,
Чий батько римський був ізроду гражданин.

XIX

І поробилися вельможними такі,
Що й підписатися без писаря не вміли,
Бо по батьках були мізерні лушники,
Що знали тільки лук, да сагайдак, да стріли,
В походах нюхали, де пахнуть горілки:
Туди, мов сарана, Господень гнів, летіли,
Палили без пуття і гумна, і стоги,
Всього статечного запеклі вороги.

XX

Оце ж вони й живуть, — вони чи, все одно,
Унуки їх, у тих цяцькованих палатах
І байдуже їм, що засліплене вікно
Не сяє сяєвом в низьких мужичих хатах.

Таке ж із вас самих постане в нас bagno,
Як будете ходити у здертих з панства шатах, —
Як із своїх низеньких да сутемрявих хат
З ножами доб'єтесь до золотих палат.

XXI

Ні, миле братце, ні! Се не дорога вам:
Се балка та грузька, в котрій пани тонули,
Що, затемнивши світ авгурством мужикам,
Самі з їх темряви і досі не зорнули.
Гей, не звіряйтеся письменним ницакам!
Вони вже раз дурних у невилазну пхнули.
Чим хоч єхидство зви, як хоч ножа святи —
Кривавим манівцем до щастя не дойти.

XXII

Воно в вас, мов той скарб, у схові по хатах,
Хоч би от ветхості лягала хата й бока.
Талан і доленьку ви держите в руках,
Під вічним назиром всевидящого ока.
Робіть по правді всім — і тим, що у свитках,
І тим, що на свитки поглядають звисока, —
По правді, так, як вам Учитель повелів,
Що на хресті, мов тать, за праведність висів.

XXIII

По правді й щирості... Який се талісман!
Яке се двигало про вбогих і багатих!
Яке світило вдень на морі під туман,
Вночі під темряву для кораблів крилатих!
Ви більше маєте, ніж сулить вам обман,
Підштовхуючи вас на дукачів пузатих.
Знаряддем простим сим ви світ покорите,
І свій убогий край навік збагатите.

XXIV

Непевна доля й тих, що мов цвіти цвітуть,
Коли з їх процвіту не буде миру плоду.

Поникнуть до землі, погибне вся їх путь
Через їх ледарство, собі і людям шкоду.
Не в золотій писі земної життя суть,
А в праці праведній, у послугі народу,
В тій послугі святий, що б з неї всім було —
І вбогим землякам, і дукачам — добро.

ДУМА ПРО НАЙВИЩИЙ ДАР

Летіло дві душі на крилах уповання,
На крилах віри в життя всемирного добра...
Упившись нектаром святого закохання,
Ся пара чистих душ вінок із роз несла.

Рече одна одній: «Оце ми покидаєм
І топимо людські в запомині дари.
Незримо мирові над миром пролітаєм...
Байдужні нам царства, байдужні нам царі,

Байдужна слава їх і все, що рідна мова
У струнах золотих вікам передала...
І навіть всі пісні, що муза суєслова
Ними у серденько моє восторг лила.

Один вінок любови, святого закохання,
Що ним, було, одно 'дного вінчали ми,
Нехай зістанеться, як дар завітування,
У достойнішої людини на землі, —

Дар уловлять серця в ту любосну науку,
Що нас понад людьми з тобою вознесла, —
Що підіймала нас над всяке горе й муку
І нам ще на землі познати рай дала.

Бо інше все — мана: єдино на потребу —
Любити ближнього, як любиш сам себе...
Ти ближній з ближніх мій, підняв мене ти к небу:
Б і л ь ш, ніж саму себе, любила я тебе.

І се ж то й є воно, про що працюють люде,
Про що художества й наук вони дійшли,
Про що турбуються, як з нами дальше буде,
І хочуть осягти усі кінці землі.

Я в серденьку моїм вселенную носила,
Я між людьми тебе як світ у тьмі знайшла,
Тебе мого ума царем настановила
І з роз тобі вінок на голову сплела.

Благословенні сі квітки неув'ядущі
Мені Господь любови незримо показав.
«Нехай вони (рече) про всі віки грядущі
Благоухають, щоб ваш мир одраду мав, —

В печалях, і в трудах, і в клопотах щоденних,
Що ними 'дно 'дного знай люде бременять
Задля химер своїх чи баришів злиденних,
Покіль я призову к собі їх душі всп'ять».

І кожному, як нам, достойним в любій парі,
Дає він вічних роз пахущих на вінок,
І кожна пара так, блаженная, верстає
Дорогу до його блаженних домівок.

І, покидаючи обителі людськії
І все, що розами в душі моїй цвіло,
Бажаю, щоб знов хтось знав радощі святії,
Як серденьку мойму даровано було.

Скажи ж мені, моє розумне закохання, —
Ти взнав юдольний мир, ти добре взнав людей:
Кому нам передать сей дар очарування,
Сю честь, чесніщу всіх заслужених честей?

Нехай і той чи та, уквітчана, шукає,
Як я тебе колись шукала між людьми,
І сим вінком його на радощі вінчає,
Як звінчані були колись на щастє ми.

Рівен сей дар тому, щоб мертвих воскрешати
Або безсмертний дух серед людей рождать,
Тим над усі честі повинен він стояти:
Любов-бо в серце влить — се Божа благодать».

«Воістину! (Рече спарований до неї.)
Ба й ті, що струнами рокочуть, як Боян,
Поставили його над всякі апогеї:
Се цар людських сердець, самодержавний пан.

Над всі дари сей дар, над всі честі панує...
Тим, розовий вінок прийнявши з Божих рук,
Нехай блаженна душа його шанує,
Клейнод запомину гірких житейських мук,

І в Господа про те самого поспитає,
Кому сю благодать з дарів найвищий дар
У спадок передать між людьми подобає,
Одраду між одрад, священний житні жар?

Благаймо: «Господи! немногим із немногих
Ти дарував талан — любити без кінця,
Любов'ю вознестись понад з вір'ят двоногих
І взлетіть людьми до тебе, до Отця.

Вкажи нам, хто з людей живих правдиво стоїть
Прийняти вищу честь, яка на світі є,
І рани в серденьку святим натхненнем гоїть
Тому, кому любов і душу віддає?»

«Ні! я не доступлюсь туди, де херувими
Серед освічених світилами палат
І в хорі сил святих крилаті серафими
Співають-вопіють: «Свят, Господи, свят, свят».

Я никну перед ним і землю забуваю,
І навіть наш вінок міняє наче цвіт...
І слізьми все, чим я щаслива, виливаю,
І тільки слізоньки від мене має світ.

Я на землі жила кохання тихим раєм...
Її покинувши, не мусимо забути.
Тепер до Бога ми, блаженні, возлітаєм:
Наставмо ж і людей на благодатну путь.

Жадаю, щоб іще чиясь душа дознала
Любовних святощів, що ними я жила,
Найкращого з людей вінком сим увітчала
І дар поезії в поеті обрела...

Вінчаючи його коханням на натхненне,
Нехай у парі з ним восторги чисті п'є,
І духа істини з Отцем її обценне
Грядущим по її слідам передає!»

Рече спарований: «О тихосвітна зоре!
В тобі від юних літ Господь живий живе:
Пролий же на земних братів любові море,
Що й з-під небес тебе між бідолашних зве.

Скажи ж тепер мені: кому сей чудотворний
Вінок із роз, кому достойно подаси?
Хто з-міждо чад землі, у темряві тлетворній,
Так серцем праведен, як праведна еси?»

І сльози ронючи, мов росу благодворну,
Вона йому: «Згадай про торжище сумне,
Де ядовиту лжу, гадюку-злюку чорну,
Дрочили язики против тебе й мене,

Дівчина ж отроча від гурту відрознилась,
І погляд кинула на гадину грізний,
І нам, незнаємим, незнаєма вклонилась.
Сіяв архістратиг в тій дівчині малій.

На голову страшну без страху наступила
П'ятою голою, в потузі чистоти, —
І вмовкли язики, і вирости в нас крила,
Щоб над безоднею клевет нас вознести.

Вона ж живих людей одна правдиво стоїть
Прийняти вищу честь, яка на світі є,
І рани в серденьку натхненнем чистим гоїть
Тому, кому любов і душу віддає.

Нехай же святощів душа її дознає
І розами вовік пахущими цвіте,
Найкращого з людей вінком сим увінчає
І дар поезії в поеті обрїте!»

НА ЧУЖІЙ ЧУЖИНІ

І тебе вже оце не побачу, мій краю коханий,
Не побачу степів тих розкішних, гаїв тих співучих,
І поляжу без слави в могилі німій і нікому не знаній,
І забудуть мене на Славуті-Дніпрі, на порогах ревучих.
Не забудеш мене, поки віку твого, моя нене Україно,
Поки мова твоя голосна у піснях, як срібло чисте, дзвонить:
На що глянеш, усюди згадаєш твого бідолашного сина;
Туподумство людське, моя нене, від тебе його не заслонить.

ОДВИДИНИ

I

Тимчасом як недомисел земляцький
Юртується в письменницьких кагалах,
Мов ті сейми в землі погибній лядській,
Кохається в руїнних ідеалах
І строїть світ на темряви началах,
Я в тихій зачиняюся хатині,
Не дбаю, що там пишуть по журналах,
І, притаївшись на чужій чужині,
Ширяю думками по рідній Україні.

II

До мене Муза, в образі любові,
Од берегів дніпрових прибуває
І пишними нетязі-козакові
Картинами хатину зукрашає,
Піснями заволоку розважає
І кобзу строїть на високі тони...
І дух його понурий воскресає
І возвишається над міліони,
Що серцем хияляться під грішницькі закони.

III

О Музо, божество сердець правдивих!
Нехай лукавство світ порабощає
І фарисеїв свято-нечестивих
На високості слави підіймає:
Наш дух на тебе в тузі уповає,
Сумних сиріт живущая кринице!
Мов олень на істочники жадає,
До тебе лине, розуму царице,
Любові й чистоти свята, небесна жрице!

ДО КОБЗИ ТА ДО МУЗИ

Моя ти втіхо, кобзо тихострунна!
Одна ти в мене із утіх зісталась,
Як життя важка, гірка, великотрудна,
До вічного спочивища добралась.

Заграй мені, мов той Еол воздушний,
Озвись, голубко, забуркукай стиха,
Ачей козак, нетяга прямодушний,
Позбудеться хоч на часину лиха.

Жене його із краю в край, тімаху,
Людське лукавство да єхидство кляте.
Завидує він степовому птаху,
Не маючи й могили, щоб іспасти.

Заграй же згорда голосом величним,
На сором злюкам, що тебе плямують,
Загримай на лихих докором вічним —
Нехай тебе віки грядущі чують.

А ти, моє надиханне спасенне,
Моя ти Музо в образі любові!
Покинь бідаху на життє злиденне,
Иди собі на береги дніпрові...

Там люде в темряві сидять глибокій,
Ти їх освітиш сяєвом небесним,
Я ж тут од мук спочину, одинокий,
Дознаю щастя прахом безсловесним.

РАЙ

Приветствую тебя, пустынный уголок.

Пушкин

I

Вітаю глуш твою, куточку мій затишний,
Де я ховаюсь од лихих людей,
Що гайдамаками осіли «город пишний»,
Хвалителями гидосних страстей,
Через котрі наш край ув Азію подався,
Пустинею ума і людськості зістався.

II

Я тут — мов у раю... Кругом живуть панки,
Такі байдужні до самопознання,

Як їх хаптурники, їх судді й мужики...

Благословенний край розумовання!
Погляну з захисту — воли, воли й воли,
Безмовні, як і їх батьки й діди були.

III

Я тут — новий Адам: свій тихий рай обходжу
І всім скотам даю іменованне,
Скотам і гадам, що́ в которого знаходжу,
На споминку, на вічне пам'ятанне,
Що пробував колись в цім краї чоловік
І між німих звірят прожив блаженний вік.

IV

Як праотець Адам, ходжу я тут за плугом,
В поту лица свій хліб насушний їм,
І нікого мені назвати братом, другом
Або слугою нелихим своїм.
А все ж ми з Євою щасливіші над звірята,
Над всі воли, осли, телята, поросята.

V

Як праотець Адам, я знаю зв'ягу хатню
Із Каїном без честі й без ума,
Та, молячись, дивлюсь на Єву благодатню,
І не подужає мене ворожа тьма.
Сміюсь на хуторі і з темного хижництва,
І з велемудрого письменства-гайдамацтва.

VI

Благословен Господь за всі його дари!
Благословен: сподобив мене раю...
Працюю від зорі до пізньої пори
І на погану погань не вважаю,
В затишному раю «я води Лети п'ю»
Да тихострунную настроюю мою.

КОЗАРЛЮЗІ ЛОБОДІ,
ПОСИЛАЮЧИ ЙОМУ «БАЙДУ»

На мене скрива, мов вовки з байрака,
Дивились-позирали мудреці,
Що в мене думка з ними не однака:
Вони-бо знані на всю Русь кравці.

По викройці викроюють готовій
Історію, романи, ба й стихи;
То як же хуторному простакові
Вбачати їх письменницькі гріхи?

Ти ж, не мудруючи з ними лукаво,
До мене, як до брата, пригорнувсь,
Піхотою прибув на хутір браво,
Гостинців гарних я в тебе здобувсь.

За них оце дешевого гостинця
Тобі, мій друже козарлюго, шлю.
Нехай тобі він хоч про те згодиться,
Щоб знав, яку гірку я часом п'ю.

Хотів би голос по світах пустити, —
Мій голос буря-хуртовина рве.
Хотів би правду людям говорити, —
Ведмедем дуросвітщина реве.

Чортма на світі правди, от що горе!
Її, мовляв той старець, «не зіськать»...
Хіба піти з нудьги на Чорне море,
Щоб на гаках по-байдинській сконать.

ПОКОБЗАРЩИНА

Не славте кобзаря словами золотими,
Повісьте ви над ним його тридцятострунну,
Нехай між липами пахущими, густими
Із вітерцем веде розмову тиходумну,
Нехай Еол її тихесенько гойдає,
Як із сестрою брат, про нього розмовляє,
Обнявшись, шепче їй і душу розважає.

І, хлиплючи, вона про все йому розкаже:
Якого щастя з ним і горя вдвох дознали,
Як ополчалоя на них єхидство враже,
Як мерли обойко і знову воскресали.
І буде він її тихесенько гойдати,
Як із сестрою брат, про нього розмовляти,
Обнявшись, плакати і тугу розганяти.

Не славте кобзаря піснями голосними:
Дзвенить йому хвалу його тридцятиструнна.
Колись він заблищить між душами ясними,
І зникне вся хула ворожа, нерозумна.
І буде дух його із віку в вік сіяти,
Серця зцілющою водою покропляти,
І рани гоїти, і сльози обтирати.

КАВЕРЗНИКАМ

Як на Сибір колись ви засилали
Правдивих земляків московськими руками,
Так і мене сюди запакували,
Щоб я бесідував з одними мужиками,
Щоб картами п'яними забавлявся,
З підпанками тупими тільки знався.

Шкода і злості вашої, і праці:
Я розмовляю тут із богом Аполлоном,
Не дурників-панків, а муз і грацій
Збираю в хуторі моєї ліри дзвоном.
З талантами всесвітніми тут знаюсь,
З Гомером і Шекспіром обіймаюсь.

МЕТАМОРФОЗА

Нечисто в них воображенньє,
Не понимает нас оно.

Пушкін

Дорогу темряву мою
Ти райським світом освітила:
Бо душу чистую твою
Пречиста сила появила.

Дорогу темряву мою
Ще гущим туманом окрила;
Бо душу чистую твою
Нечиста сила помрачила.

Як серденьком твоїм ясним,
Мов сонце, дух мій осіяла,
Над всяким творивом земним
Ти в мене божеством стояла.

Як розумом чужим, тупим,
Мене на розум наставляла,
Дитям отця брехні сліпим
В моїм умі і в серці стала.

АБАДОННА

Аминь, аминь глаголю вам, яко вся
отпустятся согрѣшения сыном чело-
вѣческим, и хуления, елика аще вос-
хулят: а иже восхулить на Духа Свя-
того, не имать отпущения вовеки, но
повинен есть вѣчному суду.

Марка, гл. III, 28, 29

Я вас намалював, недовірки святині,
Хулителі ключа живого Гіпокрені.
Чудовищем гидким довіку на Україні
Стояти буде образ ваш мерзенний.

І дітям матірки віддалеки на нього,
Як на пекельний лик, показувати будуть,
На зневажателя натхнення пресвятого,
І діти Абадонну не забудуть.

І, як в німих віках потоне Україна,
Над нею чудищем гидким стояти буде
Моя гидотою безсмертна картина,
Щоб гидували вами вічно люде.

ПРАВЕДНЕ ПАНУВАННЯ

Голубко Музо! Годі сумовати
Да плакатись над сліпотою черні,

Що золотом вцяцьковує палати —
Од світу правди сховища мізерні.

Обіймемось та підемо в левади,
В поля, в луги, в гаї широкошумні,
Чи не розвіємо тяжкої там досади
На узурпації, на захвати безумні.

Глянь-подивись, який в нас «пишний город»,
І скільки в нім окраси дорогої!
Дихання нашого не труїть смород,
І деспот мислі не гніте живої.

Піснями тут ми з Богом розмовляєм,
Вселенна серцю нашому відкрита,
І області ми ширші осягаєм,
Ніж та бідота, золотом окрита.

ПОЕТОВІ

Поет, не дорожи любовію
народної.

Пушкін

Кобзарю! не дивись ні на хвалу темноти,
Ні на письменницьку огуду за пісні,
І ласки не шукай ні в дуків, ні в голоти:
Дзвони собі, співай в святій самотині.

Не ярмарку тебе гучному зрозуміти
Серед своїх тривог або пустих утіх.
Нехай турбуються чи граються, мов діти:
Ти на високий лад не перестроїш їх.

Їх небеса — базар, їх божество — мамона...
Купують, продають, міняють крам на крам,
І буквою свого житейського закона
Готові зруйнувать духовний правди храм.

Готові, і не раз на торжищах великих
«Розпни, розпни його!» — вигукує тиран;
Но не смущається твій дух од криків диких:
Ти — невмирущий цар, ти й над царями пан.

ЦАРСЬКА ГРАМАТА

Сын мой еси ты: аз днесь родих тя.

Псалом, II, 7

Я — цар і буду ще предовго царювати, —
Аж поки кращого над мене вродить мати.

Той області нові широкі осягне
І сяєвом своїм затуманить мене.

Блаженний відойду к Создателю Адама,
Возляжу в правоті на лоні Авраама

І веселитимусь тим вічно з ним удвох,
Що кращого царя над мене дав вам Бог.

Царюючи ж тепер над вірними серцями,
Самодержавствую прихильними умами.

І се тебе моїм наказним огласив,
Найбільшою між них повагою окрив.

Повага та — мого достоїнства частина:
Ти не наказний мій, возлюблена дитина.

І будеш у мене дитиною вовік:
Такий-бо з мене вдавсь на світі чоловік,

Я глибоко в душі й любов таю й ненависть;
Осуджує ж мене мізерна тільки зависть.

СУМ І РОЗВАГА

Кобзо! Давно ми з тобою по світу блукаєм,
Добре та й добре обоє сей світ лихий знаєм.
Знаєм, яка тут буває холодна весна,
Як побиває первоцвіт морозом вона.
О мій первоцвіте любий! Мої ви надії!
Кобзо! Де ділись усі мовчазні твої мрії?
Рано порвалась твоя найдорожча струна.

Тим-то, голубко, про світ сей невесело дзвониш,
Дзвониш перебовком, стиха, мов мертвих хорониш.
Що за важенні ти мислі наводиш на ум!

Скільки у тебе гірких, ще не співаних дум!
Годі ж бо, сестро, тужити, моя жалібнице!
Годі квилить-проквиляти, ясна соколище,
Мовби почула еси смертоносний самум!

Глянь-подивися: «Розкрились високі могили»:
Знаємо вже, «кого в них» і як положили...
В раду зібравшись, козацькі потомки гудуть,
Творють над грішними предками праведний суд.
Кропить гаряча сльоза незагоєні рани,
Топить, як віск, беззаконно-тиранські кайдани,
Вказує житні новий, не невольницький путь.

Кобзо-орлице! Заклич-задзвони з високості,
Щоб на твій поклик старі позросталися кості
І неповинно пролитая кров ожила,
І Боянами-орлами земля процвіла.
Чарами слова розмай, мов ту хмару, недолю.
Слово нам верне і силу давнезну, і волю,
І не один в нас лавровий вінок обов'є круг чола.

МУЗА

Музо, безхитросна, проста дівчино стидлива,
Вбога селяночко, співом та сміхом щаслива!

Ти до мене, сироти, як сестра, пригорнулась,
На починанне блага в тихім серці почулась.

Вдвох ми з тобою обходимо всю Україну,
Словом спасенним вітаємо добру людину.

І де слова наші в душу святу западають,
Там віковічно пахущі квітки процвітають.

Раєм Господнім на мучене серденько віють,
І животворні, великі надії в нім сіють.

ТРИ ПОЕТИ

Як літнім ранком зчервоніють хмари
Над сонечком, що весело встає,
І пан старий, надівши окуляри,

Провізію з комори видає,
А ранок у гаю і в полі творить чари, —

Тоді вся дробина клекоче і сокоче,
І сокорить, і кахає, й пищить,
А по сусідах лаянне жіноче
Та дітський крик аж ув ушах лящить
І глушить коськанне ночліжне парубоче...

Під сей гармидер, гук і птаства джеркотанне,
І гавканне собак, і хлопців реготанне,
Поети, мов боги, ні на що не вважають
І пісню зорнюю про дольний світ співають.

Один поет в саду, проміж квіток росистих,
Співає, як восток горить у водах чистих,
Як вітерки туман у кучері звивають
І медом під селом гречки благоухають.

Другий поет іде в долину до криниці —
Відерцем зачерпнуть погожої водиці,
І про віночок свій, про любощі співає, —
Мов з раю спів його до серця долітає.

А третій думами сягає аж за море,
Співає про войну, про всьогосвітнє горе...
Душа його кипить, рокочуть грізно струни
І сиплють на земних богів своїх перуни.

* * *

Квітки з сльозами,
Сльози з квітками
Не розлучаються, сестро, ніколи.

Скроплюють сльози,
Пишнії рози,
Свої розкішні, величні престоли.

Благоухають,
Землю скропляють
Пишні престоли праведних сліз — рози.

Їм же відрода,
Вища награда —
Чисті, да щирі, да праведні сльози.

ЛІЛІЯ

I

Цілюються з тобою всі, ліліє,
Хто світ побачив у твоїй ограді, —
Метелики легкі, жуки важкії,
Піддаючися красоти принаді.
Я ж, мов чужий в принаднім вертограді,
Віддалеки дивлюсь на цілуванне
І мовчки віддаюсь моїй досаді;
Яке безрозумне надуживанне
Святих любові прав і житні занедбанне!

II

Ціпкими лапками стебло тоненьке,
Хибке, твій стан високий обіймають;
Твоє, як сніг уранішній, біленьке
Лице жорсткими вусами торкають
І поцілунками п'ють-випивають
Кадило райське — запашне диханне,
Що ним уста твої благоухають.
Яке безрозумне надуживанне
Святих любові прав і житні занедбанне!

III

Дивлюсь оддалеки... Так від земного
Земля бере своє, бере байдужно.
Вона не знає вищого, святого,
І нівечить лілію благодужно.
Метелики й казюки всякі дружно
Пречисту душу з неї випивають,
Смакуючи в її красі бездужно...
Чиї ж розумні, чесні очі знають,
Про що такі квітки цвітуть-благоухають?

ТРОЄ СХОТІНОК

Одной картини я желал быть
вечно зритель.

Пушкин

Я не хотів би ні царських палат,
Ні вертоградів пишно-прохолодних,
Аби у мене був з душею добрий лад,
Щоб не насилував я мислей благородних.

Я не хотів би світових утіх,
Що забавляють олухів великих,
Аби у мене був веселий в серці сміх
Серед моїх книжок, моїх палатів тихих.

Цураюсь я багатства, висоти
І популярності, ума отрути,
Аби Мадонною, о сонце доброти
Сіяла ти мені в мої хмарні минути!

ЗАВОРОЖЕНА КРИНИЦЯ

Вертоград моей сестры...

Пушкин

У сестри моєї тихо
Процвітає сад в огradі.
Кінамон, моя утіха,
Нард, алое в любім саді.

Там квітки, як в Божім раю,
Що на Тигрі да Євфраті,
Зорями в траві зоряють,
Тонуть-плавлють в ароматі.

Там гранати наливнії,
Солодощів дивних повні...
Гудуть бджоли золотії,
Мов з Едему тихі дзвони.

Серед саду-винограду
В кринах схована криниця...
Мойму серцю на відряду
Заворожена водиця.

Заворожена й заклята,
Щоб не знали люде ходу:
Бо призначено для брата
Чисту воду-прохолоду.

Вітре тихий від заходу!
Вволи волю мого серця:
Повінь чарами на воду,
Нехай ллється, нехай ллється.

Вітре буйний аквілоне!
Подми чарами, крилатий,
На ті нарди, кінамони,
Нехай каплють аромати.

ШУКАННЄ-ВИКЛИКАННЄ

Ще любо дивляться на мене карі очі,
І біла рученька в моїй руці тремтить,
І від речей моїх серед німої ночі
Дівоче серденько і мліє, і болить.
Дівчино-горлице! Шкода твого кохання,
Шкода ночей без сну, зітхання-сумування,
Живу я розумом, а серце тихо спить.

Минули любові; душа моя жадає
Кохання іншого... Глянь, крале, на орла,
Як вітром на його від Півночі бурхає,
А він дзвенить пером, Зевесова стріла.
То дух мій, горличко, то розум мій буяє...
Кого ж він по світах шукає-викликає?
Орлицю сміливу, крилатшу над орла.

ДО МАРУСІ В ***

I

Марусенько! моя голубко сизокрила!
Як повно у тебе в тім серденьку добра!
Коли б змогла єси, ти б крилечками вкрила
Обидва береги Славутиці-Дніпра, —
Ти, перш усіх, мене б од злюк тих захистила,
Що недолюблюють правдивого пера,

Що подвизаються, воюють за свободу
І вкинули б мене серед Славути в воду.

II

О! не хапайсь, молю, до подвигів великих.
Не та се сторона, де б можна їх творить...
У боротьбі святій серед інстинктів диких
Даремно серця жар в тобі перегорить.
Пройми ним і натхни хоч всі земні язики,
А трупа мертвого тобі не воскресить.
Нехай свої мерці самі мерці хоронять,
Що по живому вже давно у дзвони дзвонять.

III

Вернімось, любонько, до вічних ідеалів,
Згадаймо, що й один атом не пропаде
З того, що втворено у самому началі,
З котрого й рід, і дух народний наш іде.
Перечитаймо знов божественні скрижалі;
Читанне пильне нас до правди доведе,
І будем правдою ума і серця жити,
Грядуще сяєво у темряві носити.

IV

Отечество ж собі ґрунтуймо в ріднім слові:
Воно, одно воно від пагуби втече,
Піддержить націю на предківській основі, —
Хитатимуть її політики вотще;
Переживе воно дурне вбивання мови,
Народам і вікам всю правду прорече...
Голубоньки! *ви* нам у злигоднях надія,
Мов благовісниця, неув'ядна лілія.

V

На лоні вашому, пречистому й ніжному,
Возродиться-зросте наш староруський дух
І не підклониться він духові новому,
Тонами вищими сповнить народний слух,

Не буде вже зерна давати за половину
І літнього тепла за зимогрій-кожух.
Народна наша в в а с ув області природа,
І серця правота, і розуму свобода.

ЧУДО

Очима стрілись ми, і ти мені сказала,
Що я вінок ношу, письменства сюзерен,
Схилила голову з покорою васала
І не постерегла, що то не лавр — терен.

Так! Хитрі книжники й лукаві фарисеї
Розмножили своє потомство без числа,
І доленьки зізда письменської моєї
Мене в синедріон, на суд їх привела.

На раді розумів, у пиндженні жорстоких,
Присуджено мені носити сей терен,
Щоб ним жахав мужів, талантами високих.
І сивих юношей, і любомудрих жен.

Но ти вклонилася і чудо сотворила,
Якого не творив ніхто ще на землі...
Глянь! Лаврами мене незрима сила вкрила,
Глянь! Демони терен в геенну понесли.

Чи чуєш? З-під землі щось глухо завиває...
Се плаче, з скрежетом зубів, синедріон:
Тепер носить йому вінок сей припадає,
Що в пинді присудив мені його закон.

ВИДІННЄ

Я помню чудное мгновенье:
Передо мной явилась ты,
Как мимолетное виденье,
Как гений чистой красоты.

Пушкин

Я згадую той день і час благословенний,
Як дух твій молодий мене з землі підняв

І побут хуторний, захмарений, буденний,
Огнем твоїх очей живущих осіав.
Що та вода в казках живуша і зцілюща?
Жизнь у тебе в очах, блаженна-невмируща.

II

Так! Жив я на землі, і ти з небес прийшла,
На крилах юності до старощів спустилась;
Ти з раю пахощів з собою принесла.
І світом божества душа твоя світилась...
Ні, не мечта свята — небесний херувим;
Бо дух мій загорівсь огнем твоїм живим.

III

Воскрес я, і земля тепер мені тісна...
Ти зникла, і тебе не між людьми шукаю.
Прокинувсь духом я від життя, як од сна,
Мов олень до води, до божества жадаю.
Всім серцем вірую в істочник життя,
Де в Бозі зачалась душа свята твоя.

СОЛОВЕЙКО

I

Його ніколи на полі не чути,
А сад щодня мов чарами сповняє.
Про те одно й живе, щоб бути
Утіхою душі, що споминає
Про тихий рай в тихі свої минути,
Як серце в любих мріях оддыхає.

II

Легесенький, малесенький, боїться
Буйного вітру на широкім полі.
Нехай буяє з вітром інша птиця,
Ненаситна в своїм жаданню волі;
Він никне, мовкне, знітившись таїться,
Як серце кволе в нещасливій долі.

III

Затихне вітер, сонечко засяє,
Солодким духом рози подихають...
Поетом він з гніздечка вилітає, —
Пісні хвалу їх пишну вихваляють.
Душа про давнє щастє споминає,
І райські мрії серденько сповняють.

АНАХОРЕТ ВЗРОМ АРАБЩИНИ

Тихо да мирно живу я з людьми: бо не знаюсь.
Я тільки з ними щоденним добром поділяюсь.

Викопав їм я колодизь в житейській пустині,
Щоб між запеклих сердець-каменюк на Вкраїні

Добрій душі одинокій від згаги не вмерти,
І надписав на нім: «Благотвори і по смерті».

НЕВИДИМИЙ СПІВЕЦЬ

Як сонечко зійде ясне, мов над раєм,
Над садом моїм,
В саду невидимий співець заспіває,
Святий херувим.

Співає він, грає всіма голосами
Про ту красоту,
Що землю сповняє, і море, і дивну
Небес висоту.

Співає, нам серце трудне розважає,
Що втратило рай:
«Не втратив той раю, кому я співаю
Про сад і про гай,

Про сушу і води, розкоші природи,
Про все, чим цвіли
Великі й дрібненькі племіння й народи
На лоні землі.

Не втратив той раю, кого підіймаю
Над горе й біду,
І сявом вічним його просвіщає,
Господню звізду».

* * *

Благословляю час той, і годину,
І ту ясну невимовну хвилину,
Як я, об'їхавши світ-Україну,
Тебе побачив, над людей людину.

В тобі з душею понялась урода
І з серцем тихим — розуму свобода...
Пещене чадо рідного народа!
Пишається тобою вся природа.

До тебе я, прибуду, прибудився,
На тебе я, мов на святу, дивився,
Твоїм умом і серцем просвітився,
Немов на світ удруге народився.

Благословен же час той і година
І ти, ясна, незабутна хвилино,
Як світ мені широкий — Україна —
В тобі з'явився, над людей людино!

ПРЕМУДРІСТЬ

Но в законъ Господни воля Его,
и в законъ Его поучится день и ношь.
Псалом, 1, 2

І

Я в школі аж у трьох дяків учивсь,
Закіль навчивсь читання да писання;
Тоді вже в світ, мов пташеня, пустивсь,
Що пробує широкого літання.
Та, лишенько! В неволі опинивсь,
Бурлацького дознавши бідування.
З Неволею за брата жив Обман,
Над усіма письменними гетьман.

II

Премудрості вони учили вдвох,
Да не тії, що день і ніч в законі
Своїм велить нам поучатись Бог
При тихому гусель священних дзвоні.
Златий телець був Богом у обох,
Мов істукан Деїрський в Вавилоні...
Премудрий той у них, що й над отця
Й над матір чтить бездушного тельця.

III

Но я... о, ні! йому не поклонявсь,
Я гордував лукавим Вавилоном;
Премудрості єхидної цуравсь
І любих струн втішався тихим дзвоном.
І над Обман і над Неволю знявсь:
Бо знехтував би й їх потужним троном,
В святім труді й розумній нищеті
Я не коривсь безбожній суєті.

ХМАРИ

Снова тучи надо мною
Собралися в вышине...

Пушкин

Изведи из темницы душу мою
исповѣдаться имени Твоему.

Псалом, CXLI, 8

Знов захмарилось високе,
І велике, і страшне...
Кволе, в світі одиноке
Знов запитує мене:

«Чи ти встоїш проти доли
В гордих старощах твоїх?
Чи — не буде вже ніколи
Днів мені тихих, ясних?»

Серце кволе, тихомирне!
Ми з тобою знаєм світ,

Твориво тиранства хирне
Від Німвродових ще літ.

У неправдах зачинають,
У болізнях вагоняць,
Беззаконство породжають, —
Правда, совість, розум сплять.

Утомившись боротьбою
З натовпом тупим, сліпим,
Розквитались ми з судьбою,
Горді в самоті стоїм.

Хоч захмарилось високе,
В и щ е хмари злетимо...
Серце в світі одиноке!
Ми над громом стоїмо.

У н и з у огнем він грає
І торохає-гримить.
А над нами той витає,
Хто сказав: «Да буде світ!»

Як снаги ж у нас не стане
Крізь хуртовину пройти,
Кодло людське, окаянне,
Мов темницю, кинеш ти.

В тій темниці, одиноке,
Вже зреклось ти суєти,
Линь же, горде, у високе
Небо правди й красоти.

НЯНЬЧИНА ПІСНЯ

I

Евтерпо! Ти одна ще не втікаєш
Із наших тихих сіл і хуторів:
З дівчатами в нас вєсну прославляєш,
Розважуєш удів, жінок, бабів
І по шинках чумацтво споминаєш,
А часом і гетьманців-козаків.
Що ж найлюбіще нам — над колисками
Дітвору-немовлят заспіваєш котками.

II

В котках-піснях ти їм голубиш
Серденько матернім тим почуттем,
Що з Мельпоменою-сестрою любиш
Звіздою ставити над всім життєм...
О Музо муз! Довіку ти не згубиш
Своєї рівноправності з «царем»,
Як розум наш гомерівці прозвали,
Без дев'ятох сестер ваги йому не знали.

III

Благаєм же тебе дівчу гойдати
Так, щоб вона у стовбур не пішла, —
Їй, разом з серцем, розум колихати,
Приспішуючи й нам той вік добра,
Що дев'ятох до нас колись принадить
З багатством, кращим золота й срібла, —
Той вік, що дасть і нам на ріднім полі
Втішатись, як брати, спасенним жнивом волі.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

Бекéт — пікет, військова сторожа.

Блаватáс — шовкова тканина блакитного кольору.

Бурмістер — виборний чиновник.

Війт — голова міської громади.

Вóнтпити — сумніватися.

Гаркебу́з — аркебузи, старовинні рушниці з важким дулом.

Жаковáти — грабувати, відбирати.

Жовні́р — солдат.

За́стум — пустинне, глухе місто.

Кармазі́н — сукно малинового кольору.

Кéлеп — старовинна ручна зброя.

Комóнник — вершник.

Консистéнти — назва польського війська, що стояло по українських селах і утримувалося коштом селян.

Контентувáтися — харчуватися, їсти.

Кукольва́н — рослина, висушеними плодами якої рибалки задурманюють рибу.

Кунá — місце ув'язнення, холодна.

Мисю́рка — сітка шолома.

Монома́хія — тут: єдиноборство.

Опанча́ (єпанча) — старовинний верхній одяг, що мав вигляд широкого плаща.

Півчв́артаста — триста п'ятдесят.

П'ятр — надбудова на стелі, виступ даху, покрівлі; поверх.

Ра́йця — радник, член магістрату.

Рарóги — порода яструбів.

Ронд — кінська зброя.

Сап'я́нці — чоботи або черевики, виготовлені з сап'яну, тонкої м'якої шкіри, що виробляється здебільшого з козячих шкур.

Сердю́к — на Лівобережній Україні кінця XVII — початку XVIII ст. козак найманих піхотних полків, що був на повному утриманні гетьманського уряду; охоронець гетьмана.

Суга́к — сайгак.

Тилягі́ — лати із залізних чи срібних пластин, що нашивалися на оксамит, сукно чи шкіру.

Трактова́ти — пригощати.

Універса́л — гетьманська грамота, постанова.

Ушкúйник — річковий розбійник.

Характе́рник — чарівник, чаклун.

Ца́рина — околиця, край села; вигін, ворота при в'їзді в село, застава; обгороджене поле.

Чи́нш — натуральний або грошовий податок, що його платили особисто вільні селяни за користування державними або поміщицькими землями.

Чу́ра — зброєносець у козацькій старшини.

Ше́ляг — старовинна польська дрібна монета.

Шермице́рія — фехтування.

Шли́к — різновид головного убору, шапка; *іст.* конусоподібний верх шапки (перев. з тканини), що звисає вниз.